

e - ISSN: 2149-6838

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

UEYD

International Journal of Economics and Innovation

Yıl / Year
2023

Cilt/Vol: 9 Sayı/No: 1

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi, 9 (1) 2023.

International Journal of Economics and Innovation, 9 (1) 2023.

e-ISSN: 2149-6838

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

UEYD

International Journal of Economics and Innovation

Yıl / Year: 2023

Cilt / Vol: 9

Sayı / No: 1

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi
International Journal of Economics and Innovation

Editör / Editor

Seyfettin ARTAN

Editör Yardımcısı / Editorial Assistant

Selim Koray DEMİREL

İletişim / Contact

Prof. Dr. Seyfettin Artan

Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü 61080 Trabzon

Tel / Phone: +904623773466; Faks / Fax: +904623257281

e-mail: ekonomiveyenilikdergisi@gmail.com

Url: <http://dergipark.org.tr/ueyd>

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

International Journal of Economics and Innovation

Yayın Kurulu / Editorial Board

- Prof. Dr. Ali ACARAVCI (Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Seyfettin ARTAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Elşen BAĞIRZADE (Azerbaijan State University of Economics)
Prof. Dr. Metin BERBER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikret ÇANKAYA (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Selim Koray DEMİREL (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ayça EMİNOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar HAYALOĞLU (Gümüşhane Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin KALAYCI (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerem KARABULUT (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan KÜNÜ (İğdır Üniversitesi)
Prof. Dr. Müslüme NARİN (Gazi Üniversitesi)
Dr. Nuran Öztürk OFLUOĞLU (Trabzon Üniversitesi)
Prof. Dr. İlhan ÖZTÜRK (İstanbul Nişantaşı Üniversitesi)
Dr. Szabolcs PASZTOR (National University of Public Service)
Prof. Dr. Selçuk PERÇİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Muhammad SHAHBAZ, (Montpellier Business School)
Prof. Dr. Kader TAN ŞAHİN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet TUNÇER (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Dr. Yue-Jun ZHANG (Business School of Hunan University)

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi yılda iki kez yayınlanan hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yazılar dergi editörünün izni olmadan kısmen ya da tamamen çoğaltılamaz, yayınlanamaz. Dergide yer alan yazıların sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir.

Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi

International Journal of Economics and Innovation

İçindekiler / Contents

Araştırma Makaleleri / Research Articles

İlknur EKİNCİ Levent Yahya ESER

İç Borçlanmanın Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği / The Macroeconomic Effects of Domestic Borrowing: Türkiye Case1-18

Murat İsmet HASEKİ İlker İbrahim AVŞAR Taner TURAN

Türkiye’de Tüketici Kredilerinin Cari Denge Üzerindeki Etkisi / The Effects of Consumer Credits On Current Account in Türkiye19-35

İrem PELİT

Türkiye’nin Lojistik Performans Endeksinin İncelenmesi / Analysis of Türkiye’s Logistics Performance Index37-49

Esmâ İRMAK

Türkiye’deki Cari Açık Sorunu: Yapısal Nedenleri ve Çözüm Önerileri / Current Deficit Problem in Türkiye: Structural Causes and Solutions Proposals51-68

Fergül ÖZGÜN

Türkiye’de Hizmetler Sektörü İstihdamı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki / The Relationship between Services Sector Employment and Economic Growth in Türkiye69-93

Serkan KÜNÜ Cemalettin LEVENT

Sağlık Harcamaları, CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş AB Ülkeleri Örneği / The Relationship of Health Expenditures, CO2 Emissions and Economic Growth: Example of Selected EU Countries95-110

Vuslat GÜNEŞ

Ulusal Bütçe Sürecine Vatandaş Katılımı Ve Araçlarının Değerlendirilmesi / Evaluation of Citizen Participation and Tools in the National Budget Process111-131

İç Borçlanmanın Makroekonomik Etkileri: Türkiye Örneği

Araştırma Makalesi /Research Article

İlknur EKİNCİ¹

Levent Yahya ESER²

ÖZ: Bu çalışma, Türkiye'de reel iç kamu borcunun makroekonomik etkilerini 2011-2022 dönemi için Vektör Otoregresyon (VAR) modeli kullanarak analiz etmektedir. Etki tepki fonksiyonlarının sonuçları, enflasyon ve kurun iç borç üzerinde azaltıcı bir etkiye sahip olduğunu gösterirken; iç borcun bu değişkenler üzerinde pozitif etkisi tespit edilmektedir (yüksek enflasyon ve zayıf Türk lirası). Ayrıca, faiz oranı-merkez bankası politika faizi olarak alındığında- iç borçlanma üzerinde anlamlı bir etkiye sahip değildir; ancak faiz değişkeni yerine 1 ve 12 aylık mevduat faiz oranları kullanıldığında, faiz oranındaki yükselmenin iç borçlanmayı artırdığı tespit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu iç borcu, enflasyon, Türkiye, VAR modeli

Jel Kodları: H62, H63, H74

The Macroeconomic Effects of Domestic Borrowing: Türkiye Case

ABSTRACT: This study analyzes the macroeconomic effects of real domestic public debt in Türkiye using a Vector Autoregression (VAR) framework for the period from 2011 to 2022. While the results of the impulse response functions show that inflation and foreign exchange have a decreasing effect on domestic debt; domestic debt has a positive effect on these variables (higher inflation and weaker Turkish lira). Furthermore, interest rate as central bank policy rate does not significant effect on domestic borrowing; but when using 1- or 12-month deposit rate as another proxy for interest rate, the interest rate has a positive effect on domestic borrowing.

Keywords: Public domestic debt, inflation, foreign exchange, Türkiye, VAR model

JEL Codes: H62, H63, H74

Geliş Tarihi / Received: 14/09/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 08/12/2022

¹ Hazine ve Maliye Uzmanı, Hazine ve Maliye Bakanlığı, ilknur.ekinci@hmb.gov.tr, orcid.org/0000-0002-6687-6801

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, leventyahyaeser@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9293-8957

1. Giriş

2008 küresel finans krizinde ve COVID-19 salgınında; maliye politikasının etkin bir biçimde yürütülmesinin önemi ortaya çıkmıştır. Maliye politikasının en temel gelir kaynağını ise vergiler ve borçlanma oluşturmaktadır. Bu iki gelir kaynağından borçlanmanın ise makroekonomik değişkenler üzerinde etkileri olduğu bilinmektedir. Özellikle yüksek borçluluk, maliye politikası için önemli bir kısıt meydana getirmektedir. Literatürde borcun parasallaştığı, diğer bir deyişle merkez bankası kaynaklarının kullanıldığı durumda borçlanmanın güçlü enflasyonist etkisi ve son tahlilde üretimi düşürücü etkisi açık olmakla birlikte; kamu borcu ile enflasyon ve üretim arasındaki ilişki hakkında bir uzlaşma bulunmamaktadır.

Friedman (1968), genişletici para politikasının kısa vadede reel üretimle enflasyonu birlikte artırabileceğini; uzun vadede ise sadece fiyat seviyesinin artacağını belirtmiştir. Aktif para politikası karşısında maliye politikası Ricardian denklik çerçevesinde pasif durumdadır. Barro'ya (1974, 1989) göre Ricardian denkliği, kamu borcunun fiyat seviyesinin belirlenmesi üzerinde önemli bir etkisi olmadığını ve devlet tahvillerinin net servet etkisine sahip olmadığını ileri sürmektedir. Ricardian denklik durumunda, ekonomideki toplam tasarruflar değişmediği; sadece özel ve kamu arasında yer değiştirdiği için, yatırım ve üretim seviyesinin değişmesi için bir neden de bulunmamaktadır. Leeper (1991), Davig ve Leelere (2007, 2011) ve Assadi (2015) çalışmalarında, kamu borcuna göre ayarlanan pasif bir vergi politikasının eşlik ettiği aktif para politikasının, Ricardian denkliğe uygun olarak hareket edeceğini ve nihayetinde borçlanma politikasının parasal etkilere sahip olmayacağını belirtmişlerdir.

Buna karşın, Sargent ve Wallace (1981), Fisher ve Easterly (1990), Leeper (1991) ve Woodford (1994, 1996, 2001) maliye ve para politikası etkileşiminin, kamu borcu ve enflasyon arasında bağlantıların kurulmasında oldukça önemli olduğunu göstermişlerdir. Bu durumda, bir ekonomideki enflasyonist baskıların kontrolü için, para arzının kontrolüne tek başına yeterli olmayabilir. Taghavi (2001), eşbütünleşme ve vektör otoregresif modelleri kullanarak, 1970-97 dönemi için, büyük Avrupa ekonomilerinde borcun yatırım üzerinde önemli olumsuz etkilere neden olduğunu, ancak büyüme üzerindeki etkisinin net olmadığını göstermişlerdir. Ayrıca, uzun vadede çoğu durumda borç enflasyonist etkilere sahipken; kısa dönemde bu etki net değildir. Kwon vd. (2006) 71 ülke için kamu borcundaki bir büyümenin, yüksek borçlu gelişmekte olan ekonomilerde yüksek enflasyonist etkilere sahip olduğunu, düşük borçlu ülkelerde zayıf enflasyonist etkilere sahip olduğunu ve gelişmiş ülkelerde hiçbir etki yaratmadığını bulmuşlardır. Lopes Da Veiga vd. (2016), yüksek kamu borç seviyelerine sahip gelişmekte olan ülkelerde enflasyon ve kamu borcu arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Wheeler (1999) ve Karakaplan (2009), kamu borç seviyesinin düşük olduğu gelişmiş ülkelerin ve gelişmekte olan ülkelerin kamu borcu ve fiyat seviyesi arasında negatif bir ilişki olduğunu bulmuşlardır.

Türkiye’de çalışmaların önemli bir kesiminin toplam borç veya dış borç üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Bkz. Karagöl, 2012; Esener, 2013; Korkmaz, 2015; Yıldız, 2019; Uslu, 2021). İç borç ile makro ekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalardan Çoban, Doğanalp ve Uysal (2008) 1987-2007 döneminde Türkiye’de kamu iç borçlanması ile büyüme, enflasyon, faiz oranları üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. İç borçlanma ile büyüme arasında bir eşbütünlük ilişkisi saptanmıştır; iç borçlanma ile büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Demir ve Sever (2008) 1987-2007 dönemi için iç borçlanma miktarları ile faiz oranı ve fiyatlar genel düzeyi arasında doğru, büyüme ile ters yönlü bir ilişkinin varlığını tespit etmiştir. Çiçek, Gözegir ve Çevik (2010) 1990Q1 - 2009Q3 dönemi için iç borç stokundaki herhangi bir artışın GSYİH’da pozitif bir etki meydana getirdiği sonucuna ulaşmıştır.

Yılmaz ve Cural (2012) 1975-2010 yılları arasında Türkiye’de iç borçların gelişimini etkileyen faktörler analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre Türkiye’de iç borç stoku/GSYH oranını artış yönünde belirleyen faktörlerin bütçe açığı, GSYİH, faiz dışı fazla ve kamu dış borç stoku olduğu; azalış yönünde belirleyen faktörlerin de cari dönem bütçe açığı, enflasyon oranı ve yurtiçi tasarruflar olduğu görülmüştür. Çevik ve Cural (2013) iç ve dış borçlanma ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini 1989:01-2012:04 dönemi için Vektör Otoregresif Model (VEC) ve Toda-Yamamoto nedensellik tekniğiyle incelemişlerdir. Yazarlar, iç borç ile büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi tespit edememişlerdir. Ulusoy ve Erdem (2014) 1998-2012 dönemi için iç borçlanmanın Gayri Safi Yurtiçi Hasıla içindeki payı ile enflasyon oranı arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, Türkiye’de iç borçlanma/GSYH oranı ile enflasyon arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi saptanmıştır.

Aytaç ve Sağlam (2014) VAR modeli kullanarak 1980-2012 dönemi için yıllık verilerle yaptıkları çalışmada; faiz oranının enflasyonun Granger nedeni olduğunu ve iç borçlardan enflasyona doğru bir Granger nedensellik ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Enflasyondan kamu açıklarına doğru tek yönlü nedensellik bulmuşlardır. Gürdal ve Yavuz (2015) 1990:1-2012:12 dönemi iç borçlanma ile ekonomik büyüme ilişkisini Eşbütünlük Testi ve Toda-Yamamoto Nedensellik Testi aracılığıyla incelemişlerdir. İç borçta meydana gelecek %1’lik artışın ekonomik büyümeyi %0,04 pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Nedensellik testi sonucunda ise, iç borçtan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Çeliköz ve Yukacı (2016) 1983-2013 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak, konsolide bütçe açıkları ve iç borçlanma ile dış borçlanma arasındaki ilişki VAR Granger nedensellik yöntemi ve Engle Granger eşbütünlük yöntemi ile analiz edilmiştir. Ampirik sonuçlar a göre, iç borç ve dış borç arasında iki yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Kanca (2017) 1980-2014 dönemine ait yıllık büyüme oranı, enflasyon oranı ile iç borç/GSYİH değişkenlerini kullanarak nedenselliğin tespiti amacıyla Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanmıştır.

Ampirik sonuçlar, enflasyon ile iç borç arasında çift yönlü, büyümeden enflasyona doğru ise tek yönlü nedensellik bulguları elde edilmiştir.

Topuz (2021) bütçe açığı, kamu iç borç ve gelir eşitsizliği arasındaki ilişkileri 1987-2018 dönemi için VAR yöntemi ile analiz etmiştir. Çalışma Türkiye’de bütçe açığından ve kamu iç borçlarından gelir eşitsizliğine doğru tek yönlü nedensellik tespit etmiştir. Etki tepki fonksiyonlarına göre, bütçe açığı ve kamu iç borç stokundaki bir şokun gelir eşitsizliği üzerinde pozitif etkileri olduğu görülmektedir. Sonuçta, Türkiye örneği için kamu iç borç stokundaki artışın gelir eşitsizliğini artırıcı etkiye sahip olduğu değerlendirilmiştir.

Çalışma; Türkiye’de iç borç ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi Vektör Otoregresyon (VAR) modeli ile analiz etmektedir. Bu amaçla, Ocak 2011 – Mayıs 2022 dönemi için ekonomik büyüme, enflasyon, Brent petrol, kur, faiz ve reel iç borç değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma, etki-tepki analizlerinin politika önerilerini değerlendirmekte ve bunu yaparken; (i) literatürde bildiğimiz kadarıyla ilk defa reel iç borç değişkenini kullanmaktadır (ii) kur değişkeni olarak ABD doları ve sepet kuru almakta ve faiz değişkeni olarak TCMB politika faizinin yanı sıra, 1 ay ve 12 ay vadeli mevduat faiz oranlarını da kullanmaktadır. Böylece faizlerin vade yapısını da incelemeye katmış olmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümünde veri tanıtılmakta; üçüncü bölümde model ve ampirik sonuçlar sunulmaktadır. Sonuç bölümü, çalışmadan elde edilen bulguların değerlendirildiği kısımdır.

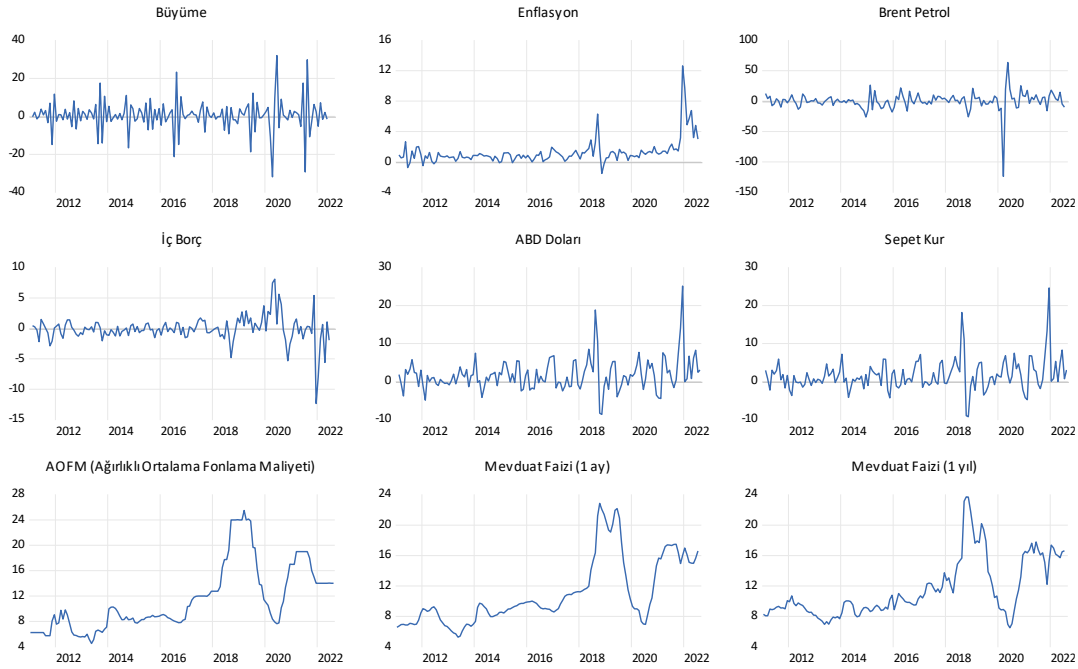
2. Veri

Çalışmada kullanılan tüm değişkenler aylık frekansta Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sisteminden (EVDS) elde edilmiştir ve tüm değişkenlerin ortak dönemi olan 2011:01-2022:05 periyodunu kapsamaktadır. Klasik VAR modelini oluşturan değişkenler ekonomik büyüme, enflasyon, kur, faizdir. Ayrıca iç borç değişkeni kamu borçlanmasının etkilerinin analizi için modele dahil edilmiştir. Ekonomik büyüme ve enflasyon mevsimsellikten arındırılmış; sanayi üretim endeksi ve tüketici fiyat endeksinin logaritmik büyüme oranını göstermektedir. Kur değişkeni olarak, ABD doları kuru ve Euro ile eşit ağırlıklı oluşturulan sepet kur kullanılmıştır. Faiz değişkeni olarak, üç farklı faiz değişkeni kullanılmıştır. Politika faizinin göstergesi olarak TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti, bankaların kısa ve uzun dönem kaynak maliyetinin bir göstergesi olarak 1 ay ve 1 yıl vadeli Bankalarca Açılan Mevduatlara Uygulanan Ağırlıklı Ortalama Faiz Oranları kullanılmıştır. Tüm faiz değişkenleri durağanlık koşulunu sağlamak için birincil farkları alınarak spread olarak kullanılmıştır. İç borç, iç borç aylık stok değerinin tüketici fiyat endeksi ile reelleştirilmiş değerinin logaritmik aylık büyümesini göstermektedir. Dışsal değişken olarak, Brent petrol aylık büyüme oranı enerji fiyatlarının bir göstergesi olarak kullanılmıştır.

Tablo 1: Değişkenlerin İstatistiksel Özellikleri

	Ort.	Max.	Min.	S.S.	Sivrilik	Basıklık	J-B	PP
BÜYÜME	0.47	31.94	-31.91	8.43	-0.18	7.19	100.41*	-63.20*
ENFLASYON	1.20	12.63	-1.53	1.66	4.12	24.57	3020.62*	-5.07*
USD	1.69	25.12	-8.66	4.23	1.79	10.77	415.20*	-7.57*
SEPET	1.61	24.63	-9.28	4.08	1.81	11.49	482.32*	-7.81*
AOFM	11.42	25.50	4.52	5.28	1.07	3.24	26.29*	-9.36*
FAIZ_1_AY	10.98	22.85	5.26	4.34	1.11	3.22	27.95*	-5.61*
FAIZ_12_AY	11.49	23.70	6.50	3.85	1.23	3.86	38.79*	-9.52*
IC_BORC	-0.10	8.08	-12.35	2.21	-0.87	12.34	511.70*	-8.44*
BRENT	0.17	63.43	-123.99	15.27	-3.42	35.33	6187.77*	-10.82*

* %1’de istatistiksel olarak anlamlı.

Şekil 1: Değişkenlerin Zaman Yolu Grafiği

Tüm değişkenlerin istatistiksel özellikleri Tablo 1’de sunulmuştur. Durağanlık testi Phillips-Perron test istatistiği ile araştırılmış ve tüm değişkenlerin durağan olduğu görülmüştür. AOFM, 1 ay ve 12 ay vadeli mevduat değişkenlerinin durağanlık testi, birinci farkları için elde edilmiştir. Tüm değişkenler seviyelerinde durağan değildir. Değişkenlerin zaman yolu grafikleri Şekil 1’de sunulmuştur.

3. Model ve Ampirik Bulgular

3.1. Model

Kamu borçlanmasının makroekonomik etkilerinin anlaşılması amacıyla Peersman and Smets (2001), Majon and Peersman (2001) and Cecioni and Neri (2011) modellerini takiben klasik bir Vektör Otoregresif Model (VAR) kamu borçlanma değişkenleri ve farklı kur ile faiz değişkenlerinin kullanımı ile genişletilmiştir. Çalışmada tahmin edilen VAR modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$Y_t = A(L)Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

burada Y_t içsel değişkenler vektörünü ve ε_t beyaz gürültülü hata terimi vektörünü simgelemektedir. Hata terimlerinin bağımsız olduğu ve sıfır ortalama Σ kovaryans matrisi ile normal dağıldığı varsayılmaktadır. İçsel değişkenler vektörü büyüme (g_t), enflasyon (π_t), enerji (e_t), iç borçlanma (d_t), kur (x_t) ve faiz (i_t):

$$Y_t' = [g_t \ \pi_t \ e_t \ d_t \ x_t \ i_t] \quad (2)$$

VAR modelinin uygun gecikme uzunluğu tüm modeller için Final Prediction Error (FPE) kriterine göre 4 olarak seçilmiştir. LM otokorelasyon testi hata terimlerinde anlamlı serisel korelasyon bulunduğu hipotezini reddetmektedir. Ayrıca VAR modellerinin AR karakteristik polinomun ters kökleri birim çember içerisinde yer almaktadır. Bu sonuç, kurulan VAR modellerinin durağan ve istikrarlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

3.2. Klasik VAR modeli Çözümü

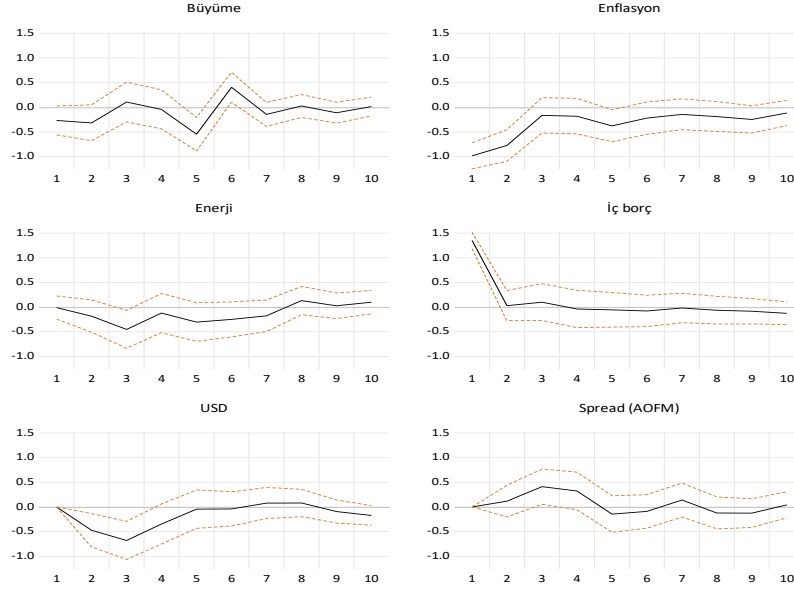
Etki Tepki fonksiyonları, VAR sisteminde içsel bir değişken üzerindeki bir şokun diğer içsel değişkenler üzerindeki etkisini takip etmektedir. Çalışma, iç borçlanma ile diğer makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiye odaklandığı için; ilk olarak iç borç değişkenine verilen bir standart sapmalık³ şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisine; daha sonra ise diğer değişkenlere verilen bir standart sapmalık şokun iç büyüme üzerindeki etkisine odaklanmaktadır.

Klasik VAR modeli sonuçları (Bkz. Şekil 2), ekonomik büyümedeki ve enerji fiyatlarındaki bir standart sapmalık pozitif şoka karşı iç borcu negatif etkilediği; fakat bu azalışın istatistiksel olarak anlamlı bulunmadığını göstermektedir. Diğer taraftan, faizdeki bir pozitif şoka karşı iç borçlanma pozitif etkilenmektedir ve bu bulgu da istatistiksel olarak anlamlı değildir. İç borç artış oranına etkisi olan iki değişken; enflasyon ve kurdur. Enflasyondaki bir standart sapmalık pozitif şoka karşı iç borç, tüm dönem için negatif ve ilk iki ayda istatistiksel olarak anlamlı biçimde negatif etkilenmektedir. Diğer önemli makroekonomik değişken kur değişkenidir. ABD doları aylık getirisindeki bir standart sapmalık şoka karşı, iç borç gelecek üç ay boyunca azalmaktadır. Türkiye özelinde ele alınan dönem için,

³ Cholesky bir standart sapmalık şok, +/- 2 standart hata.

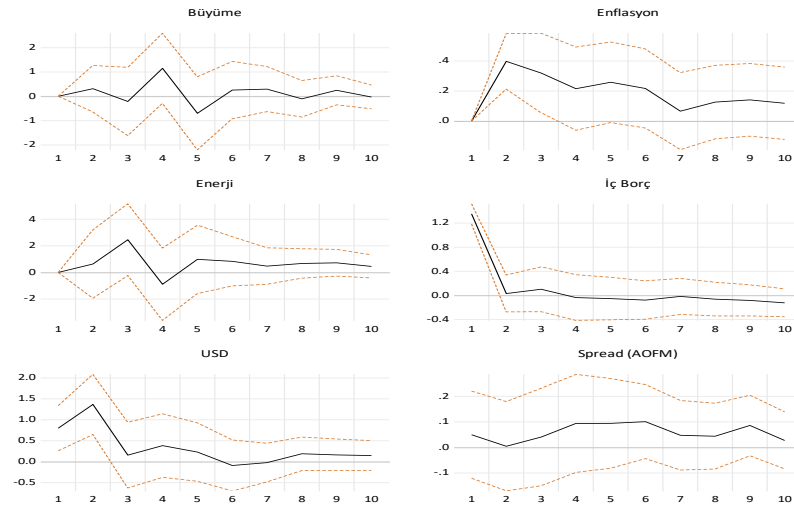
enflasyondaki bir artış, iç borcu gelecek iki ay boyunca ve kurdaki bir artış (TL'deki değer kaybı) gelecek üç ay boyunca azaltmaktadır.

Şekil 2: Makroekonomik Değişkenlerdeki Şoka İç Borçlanmanın Tepkisi

Şekil 3, iç borçlanmadaki bir standart sapmalı şoka karşı diğer makroekonomik değişkenlerin tepkisini göstermektedir. İç borçtaki şoka karşı, büyüme, enerji fiyatları ve Ağırlıklı ortalama faiz oranı değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı bir yanıt vermemektedirler. Buna karşın; enflasyon ve kur değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı yanıtlara sahiptirler. İç borçtaki şoka karşı; güçlü bir pozitif enflasyon yanıtı alınmaktadır ve bu yanıt üç ay boyunca anlamlıdır. Benzer biçimde, iç borçtaki bir şok, kuru ilk iki ay boyunca istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde yükseltmektedir. Türkiye özelinde ele alınan dönem için, iç borçtaki bir artış, enflasyonu gelecek üç ay boyunca ve kuru gelecek iki ay boyunca yükseltmektedir.

Şekil 3: İç Borçlanmadaki Şoka Makroekonomik Değişkenlerin Tepkisi

Varyans ayrıştırma analizi, kurulan VAR modelindeki her bir değişkenin öngörü hata varyansının diğer değişkenlerin şokları ve kendi şokları tarafından açıklanma yüzdesini zaman içerisinde gösterir. Tablo 2'den görüleceği üzere reel iç borç değişkeni öngörü hata varyansı ilk dönem için %63,7 oranında kendisi ve %33,8 oranında enflasyon tarafından açıklanmaktadır. Kurun açıklayıcılık oranı %16 ile 4. ayda en yüksek olmaktadır. 10 ayın sonunda İç borcun öngörü hata varyansını kendi dışında açıklayan ilk üç değişken %31,47 ile enflasyon, %13,83 ile ABD doları ve %11 ile büyüme değişkenleridir. Beklendiği gibi İç borcun açıklayıcılığı en güçlü olan diğer iki değişken ise, enflasyon ve ABD dolarıdır (Bkz. Ek. Varyans Ayrıştırma Sonuçları).

Tablo 2: İç Borç Değişkeninin Varyans Ayrıştırması

Periyot	Büyüme	Enflasyon	Enerji	İç Borç	USD	D(AOFM)
1	2.479797	33.80717	0.003735	63.70930	0.000000	0.000000
2	4.454207	40.90249	0.863488	47.61618	5.796923	0.366716
3	3.862903	33.84967	4.988733	38.95767	14.47582	3.865203
4	3.688562	32.64132	5.006218	36.84299	16.07333	5.747577
5	8.699336	31.90939	6.157259	33.19275	14.49283	5.548433
6	11.09178	31.14671	6.911763	31.63916	13.79692	5.413684
7	11.25909	30.97557	7.320043	31.11935	13.67221	5.653735
8	11.12259	31.15728	7.517957	30.77527	13.59893	5.827973
9	11.13182	31.61699	7.400765	30.36198	13.50588	5.982564
10	11.00660	31.47283	7.477702	30.26305	13.83554	5.944277

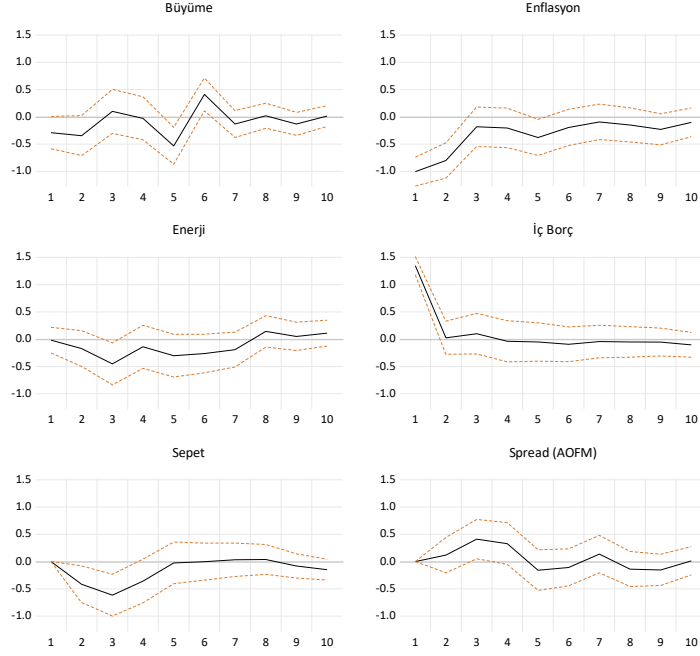
3.3. Farklı Kur ve Faiz Değişkenleri için Çözüm

3.3.1. Sepet Kur Değişkenli VAR modeli

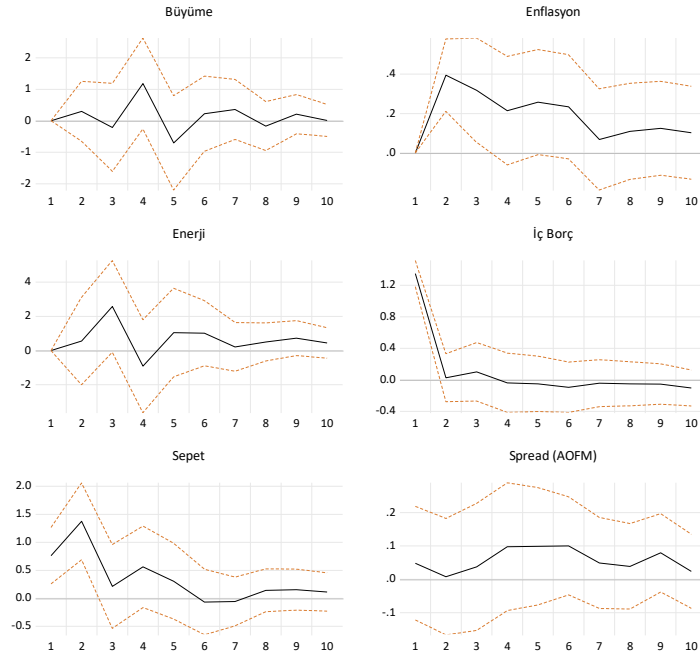
Yukarıda sunulan klasik VAR modelinde ABD doları yerine sepet kuru kullandığımızda, temel bulgular değişmemekle birlikte büyümedeki +2 standart sapmalı şoka göre elde edilen üst güven aralığı değerinin ilk iki ay için 0 değerini aldığı görülmektedir. Bu durum, sepet kur değişkeni ile VAR modeli kurulduğunda; büyümedeki pozitif şoka karşı iç borçlanmanın negatif yanıtının istatistiksel anlamlılık sınırında olduğunu göstermektedir. Enerji ve faiz değişkenlerine karşı iç borç tepkisi hala anlamsızdır. Enflasyon ve sepet kurdaki şoka karşı iç borcun tepkileri, ABD doları değişkeni kullanılan klasik VAR modeliyle benzerdir.

Sepet kurun modele dahil edildiği VAR modelinde, iç borçlanma karşısında makroekonomik değişkenlerin tepkilerinde anlamlı bir değişim gözlenmemiştir. Görüleceği üzere, kurulan VAR modelinde ABD doları veya sepet kur değişkeninin her ikisinin de kullanılabilmesi ve makroekonomik tepkilerin anlamlı bir biçimde değişmediği izlenmektedir (Bkz. Şekil 4-5).

Şekil 4: Makroekonomik Değişkenlerdeki Şoka İç Borçlanmanın Tepkisi (Sepet Kurlu Model)

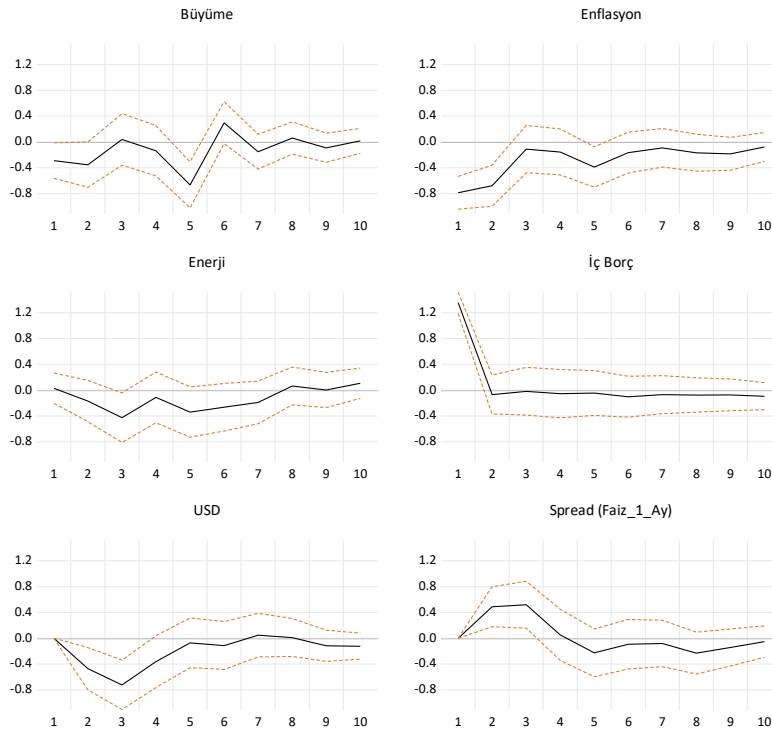
Şekil 5: İç Borçlanmadaki Şoka Makroekonomik Değişkenlerin Tepkisi (Sepet Kurlu Model)

3.3.2. 1 Ay Vadeli Mevduat Faizli VAR modeli

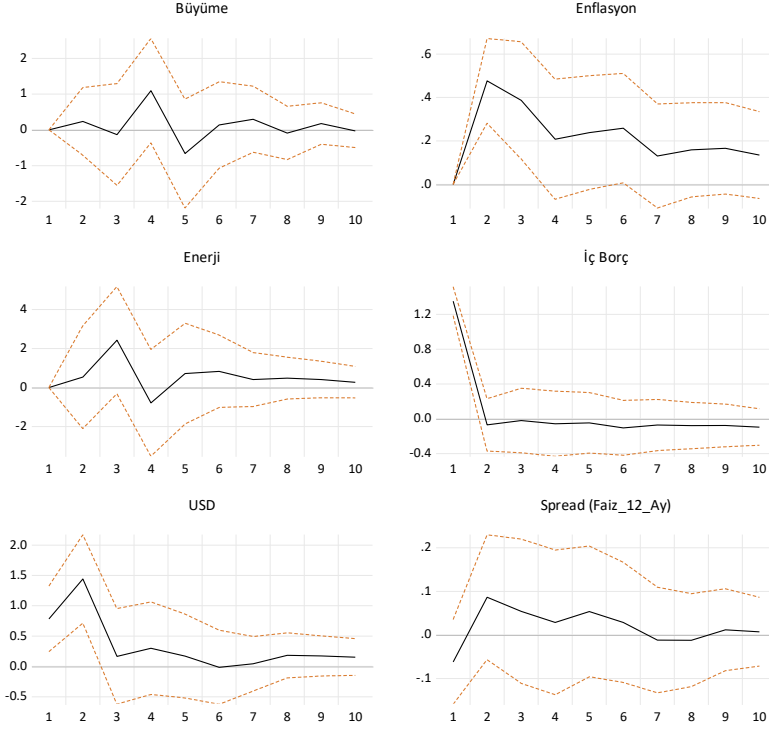
TCMB'nin ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti, piyasalar için politika faizini yansıtmakta ve özellikle kısa vadeli faizleri yönlendirici bir etkiye sahip olmaktadır. Bununla birlikte, kısa vadeli faizler sadece merkez bankalarının politika faizinden değil; beklentiler, likidite riski, finansal stres gibi birçok faktörden de etkilenmektedir. Bankaların kaynaklarının önemli bir kesimini mevduatlar oluşturduğundan ve Türkiye'de mevduatların ortalama vadesi üç ay civarında olduğundan bankalarca açılan mevduatlara uygulanan ağırlıklı ortalama faiz oranının kullanımı faiz için diğer bir önemli proxy görevini görebilecektir.

Şekil 6: Makroekonomik Değişkenlerdeki Şoka İç Borçlanmanın Tepkisi (1 Ay Vadeli Mevduat Faizli Model)

Şekil 6'dan izlenebileceği gibi, 1 ay vadeli mevduat oranının faiz değişkeni olarak kullanılması iç borçlanmanın diğer makroekonomik şoklara karşı tepkisini değiştirmezken; sadece faiz değişkeni anlamlı biçimde farklı yanıt vermektedir. AOFM değişkeninin kullanıldığı tüm modellerde; faizdeki bir standart sapmalık şoka karşı iç borcun tepkisi anlamsız iken; 1 ay vadeli mevduat değişkeninin kullanıldığı modelde, faizdeki pozitif bir şok iç borç değişkenini üç ay boyunca pozitif ve anlamlı biçimde etkilemektedir. Diğer bir deyişle, faizdeki bir artış, iç borç büyüme oranını da üç ay boyunca artış yönünde etkilemektedir.

Şekil 7: İç Borçlanmadaki Şoka Makroekonomik Değişkenlerin Tepkisi (1 Ay Vadeli Mevduat Faizli Model)

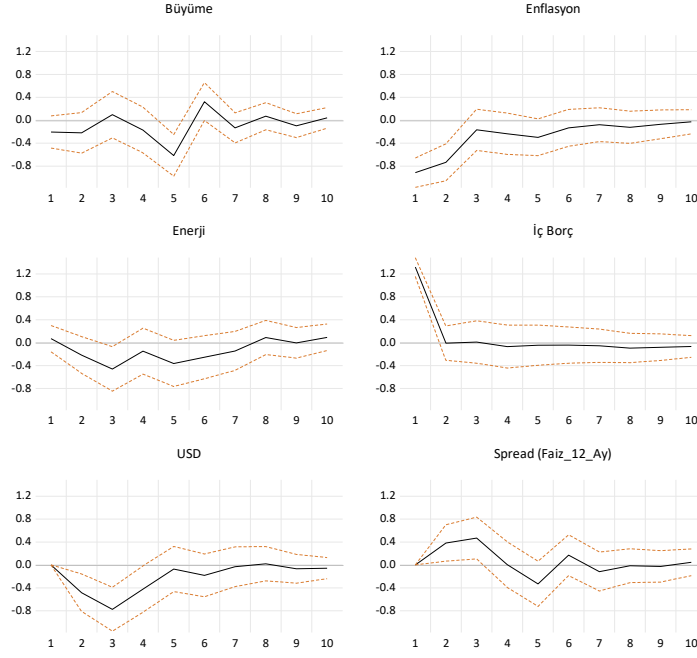
İç borçlanmadaki bir standart sapmalı şoka karşı, diğer makroekonomik değişkenlerin tepkisine bakıldığında; klasik modelden ayrılan bir yönün bulunmadığı görülmektedir. Enflasyon ve kur değişkenleri hala pozitif ve anlamlı iken; diğer değişkenler istatistiksel olarak anlamsız yanıt vermektedirler.

3.3.3. 12 Ay Vadeli Mevduat Faizli VAR modeli

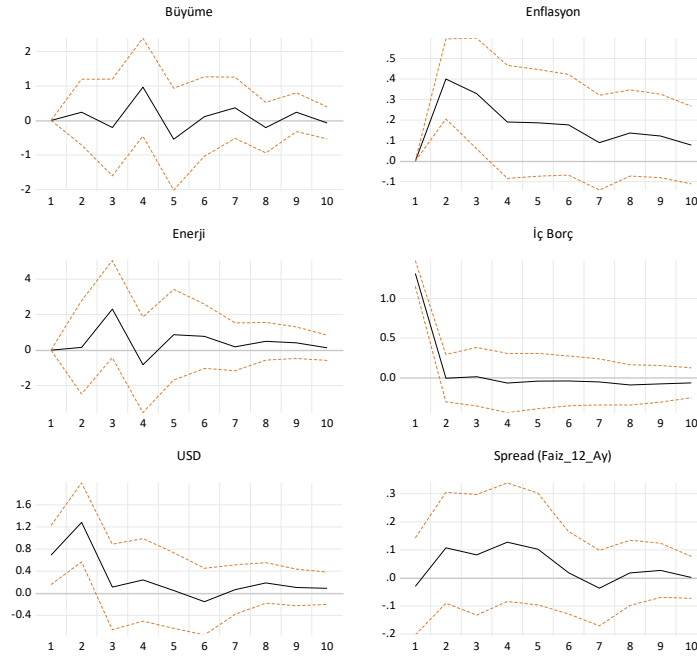
12 ay vadeli mevduat faizi, bankalar için özellikle yatırım kredileri gibi daha uzun dönemli kredi faizlerini belirleyen bir faiz türüdür. Ayrıca, vade uzadıkça zamana bağlı risk algısındaki artış ve özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde jeopolitik risklerin de faiz üzerinde etkisi olabilmektedir. Bu amaçla, faizi temsil eden bir diğer değişken olarak bankalarca açılan mevduatlara uygulanan 12 vadeli mevduat faizi kullanılmıştır.

Görüleceği üzere, diğer makroekonomik şoklara karşı iç borçlanmanın tepkisi ile faiz 1 ay vadeli faiz oranı değişkeniyle benzerdir. Sadece uzun vadeli faize kıyasla; kısa vadeli faiz oranına karşı iç borçlanmanın iki ve üçüncü aydaki tepkisinin daha güçlü olduğu söylenebilir (Bkz. Şekil 8).

Şekil 8: Makroekonomik Değişkenlerdeki Şoka İç Borçlanmanın Tepkisi (12 Ay Vadeli Mevduat Faizli Model)

Şekil 9: İç Borçlanmadaki Şoka Makroekonomik Değişkenlerin Tepkisi (12 Ay Vadeli Mevduat Faizli Model)

Benzer biçimde, iç borçlanmadaki bir standart sapmalık şoka karşı, diğer makroekonomik değişkenlerin tepkisinin klasik modelden ayrılan bir yönün bulunmadığı görülmektedir. Enflasyon ve kur değişkenleri hala pozitif ve anlamlı iken; diğer değişkenler istatistiksel olarak anlamsız yanıt vermektedirler (Bkz. Şekil 9).

5. Sonuç

Çalışmada, Türkiye’de reel iç borcun diğer makroekonomik değişkenlerle (ekonomik büyüme, enflasyon, Brent petrol, kur, faiz) etkileşimi Ocak 2011 – Mayıs 2022 dönemi için VAR modelleri aracılığıyla incelenmiştir. Bu inceleme yapılırken, kısa dönemli iktisadi dinamikleri ortaya koyan etki-tepki fonksiyonlarından yararlanılmış ve kur ile faiz değişkenleri çeşitli proxy değişkenlerle genişletilmiştir. Elde edilen temel bulgular; (i) enflasyondaki bir artışın⁴, reel iç borcu ilk iki ay boyunca azalttığı (ii) kurdaki bir artışın (TL’deki değer kaybı), reel iç borca ilk üç ay boyunca azaltıcı yönde etki ettiği (iii) diğer taraftan, reel iç borçtaki bir artış; enflasyonu gelecek üç ay ve kuru gelecek iki ay boyunca artırmaktadır. Varyans ayrıştırma sonuçları da etki tepki sonuçlarını destekler nitelikte, reel iç borçtaki değişimin, kendisi dışında enflasyon ve kur değişkenleri tarafından açıklandığını ortaya koymaktadır. Büyümedeki artışın, reel iç borç üzerinde düşürücü yönde etkiye sahip olduğu çıkarımı zayıf olmakla birlikte, öne sürülebilir. Ayrıca, ağırlıklı ortalama fonlama maliyeti yerine 1 ay vadeli mevduat faizi kullanıldığı VAR modelinde, faizdeki artışın iç borcu üç ay boyunca artırdığı bulgusuna ulaşılmaktadır.

Enflasyondaki bir artışın, reel iç borç üzerindeki düşürücü etkisinin bütçe giderlerinin gelirlerine göre enflasyona karşı daha yavaş uyum sağlaması gösterilebilir. Enflasyonist bir şokun cari harcamalardaki olumlu etkisi göz önünde bulundurulduğunda; bütçe gelirlerinin (özellikle KDV’ye bağlı gelirlerin) artış hızı bütçe giderlerinin artış hızından daha yüksek olması beklenebilir. Bu durum, pozitif bir enflasyon şokunun, reel iç borç büyüme hızını düşürmesine yol açacaktır. Diğer taraftan, kurdaki bir artışın genelde düşen ithalat vergi gelirleri ve sermaye çıkışına bağlı artan ülke riski nedeniyle genelde kamu borcunu artırması beklenir. Çalışmada, reel iç borcun TL’deki değer kaybına düşüş yönünde tepki vermesi; Türkiye’de kur ile enflasyon arasındaki yüksek geçişkenlik dolayısıyla; kur artışlarının enflasyonist etkinin sonuçlarını barındırmasından kaynaklanabilir. İleriki çalışmalar için, Türkiye’de kurun iç borç üzerindeki etkisi daha detaylı bir çalışmayı hak etmektedir. Ayrıca, reel iç borçtaki bir artış hem enflasyonu hem de kuru artırıcı yönde etkiye sahiptir. Bu durum, artan iç borçlanmanın enflasyon beklentilerini bozması ve borçlanmanın harcama yapısının genelde cari harcamalar üzerinden yapılmasının bir sonucu olarak görülebilir. İç borçlanmadaki bir artış, ayrıca ülke risk primini artırarak; sermaye çıkışına neden olarak kurun yükselmesine neden olabilecektir.

⁴ Pozitif bir standart sapmalık şok.

Kaynakça

- Assadi, M. (2015). *Monetary and fiscal policy interactions: national and international empirical evidence* (Doctoral dissertation, University of Glasgow).
- Aytaç, D., & Sağlam, M. (2014). Kamu Açıkları İç Borç ve Faiz Oranı İlişkisi: Türkiye Örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(1), 131-148.
- Barro, R. J. (1989). The Ricardian approach to budget deficits. *Journal of Economic perspectives*, 3(2), 37-54.
- Çeliköz, Y. S., & Yukacı, İ. (2016). Konsolide bütçe açıkları ve iç borç-dış borç ilişkisi: Türkiye örneği. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 478-504.
- Çevik, N. K., & Cural, M. (2013). İç borçlanma, dış borçlanma ve ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi: 1989-2012 dönemi Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 165, 115-139.
- Çiçek, H., Gözegir, S., & Çevik, E. (2010). Bir maliye politikası aracı olarak borçlanma ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği (1990–2009). *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*.
- Çoban, O., Doğanalp, N., & Uysal, D. (2008). Türkiye’de Kamu İç Borçlanmasının Makro Ekonomik Etkileri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (20), 245-255.
- Davig, T., & Leeper, E. M. (2011). Monetary–fiscal policy interactions and fiscal stimulus. *European Economic Review*, 55(2), 211-227.
- Davig, T., Leeper, E. M., Galí, J., & Sims, C. (2006). Fluctuating macro policies and the fiscal theory [with comments and discussion]. *NBER macroeconomics annual*, 21, 247-315.
- Demir, M., & Sever, E. (2008). Kamu iç borçlanmasının büyüme, faiz ve enflasyon oranı üzerindeki etkileri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(25), 170-196.
- Esener, S. Ç. (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerde ve Türkiye’de Dış Borçlanmanın Belirleyicilerinin İncelenmesi: 1980–2010. T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı, Yayın No:2013/424.
- Fischer, S., & Easterly, W. (1990). The economics of the government budget constraint. *The World Bank Research Observer*, 5(2), 127-142.
- Friedman, M. (1968). *Dollars and deficits: inflation, monetary policy and the balance of payments* (No. 332.4/F91d).

- Gürdal, T., & Yavuz, H. (2015). Türkiye'de iç borçlanma-ekonomik büyüme ilişkisi: 1990–2012 dönemi analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(1), 117-129.
- Hüseyin, Uslu (2021). Relationship between Economic Growth External Debt: Application to Turkey. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 272-294.
- Karagol, E. (2012). The causality analysis of external debt service and GNP: The case of Turkey. *Central Bank Review*, 2(1), 39-64.
- Karakaplan, M. U. (2009). The conditional effects of external debt on inflation. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(17), 203-217.
- Korkmaz, S. U. N. A. (2015). The relationship between external debt and economic growth in Turkey. In *proceedings of the second european academic research conference on global business, economics, finance and banking (ear15swiss conference) isbn* (pp. 971-978).
- Kwon, G., McFarlane, L., & Robinson, W. (2006). Public debt, money supply, and inflation: A cross-country study and its application to Jamaica. IMF Working Paper No. 06/121.
- Leeper, E. M. (1991). Equilibria under 'active' and 'passive' monetary and fiscal policies. *Journal of monetary Economics*, 27(1), 129-147.
- Lopes da Veiga, J. A., Ferreira-Lopes, A., & Sequeira, T. N. (2016). Public Debt, Economic Growth and Inflation in African Economies. *South African Journal of Economics*, 84(2), 294-322.
- Sargent, T. J., & Wallace, N. (1981). Some unpleasant monetarist arithmetic. *Federal reserve bank of minneapolis quarterly review*, 5(3), 1-17.
- Taghavi, M. (2001). Debt, growth and inflation in large European economies: a vector auto-regression analysis. In *Capitalism and Democracy in the 21st Century* (pp. 165-179). Physica, Heidelberg.
- Topuz, S. G. (2021). Türkiye'de bütçe açığı, kamu iç borcu ve gelir eşitsizliği ilişkisi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 8(1), 75-90.
- Ulusoy, A., & Erdem, H. F. (2014). İç borçlanma ve enflasyon etkileşimi: Türkiye örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 12(22), 122-135.
- Wheeler, M. (1999). The macroeconomic impacts of government debt: An empirical analysis of the 1980s and 1990s. *Atlantic Economic Journal*, 27(3), 273-284.
- Woodford, M. (1995, December). Price-level determinacy without control of a monetary aggregate. In *Carnegie-Rochester conference series on public policy* (Vol. 43, pp. 1-46). North-Holland.

- Woodford, M. (1998). Control of the public debt: a requirement for price stability?. In *The debt burden and its consequences for monetary policy* (pp. 117-158). Palgrave Macmillan, London.
- Woodford, M. (2001). Fiscal Requirements for Price Stability. *Journal of Money, Credit and Banking*, 33 (3): 669–728.
- Yıldız, F. (2019). Türkiye ekonomisinde dış borç, ekonomik büyüme ve cari işlemler dengesi ilişkisinin analizi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 3416-3438.
- Yılmaz, B. E. & Cural, M. (2012). Türkiye’de İç Borçlanmadaki Değişimi Belirleyen Faktörlere Yönelik Bir Regresyon Analizi Çalışması: 1975-2010. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 0 (54), 1-22. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/iuamamk/issue/793/8658>

Ek: Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Period	S.E.	Büyüme	Büyüme Varyans Ayrıştırması				USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç			
1	5.513632	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000	
2	8.312121	87.34790	0.023773	12.34091	0.142420	0.059234	0.085764	
3	8.600570	87.23461	0.034358	11.91129	0.192764	0.489974	0.137008	
4	9.155367	78.39463	0.053449	19.17391	1.751760	0.451890	0.174369	
5	9.279804	77.00583	0.062050	19.64277	2.269062	0.451965	0.568317	
6	9.362541	75.76668	0.106488	20.70841	2.304307	0.513638	0.600484	
7	9.410732	75.21666	0.240968	20.81284	2.381496	0.609530	0.738501	
8	9.437947	75.10408	0.278251	20.71399	2.379473	0.695890	0.828321	
9	9.466681	74.88235	0.349683	20.60055	2.434107	0.691896	1.041411	
10	9.470629	74.89500	0.351353	20.58577	2.432848	0.693082	1.041953	

Period	S.E.	Büyüme	Enflasyon Varyans Ayrıştırması			USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç		
1	0.906423	0.004251	99.99575	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	1.278802	0.041174	76.30444	0.116181	9.657691	9.233381	4.647136
3	1.531196	0.070362	55.39272	0.342765	11.09529	14.00749	19.09138
4	1.631815	0.672300	52.86548	0.306764	11.51562	12.47019	22.16964
5	1.715125	1.475201	53.54174	0.823968	12.69041	11.30570	20.16299
6	1.781672	2.168381	52.31068	0.888904	13.24060	10.50461	20.88682
7	1.818196	2.117477	51.61681	0.858541	12.84450	10.21866	22.34402
8	1.861056	2.155272	52.28977	1.376256	12.72032	9.783442	21.67494
9	1.905395	2.072099	52.58111	1.470227	12.68593	9.816838	21.37380
10	1.938166	2.004334	51.77914	1.610363	12.63439	9.955824	22.01595

Period	S.E.	Büyüme	Enerji Varyans Ayrıştırması			USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç		
1	14.81590	0.016176	1.987661	97.99616	0.000000	0.000000	0.000000
2	15.23534	3.474083	2.794205	93.31457	0.173200	0.159859	0.084079
3	16.21336	3.391928	3.695566	89.42243	2.456354	0.290427	0.743297
4	16.56640	3.250880	3.587795	87.44644	2.640234	0.637325	2.437329
5	16.77777	3.497080	3.523651	86.46029	2.914774	0.870194	2.734006
6	16.85742	3.591309	3.659754	85.78409	3.129664	1.125222	2.709958
7	16.93970	3.787665	3.688440	85.06772	3.177438	1.560916	2.717818
8	17.06989	3.980123	4.117269	83.91617	3.284500	1.680229	3.021712
9	17.11552	4.062154	4.141074	83.52849	3.446228	1.767850	3.054202
10	17.13444	4.073597	4.141635	83.43516	3.507242	1.781489	3.060880

Period	S.E.	Büyüme	İç Borç Varyans Ayrıştırması			USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç		
1	0.016942	2.479797	33.80717	0.003735	63.70930	0.000000	0.000000
2	0.019602	4.454207	40.90249	0.863488	47.61618	5.796923	0.366716
3	0.021732	3.862903	33.84967	4.988733	38.95767	14.47582	3.865203
4	0.022355	3.688562	32.64132	5.006218	36.84299	16.07333	5.747577
5	0.023571	8.699336	31.90939	6.157259	33.19275	14.49283	5.548433
6	0.024183	11.09178	31.14671	6.911763	31.63916	13.79692	5.413684
7	0.024386	11.25909	30.97557	7.320043	31.11935	13.67221	5.653735
8	0.024548	11.12259	31.15728	7.517957	30.77527	13.59893	5.827973
9	0.024761	11.13182	31.61699	7.400765	30.36198	13.50588	5.982564
10	0.024904	11.00660	31.47283	7.477702	30.26305	13.83554	5.944277

Period	S.E.	Büyüme	USD Varyans Ayrıştırması			USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç		
1	3.590568	0.274306	22.55614	0.543989	4.949475	71.67609	0.000000
2	4.315347	0.203541	15.90580	3.235161	13.45045	63.48228	3.722767
3	4.422958	0.497044	15.34729	3.109800	12.92973	60.76148	7.354659
4	4.527802	0.773604	15.30329	3.352062	13.05773	60.49488	7.018436
5	4.589290	0.947876	15.41465	3.555480	12.95897	60.27577	6.847246
6	4.657488	2.295053	15.16655	3.475878	12.61976	58.96888	7.473883
7	4.706273	2.845727	15.46055	4.064125	12.36155	57.82011	7.447933
8	4.761002	2.781598	15.74657	5.114197	12.23555	56.84406	7.278027
9	4.799866	2.789278	15.66214	5.097035	12.15372	56.69071	7.607126
10	4.816984	2.799444	15.62216	5.061717	12.15991	56.43171	7.925063

Period	S.E.	Büyüme	D(AOFM) Varyans Ayrıştırması			USD	D(AOFM)
			Enflasyon	Enerji	İç Borç		
1	0.983080	0.056040	0.024448	0.706717	0.255158	11.17974	87.77790
2	1.059849	0.972328	6.661092	2.616320	0.221158	13.36313	76.16598
3	1.098038	1.490902	6.206554	3.734670	0.342123	16.78645	71.43930
4	1.145059	1.485436	5.793342	3.651961	0.986537	15.86383	72.21889
5	1.162922	1.544176	6.417813	4.405611	1.609122	15.61088	70.41240
6	1.178233	1.509688	6.480048	4.394729	2.298521	15.41846	69.89856
7	1.185900	1.491703	6.418675	4.393336	2.428962	15.37883	69.88849
8	1.192003	1.553973	6.456530	4.351710	2.539314	15.22476	69.87372
9	1.200353	1.536012	6.367355	4.675331	3.013968	15.15917	69.24816
10	1.201026	1.534389	6.360488	4.671486	3.062552	15.17953	69.19155

Türkiye’de Tüketici Kredilerinin Cari Denge Üzerindeki Etkisi

Araştırma Makalesi /Research Article

Murat İsmet HASEKİ¹
İlker İbrahim AVŞAR²
Taner TURAN³

ÖZ: Bu çalışmada 2007:1-2022:1 dönemi verileri ve ARDL yaklaşımı kullanılarak Türkiye’de tüketici kredilerinin cari denge üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu kapsamda öncelikle toplam tüketici kredilerinin etkisi ele alınmaktadır. Daha sonra tüketici kredilerinin bileşenleri olan konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin cari denge üzerindeki etkileri önce ayrı ayrı sonra aynı model kapsamında analiz edilmektedir. Tahmin sonuçları tüm modellerde ilgili değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi olduğuna işaret etmektedir. Buna karşın toplam tüketici kredilerinin cari açık üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde modele ayrı ayrı dahil edildiklerinde konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin uzun dönemde cari denge üzerinde anlamlı bir etkide bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Diğer yandan konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin birlikte yer aldığı model tahminlerine göre taşıt ve konut kredilerinin cari dengeyi etkilediği sonucuna varılmaktadır. Buna göre taşıt ve konut kredilerindeki artış cari dengede bozulmaya yol açmaktadır. Ayrıca, tahmin sonuçları ikiz açıklar hipotezinin incelenen dönemde geçerli olduğunu, ekonomik büyümede bir artışın cari dengeyi olumsuz etkilediğini göstermektedir. Son olarak bazı tahminlerde reel döviz kurundaki değişikliklerin cari denge üzerinde anlamlı bir etkide bulunduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cari Denge, Tüketici Kredileri, Türkiye, ARDL

JEL Kodu: C52, C58, C59

The Effects of Consumer Credits on Current Account in Türkiye

ABSTRACT: Using data over the period 2007:1-2022:1 and Autoregressive Distributed Lag (ARDL) model this study examines the effects of consumer credits on current account balance in Türkiye. First, we focus on the impact of total consumer credits and then its components. In this context, we investigate the effects of housing, vehicle, and other consumer credits on current account both separately and jointly using the same framework. Our estimation results point to the existence of a cointegration relationship in all specifications. However, we fail to find any impact of total consumer credit on current account. Similarly, there is no evidence for a long run effect of housing, vehicle, and other credits when we separately add each of them to our main specification. On the other hand, when these three components are jointly included in the model, we find a statistically significant impact of vehicle and housing credits. An increase in vehicle and housing credit leads to an increase in current account deficit. Additionally, our results indicate that the twin deficit hypothesis is valid and economic growth has a negative impact on current account balance during the period examined. Finally, real exchange rate exerts a significant effect in some specifications.

Keywords: Current Account, Consumer Credits, Türkiye, ARDL

JEL Codes: C52, C58, C59

Geliş Tarihi / Received: 03/10/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 07/03/2023

¹ Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, mhaseki@cu.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1461-7285

²Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, iibrahimavsar@osmaniye.edu.tr, orcid.org/0000-0003-2991-380X

³ Prof. Dr. Gebze Teknik Üniversitesi, tturan@gtu.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3012-340X

1. Giriş

Dönemler arası (intertemporal) modellerde ülkelerin zaman zaman cari açık veya fazla vermeleri optimal bir politika olabilir (Obstfeld ve Rogoff , 1996). Başka bir anlatımla cari işlemler hesabının açık vermesi kendi başına iyi veya kötü olmadığı gibi, sürekli dengede olması da gerekmemektedir. Cari işlemler hesabının sürekli dengede olması aksine optimalden uzak bir politikanın göstergesi bile olabilir. Bununla birlikte sürekli ve yüksek seviyelere ulaşan cari açıklar önemli bir kırılma ve stres kaynağı haline gelebildiği gibi yapısal bazı sorunların yansıması veya göstergesi olarak da değerlendirilebilir (Obstfeld, 2012; Blanchard ve Milesi-Ferretti, 2011). Sürekli cari açığın optimal bir politikanın gereği olmaktan çok imkânların ötesinde tüketimi veya üretken olmayan yatırımları desteklemek için kullanılabilirliği de mümkündür. Örneğin bazı çalışmalarda cari açığın GSYİH'nin yüzde 4 veya 5'in üzerine çıkması risk unsuru olarak kabul edilmektedir (Milesi-Ferretti ve Razin, 1996; Uslu, 2020). Cari açık bir ülkedeki tasarruf ve yatırım farkı olarak tanımlandığında da bu durum değişmemektedir. Bir yandan ülkede yurtiçi tasarruflardan daha fazla yatırım yapılması mümkün hale gelmektedir. Diğer yandan yatırımlar için sürekli başka ülkelerin kaynaklarına ihtiyaç duyulması bazı risklere ve etkisizliklere neden olabilir. Özellikle de sürekli ve yüksek cari açıklar ülkenin üretim kapasitesini artırmak yerine daha çok tüketimi veya katma değer üretimine sınırlı katkıda bulunan yatırımları desteklemek için kullanıldığında sorun daha önemli hale gelebilmektedir. Örneğin cari açık veren ülkelerin yurtdışındaki şoklardan veya fon maliyetlerindeki artışlardan daha olumsuz ve çabuk etkilenebilmesi mümkündür. Bu nedenle cari açık konusu literatürde yoğun olarak incelenmektedir.

Türkiye uzun zamandan beri istisnai dönemler hariç nerdeyse sürekli cari açık vermektedir. Doğal olarak cari açık konusu araştırmacıların yoğun ilgisini çekmekte ve cari açığın belirleyicilerine odaklanan çok sayıda çalışma yayınlanmaktadır (Turan ve Afsal, 2020; Gacaner Atış ve Saygılı, 2014a). Bu çalışmalardan Telatar (2011) ve Uslu (2020) gibi bazıları kredilerin cari açık üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. En yalın haliyle krediler ilave harcama imkânına neden olduğu için cari açığın artmasına neden olabilir. Üzerinde önemle durulması gereken noktalardan biri ise kredi türleri arasında bir ayırım yapılması gerekliliğidir. Başka bir anlatımla tüm kredi türlerinin cari açık üzerinde aynı etkide bulunmasını beklemek gerçekçi olmayabilir. Örneğin yurtiçi katma değeri düşük ürün veya harcamalara yönelik kredilerin cari açığı daha güçlü ve doğrudan etkileyebileceği savunulabilir. İlginç bir şekilde cari açıkların diğer belirleyicilerine kıyasla bu konunun literatürde daha az ilgi çektiği görülmektedir. Oysa cari açık gibi Türkiye'de tüketici kredileri de zaman içinde dikkate değer bir değişiklik göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı hanehalkı tüketici kredilerinin cari açık üzerindeki etkilerini 2007:1-2022:1 dönemi verilerini ve ARDL (Autoregressive distributed lag-gecikmesi dağıtılmış otoregresif) modelini kullanarak incelemek ve ilgili literatüre

katkıda bulunmaktadır. Önce toplam tüketici kredilerinin etkilerine odaklanılmakta sonrasında ise tüketici kredilerinin bileşenleri olan konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin etkileri hem ayrı ayrı hem de aynı modelde birlikte ele alınmaktadır. Sonuçların güvenilir ve sağlam olması için tüketici kredileri yanında ekonomik büyüme, bütçe dengesi, reel döviz kuru ve petrol fiyatları da ampirik modele açıklayıcı değişkenler olarak eklenmektedir. Tahmin sonuçları ilgili değişkenler arasında bir eşbütünlük olduğunu göstermektedir. Buna karşın toplam tüketici kredilerinin cari denge üzerinde bir etkisinin olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde modele konut, taşıt ve ihtiyaç kredileri ayrı ayrı eklendiğinde söz konusu kredilerin de uzun dönemde anlamlı bir etkisi bulunmadığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan konut kredileri, taşıt kredileri ve ihtiyaç kredileri modele birlikte eklendiğinde taşıt ve konut kredilerinin uzun dönemde cari açık üzerinde anlamlı bir negatif etkide buldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Son olarak bütçe dengesi ve ekonomik büyümenin tüm tahminlerde, döviz kurununsa bazı tahminlerde cari açığı etkilediği tespit edilmektedir. Sonuç olarak bu çalışmayla hem tüketici kredileri hem de cari açıda önemli değişikliklerin yaşandığı bir zaman diliminde, tüketici kredisi türlerinin cari açık üzerindeki etkilerinin farklılaşabileceği düşüncesini ve cari açığın önemli diğer belirleyicilerini dikkate alarak literatüre ve cari açıkla ilgili alınabilecek tedbirlerin belirlenmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın ikinci bölümünde literatür özetlenmekte, üçüncü bölümünde ampirik model ve veri seti açıklanmakta, dördüncü bölümünde tahmin sonuçları paylaşılmakta ve değerlendirilmekte, besinci bölümde ise kısa bir sonuca yer verilmektedir.

2. Literatür Özeti

Önemi nedeniyle cari açık konusu literatürde yoğun olarak incelenmektedir (Calderon vd., 2000; Chinn and Prasad, 2003; Obstfeld, 2012; Devadas ve Loayza, 2018; Varol İyidoğan ve Turan, 2018). Cari açığın sürdürülebilir olması gerekmektedir (Ayla ve Küçükkale, 2017; Yıldız, 2020). Ülke kaynaklarını eritmeyen sürdürülebilir cari açık için çözüme yönelik etkili politikalar geliştirilmesi gerekmektedir (Durgun Kaygısız vd., 2016; Karadaş vd.,2019).

Ülkenin makroekonomik dengelerini etkileyen cari açık kısaca tasarruf eksikliği olarak da tanımlanabilmektedir (Yiğit ve Açıkalın, 2019). Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler açısından önem taşıyan cari açık güncel durumda birçok ülkede önemli bir sorun ve kırılganlık sebebi olarak görülmektedir (Eroğlu ve Bursal, 2020; Ersoy, 2013; Kahiloğulları ve Akça, 2021).

Küreselleşmenin etkisiyle oluşan dışa bağımlılık ve öngörülemez yabancı sermaye hareketleri; cari açık, ülke içinde düşük tasarruf miktarı ve olumsuz siyasal olaylarla birleşince Türkiye’de kırılganlığın arttığı görülmektedir (Balıkçioğlu, 2020; Şahin, 2011). Türkiye’de oluşan cari açığın sebeplerinin, yapısının ve dinamiklerinin bilimsel olarak araştırılması ülke ekonomisi açısından önemlidir

(Benli ve Tonus, 2019). Ülkelerin ekonomik verimliliği açısından önemli bir gösterge olan cari açığın belirleyicileri arasında enerji fiyatları, finansal akımlar, bütçe dengesi, döviz kuru, krediler ve ekonomik büyüme gibi çok sayıda değişken bulunmaktadır (Peker ve Hotunluoğlu, 2010; Arslan vd., 2021; Doğru, 2015; Bitzis vd., 2008; Kılıç Depren, 2021; Özçelebi ve Şafak, 2018; Uçak, 2019; Turan ve Afsal, 2020).

Cari açığı tek bir değişkenle açıklamak mümkün olmamakla birlikte kredilerin cari açık konusunda önemli olabileceği anlaşılmaktadır (Telatar, 2011; Togan ve Berument, 2011; Altunöz, 2021). Örneğin Türkiye özelinde cari açık kaynaklı kırılmalıkların önüne geçilebilmesi için tasarrufun artırılması ve başta tüketici kedisisi olmak üzere kredi hacminin kontrol altına alınması gerektiği ileri sürülmektedir (Mercan, 2015). Konunun öneminden dolayı literatürde krediler ve cari açık arasındaki ilişkiye yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Tablo 1’de cari açık ve krediler arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmaların temel bulguları özetlenmektedir.

Tablo 1’de özetlenen çok sayıda çalışmada kredilerin cari açık üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Togan ve Berument, 2011; Mangir ve Erdogan, 2012; Akbaş vd., 2013; Göçer vd., 2014; Karahan ve Uslu, 2016; Köroğlu, 2018). Bazı çalışmalarda tüketici kredilerinin cari açık üzerindeki etkilerinin güçlü olduğu bulgusu paylaşılmaktadır (Telatar, 2011; Kılıç, 2015; Dücan vd., 2016; Kılıç ve Yüksel, 2020). Bunun teorik beklentilere uygun olduğu, üretken kapasite yerine tüketimi tetikleyen kredilerin cari açığı artırmasının şaşırtıcı olmadığı değerlendirilmektedir. Bununla birlikte bazı çalışmalarda kredilerin cari açık üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşıldığının da altı çizilmelidir (Ağazade, 2014).

Tablo 1: Cari Açık ve Kredi İlişkisine Odaklanan Çalışmalar

Yazar	Dönem	Sonuç
Brissimis vd., 2010	1960-2007	Kredi genişlemesinin durdurulması cari açığı kontrol altına almaya yardımcı olacaktır.
Telatar, 2011	2003-2010	Toplam krediler ile cari açık arasında nedensellik ilişkisinin olmamasına karşın tüketici kredileri ile cari açık arasında anlamlı bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.
Togan ve Berument, 2011	1993-2010	Cari işlemler açığının düşürülmesi için kredi genişlemesi yavaşlatılabilir.
Mangır ve Erdoğan, 2012	2003-2011	Cari işlemler dengesinde toplam krediler, reel döviz kurundan daha büyük bir öneme sahiptir.
Akbaş vd., 2013	1990-2011	Cari açık ve krediler arasında çift yönlü nedensellik vardır.
Göçer vd. 2014	1992-2012	Yurtiçi kredi seviyesindeki %100 oranındaki bir artış cari açığı %20 arttırmaktadır.
Gacener Atış ve Saygılı 2014b	1998-2013	Kredilerdeki genişleme cari açığı arttırmaktadır.
Ağazade, 2014	2003-2014	Tüketici kredileri göstergeleriyle cari açık arasında koentegrasyon ilişkisini gösterir bir kanıt bulunmamaktadır.
Kılıç, 2015	2004-2014	Türkiye’de cari açık ile taşıt, konut ve ihtiyaç kredileri arasında uzun dönemli nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Karahan ve Uslu, 2016	2005-2015	Krediler Türkiye’deki cari açığın belirleyicisi olarak kritik düzeyde öneme sahip bir makro değişkendir.
Dücan vd., 2016	2009-2015	Tüketici kredilerinden cari açığa doğru nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Akçayır ve Albeni, 2016	1992-2014	Uzun dönem yurtiçi toplam kredi miktarının GSYH payına göre 1 birimlik bir yükseliş göstermesi durumunda cari açığın GSYH’daki payının 0.033 puan arttığı görülmektedir.
Güneş ve Yıldırım, 2017	2005-2016	Kurumsal krediler ve taşıt kredileri cari açığı büyütmektedir.
Köroğlu, 2018	1982-2016	Kredi genişlemesi cari açığa sebep olmaktadır.
Polat, 2019	1992-2017	Kredi miktarındaki artış cari açığı büyütmektedir.
Uslu, 2020	1974-2018	Türkiye’de firmalara kullanılan krediler ile cari açık arasında ilişki olduğu görülmektedir.
Kılıç ve Yüksel, 2020	2003-2018	Tüketici kredilerindeki artış cari açığı büyütmektedir.
Altunöz, 2021	1998-2020	Uzun dönemde kredi miktarında oluşan %1 oranındaki artış cari açığı 0.061 seviyesinde arttırmaktadır.
Aras ve Çiftçi, 2021	2004-2020	Uzun dönemde ihtiyaç kredilerindeki %1 oranındaki artış cari açığı %0.021 oranında arttırmaktadır. Konut kredilerinde ise %1 oranında artış %0.025 oranında azalışa sebep olmaktadır. Üçüncü olarak taşıt kredileri ile cari açık üzerinde anlamlı bir ilişki görülmemektedir.

3. Model ve Veri

Bu çalışmada tüketici kredilerinin cari denge üzerindeki etkilerini incelemek için Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ve literatürde sıklıkla uygulanan ARDL yaklaşımı kullanılmaktadır. Bu yaklaşım iyi bilinen bazı avantajlara sahiptir. Bu kapsamda farklı bütünleşme derecelerine sahip değişkenler arasında hem kısa hem de uzun süreli ilişkilerin yakalanmasına imkân vermektedir. Diğer bir ifadeyle analiz için değişkenlerin aynı derecede bütünleşmiş olmasına gerek bulunmamaktadır. Özellikle çok sayıda açıklayıcı değişkenin bulunduğu modellerde bu özellik daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü böyle bir durumda serilerin aynı derecede bütünleşmiş olmaları olasılığı azalmaktadır. Çalışma kapsamında ARDL modeli izleyen şekilde yazılabilir (Denklem 1):

$$\begin{aligned}
\Delta CD_t &= \beta_0 + \beta_1 CD_{t-1} + \beta_2 BD_{t-1} + \beta_3 GR_{t-1} + \beta_4 EX_{t-1} + \beta_5 OL_{t-1} + \beta_6 KR_{t-1} \\
&+ \sum_{i=1}^m \beta_7 \Delta CD_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_8 \Delta BD_{t-i} \\
&+ \sum_{i=0}^m \beta_9 \Delta GR_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{10} \Delta EX_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{11} \Delta OL_{t-i} + \sum_{i=0}^m \beta_{12} \Delta KR_{t-i} \\
&+ \varepsilon_t
\end{aligned} \tag{1}$$

CD cari dengeyi, BD genel bütçe dengesini, GR GSYİH büyümesini, OL petrol fiyatlarını, EX reel döviz kurunu (USD), KR tüketici kredilerini, m optimal gecikme uzunluğunu, ε ise hata terimini göstermektedir. KR kapsamında toplam tüketici kredileri (TK) yanında tüketici kredilerinin bileşenleri olan i) konut kredileri (KN), ii) taşıt kredileri (TS), iii) ihtiyaç kredileri (IH) de dikkate alınmaktadır.⁴ Bu doğrultuda toplam kredilerin (TK) cari denge üzerindeki etkisi incelendikten sonra KN, TS ve IH'nin etkileri önce ayrı ayrı sonrasında aynı model kapsamında birlikte ele alınmaktadır. Bu yaklaşımın tüketici kredilerinin etkilerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı değerlendirilmektedir.

Çalışmanın asıl odağı tüketici kredilerinin cari denge üzerindeki etkilerini analiz etmek olsa da bulguların sağlam ve güvenilir olması bakımından modele bütçe dengesi, petrol fiyatları, büyüme ve döviz kuru da eklenmektedir. Bütçe dengesi ikiz açıklar hipotezinin test edilmesine imkân vermektedir (Chinn ve Prasad, 2003; Varol İyidogan, 2014). Döviz kuru ise cari dengeyi dış ticaret kanalıyla yakından etkileyebilir. Son zamanlarda küresel değer zincirleri ve ara mali ithalatının yaygınlaşması nedeniyle cari denge üzerindeki etkilerinin daha zayıflamış olabileceğine dair argümanlar bulunmakla birlikte yine de döviz kurunun modelde yer almasının önemli olduğu düşünülmektedir (Di Mauro vd., 2008; Kharroubi, 2011; IMF, 2015). Örneğin reel döviz kurundaki bir artış, TL'nin değer kazanması, ithalatı azaltıp ihracatı arttırarak cari dengenin bozulmasına neden olabilir. Türkiye enerji ihtiyacını karşılamak için büyük ölçüde petrol ithal ettiğinden petrol

⁴ İhtiyaç kredileri konut ve taşıt hariç ihtiyaç ve diğer tüketici kredilerini kapsamaktadır.

fiyatlarındaki gelişmeler cari açığı doğrudan etkileyebilir (Turan ve Özer, 2018). Benzer şekilde cari denge ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki olabileceğine yönelik çok sayıda çalışma bulunmaktadır (Chinn ve Prasad, 2003; Çatalbaş, 2022).

Optimal gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) ile belirlenmekte, hata terimleriyle ilgili serisel ilişki olmamasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Model tahmin edildikten sonra $H_0: \beta_1=\beta_2=\beta_3=\beta_4=\beta_5=\beta_6=0$ hipotezi test edilmektedir. Bu şekilde elde edilen Fpss istatistiği Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenmiş kritik üst değerlerin üzerinde ise ilgili değişkenler arasında bir eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. İlgili değişkenler arasında bir eşbütünleşme varsa ilgili katsayıların normalleştirilmesinden sonra değerlendirilmesine geçilmektedir.

Çalışmada kullanılan krediler, GSYİH, cari denge, bütçe dengesi ve döviz kuru TCMB EVDS veri tabanından elde edilmiştir. Petrol fiyatları ise Dünya Bankasından alınmaktadır. Veri seti 2007:1-2022:1 dönemini kapsamaktadır. İnceleme dönemi ilgili serilerin uygunluğuna bağlı olarak belirlenmiştir. Cari denge, krediler ve bütçe dengesi GSYİH'nin oranı olarak, petrol fiyatları ve döviz kuru ise logaritmik formda modelde yer almaktadır. İlgili seriler mevsimsel olarak düzeltilmiştir.

4.Tahmin Sonuçları ve Değerlendirilmesi

Regresyon analizine başlamadan önce ilgili serilerin birim kök içerip içermediklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu testler aynı zamanda analizler için hangi ampirik yöntemin uygun olduğuna karar verilmesi açısından da önem taşımaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan değişkenlerle ilgili Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testlerinin sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Testleri

Değişkenler (düzey)	t-istatistikleri	Değişkenler (birinci fark)	t-istatistikleri
CD	- 2.4064	Δ CD	-6.19183***
BD	-2.8613*	Δ BD	-12.5793***
EX	-1.007	Δ EX	-10.7026***
OL	-2.1346	Δ OL	-6.6563***
GR	-10.3666***	Δ GR	8.1651***
TK	-1.7425	Δ TK	-5.7148***
KN	-1.0576	Δ KN	-2.9490**
TS	-2.0206	Δ TS	-5.8227***
IH	-2.7014*	Δ IH	-5.9934***

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. Gecikme sayıları Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre belirlenmiştir.

Tablo 2’deki sonuçlara göre BD, GR ve IH dışındaki değişkenlerin düzeyde birim kök içerdikleri, ancak tüm değişkenlerin birinci farklarında birim kök içermedikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu değişkenlerin I(0) veya I(1) oldukları anlaşıldığından ARDL modelinin kullanılmasının uygun olduğu sonucuna varılmaktadır.

ARDL modeliyle ilgili tahminlerimiz 3 tabloda özetlenmektedir. Öncelikle Tablo 3’te toplam tüketici kredilerinin cari denge üzerindeki etkilerine ilişkin sonuçlar paylaşılmaktadır. Sonrasında taşıt (TS), konut (KN) ve ihtiyaç (IH) kredilerinin tek tek ve aynı model kapsamında birlikte cari dengeyi nasıl etkiledikleri sırasıyla Tablo 4 ve 5’te gösterilmektedir. Ampirik bulguların analiz edilmesinden önce ilgili tabloların B panelinde özetlenen tanımlayıcı istatistiklerin tahminlerle ilgili serisel ilişki, istikrarsızlık ve değişen varyans sorunlarının olmadığına işaret ettiği belirtilmelidir. Bir noktanın altına çizilmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Covid-19 özellikle 2020 yılının ilk yarısında GSYİH, cari açık ve bütçe dengesi dahil makroekonomik değişkenleri etkilemiştir. Covid-19 bağlamında gerek ülkemizde gerekse de diğer ülkelerde alınan tedbirler düşünüldüğünde bu durum şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte Covid-19’un model tahminlerinde parametre istikrarsızlığına neden olduğuna dair bir bulguya rastlanmamıştır.

Tablo 3’te yer alan toplam tüketici kredilerinin (TK) cari açık üzerindeki etkileriyle ilgili sonuçların değerlendirilmesinde öncelikle ilgili değişkenler arasında bir eşbütünleşme olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Fpss istatistiği Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenen üst sınır değerlerinin üzerinde olduğundan %1 önem düzeyinde bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu görülmektedir. Ampirik bulgular toplam tüketici kredilerinin (TK) uzun dönemde cari denge üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığına işaret etmektedir. Buna karşın bütçe dengesi, ekonomik büyüme ve döviz kurunun cari denge üzerinde anlamlı bir etkide bulunduğu anlaşılmaktadır. Bütçe dengesiyle ilgili katsayı pozitif ve anlamlı olduğundan bütçe dengesindeki bir bozulmanın cari dengenin bozulmasına yol açtığı, dolayısıyla literatürdeki (Uğur ve Karatay, 2009; Tunçsiper ve Sürekçi, 2011; Kılavuz ve Dumrul, 2012; Varol İyidoğan ve Erkam, 2013; Azapoglu ve Baskonus Direkci, 2015) gibi çok sayıda çalışmada vurgulandığı gibi ikiz açıklar hipotezinin incelenen dönemde geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Benzer şekilde ekonomik büyüme oranındaki bir artış da cari dengenin bozulmasına neden olmaktadır (Çatalbaş, 2022). Ayrıca, beklentilere uygun olarak Türk lirasının değer kazanması cari dengeyi negatif yönde etkilemektedir (Turan ve Afsal, 2020). İlginç bir şekilde petrol fiyatlarının cari denge üzerinde doğrudan anlamlı bir etkisi bulunmamaktadır. Bununla birlikte petrol fiyatlarının cari dengeyi dolaylı yollardan veya kanallardan etkileyebilmesi mümkündür. Kısa dönemde ise ekonomik büyüme oranının cari denge üzerinde pozitif bir etkide bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Toplam Tüketici Kredilerinin Etkileri

Bağımlı Değişken (CA)			
Gecikme Değeri	0	1	2
<i>Kısa Dönem Kats.</i>			
Sabit	0.1429**		
D(CA)			
D(BD)	0.0556		
D(GR)	0.018	0.6630***	0.3400***
D(EX)			
D(KR)			
D(OL)			
<i>Uzun Dönem Kats.</i>			
CD		-0.5167***	
BD		1.2997**	
GR		-1.7272***	
EX		-0.0554**	
KR		-0.0360	
OL		-0.001	
F testi	6.8236***		
CUSUM	Stabil		
R ²	0.59		
adjR ²	0.51		
LM Test Prob.	[0.49]		
ARCH Test Prob.	[0.70]		

Not: ***, ** ve * sırasıyla % 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. F testi için Pesaran vd. (2001)de verilen kritik değerler kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki sayılar p-değerleridir. Gecikme seçimi Schwarz Bilgi Kriterine (Schwarz Information Criteria) yapılmıştır. Diğer kısaltmalar metinde açıklanmıştır.

Toplam tüketici kredilerinin etkilerinin incelenmesinden sonra tüketici kredisi bileşenlerinin etkilerine geçilmektedir. Bu kapsamda konut (KN), taşıt (TS) ve ihtiyaç kredilerinin (IH) cari denge üzerindeki etkileriyle ilgili sonuçlar Tablo 4'te paylaşılmaktadır. Fpss istatistikleri her 3 tahminde de ilgili değişkenler arasında %1 önem düzeyinde bir eşbütünlük ilişkisi olduğunu göstermektedir. Ancak ampirik bulgular konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin uzun dönemde cari denge üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığına işaret etmektedir. Bununla birlikte kısa dönemde konut kredilerindeki ve taşıt kredilerindeki bir artışın cari dengeyi anlamlı biçimde bozduğu sonucuna varılmaktadır. Toplam tüketici kredilerinin yer aldığı modelde olduğu gibi bütçe dengesi ve ekonomik büyümenin cari denge üzerinde anlamlı ve beklentilere uygun bir etkide bulunduğu görülmektedir.

Tablo 4: Konut, Taşıt ve İhtiyaç Kredilerinin Etkileri

Panel A: Parametre tahminleri									
Bağımlı Değişken (CD)	Tüketici kredileri								
	Konut kredileri (KN)			Taşıt kredileri (TS)			İhtiyaç kredileri (IH)		
Gecikme Değeri	0	1	2	0	1	2	0	1	2
<i>Kısa Dönem Kats.</i>									
Sabit	0.508			0.0781			0.152**		
D(CA)									
D(BD)	0.0161			-0.130			0.055		
D(GR)	-0.073	0.63***	0.33***	-0.0110	0.550***	0.303**	0.018	0.66***	0.339***
D(EX)									
D(KR)	-0.93***			-2.577***					
D(OL)									
<i>Uzun Dönem Kats.</i>									
CD		-0.516***			-0.574***			-0.51***	
BD		1.135**			1.030**			1.2981**	
GR		-1.746***			-1.345***			-1.717***	
EX		0,007612			-0.02716			-0.059**	
KR		-0.05627			-1.25813			-0.0728	
OL		-0.01099			-0.0111			-0.0074	
Panel B: Tanlayıcı istatistikler									
F testi		7.497***			7.569***			6.862***	
CUSUM		Stabil			Stabil			Stabil	
R ²		0.62			0.64			0.59	
adjR ²		0.54			0.56			0.51	
LM Test Prob.		[0.21]			[0.13]			[0.49]	
ARCH Test Prob.		[0.66]			[0.85]			[0.69]	

Not: ***, ** ve * sırasıyla % 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. F testi için Pesaran vd. (2001)de verilen kritik değerler kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki sayılar p-değerleridir. Gecikme seçimi Schwarz Bilgi Kriterine (Schwarz Information Criteria) yapılmıştır. KR konut, taşıt ve ihtiyaç kredisini temsil etmektedir. Diğer kısaltmalar metinde açıklanmıştır.

Son olarak konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin birlikte yer aldığı modele ilişkin tahminler Tablo 5'te sunulmaktadır. Yine ilgili değişkenler arasında %1 önem düzeyinde eşbütünleşme olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlara göre taşıt ve konut kredilerinin uzun dönemde cari denge üzerinde anlamlı bir etkide buldukları görülmektedir. Taşıt kredilerinin etkisi %1, konut kredilerinin etkisi ise %10 düzeyinde anlamlıdır. Buna göre hem konut hem de taşıt kredilerindeki bir artış cari dengenin bozulmasına yol açmaktadır. Özellikle yurtiçi katma değeri nispeten az olan otomotiv sektörüyle ilgili kredilerin cari

açık üzerinde çok güçlü bir negatif etkide bulunmasının şaşırtıcı olmadığı düşünülmektedir. Benzer şekilde daha zayıf olmakla birlikte konut kredilerinin cari açık üzerinde olumsuz bir etkide bulunması da beklentilere uygundur. Genel olarak inşaat sektöründe yurtiçi katma değer daha yüksek olabileceği değerlendirilmektedir. Konut kredilerinin etkisinin sadece yüzde 10 düzeyinde anlamlı olması da bu durumu doğrulamaktadır.

Tablo 5: Konut, Taşıt ve İhtiyaç Kredilerinin Etkileri (Birlikte)

Panel A: Parametre tahminleri			
Bağımlı Değişken (CD)			
Gecikme Değeri	0	1	2
<i>Kısa Dönem Kats.</i>			
Sabit	-0.08948		
D(CD)		0.36084**	
D(BD)	-0.0310		
D(GR)	-0.0119	0.5165**	0.2865***
D(EX)			
D(KN)			
D(TS)	-2.741***		
D(IH)			
D(OL)			
<i>Uzun Dönem Kats.</i>			
CD		-0.955***	
BD		0.5682**	
GR		-0.7808***	
EX		0.0476	
KN		-0.4185*	
TS		-1.8567***	
IH		0.0751	
OL		-0.0065	
Panel B: Tanılayıcı istatistikler			
F testi	6.91***		
CUSUM	Stabil		
R ²	0.69		
adjR ²	0.59		
LM Test Prob.	[0.73]		
ARCH Test Prob.	[0.72]		

Not: ***, ** ve * sırasıyla % 1, 5 ve 10 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir. F testi için Pesaran vd. (2001)de verilen kritik değerler kullanılmıştır. Köşeli parantez içindeki sayılar p-değerleridir. Gecikme seçimi Schwarz Bilgi Kriterine (Schwarz Information Criteria) yapılmıştır. Diğer kısaltmalar metinde açıklanmıştır.

5. Sonuç

Neredeyse kronik hale gelmiş cari açık Türkiye için en önemli makroekonomik sorun ve risklerden biri olmaya devam etmektedir. Cari açığın en azından belirli sınırlar içerisinde kalması için öncelikle cari açığa neden olabilecek değişkenlerin belirlenmesi önem taşımaktadır. Bu çalışmada tüketici kredilerinin cari açık üzerindeki etkileri 2007:1-2022:1 dönemi verileri ve ARDL yaklaşımı kullanılarak incelenmektedir. Ampirik modelde öncelikle toplam tüketici kredilerine, sonrasında ise tüketici kredilerinin bileşenleri olarak konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerine ayrı ayrı yer verilmektedir. Son olarak konut, taşıt ve ihtiyaç kredileri birlikte modele eklenmektedir. Bu şekilde söz konusu bileşenlerin cari açık üzerindeki etkileri hem ayrı ayrı hem de kapsamlı bir model çerçevesinde birlikte analiz edilmektedir.

Tahmin sonuçları ilgili değişkenler arasında güçlü bir eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte toplam tüketici kredilerinin cari denge üzerinde anlamlı bir etkide bulunmadığı anlaşılmaktadır. Benzer şekilde konut, taşıt ve ihtiyaç kredilerinin ayrı ayrı yer aldığı modellerin tahmin sonuçlarına göre söz konusu krediler cari denge üzerinde anlamlı bir etkide bulunmamaktadır. Buna karşın konut, taşıt ve ihtiyaç kredileri birlikte modele dahil edildiğinde hem taşıt hem de konut kredilerinin uzun dönemde cari dengeyi anlamlı biçimde negatif etkiledikleri sonucuna ulaşılmaktadır. Tüm tüketici kredisi bileşenlerinin birlikte ele alındığı bu modele göre konut ve taşıt kredilerindeki bir artış cari dengenin bozulmasına yol açmaktadır. Bu kapsamda elde edilen sonuçların kredilerin veya tüketici kredilerinin cari açık üzerinde etkili olduğu bulgusunu paylaşan daha önceki çok sayıda çalışmayla benzerlik gösterdiği düşünülmektedir (Telatar, 2011; Kılıç, 2015; Dücan vd., 2016; Güneş ve Yıldırım, 2017). Ayrıca, ampirik bulgular bütçe dengesindeki bir bozulmanın cari dengeyi olumsuz etkilediğini gösterdiğinden incelenen dönemde ikiz açıklar hipotezinin desteklendiği anlaşılmaktadır. Benzer şekilde ekonomik büyüme oranındaki bir artış cari dengeyi olumsuz etkilemektedir. Bazı tahminler Türk lirasındaki bir değer kaybının cari denge üzerinde olumlu bir etkide bulunduğuna işaret etmektedir. Bu sonuçlar beklentilere uygundur.

Ampirik bulgulara dayalı olarak bazı noktaların vurgulanmasının ve politika implikasyonlarının tartışılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir. Birincisi, cari açığın düşürülmesinde, bir risk ve kırılma kaynağı olmaktan çıkarılmasında konut ve özellikle taşıt kredilerinin önemli bir rol oynayabileceği, bu kredilerdeki bir sınırlandırmanın faydalı olabileceği değerlendirilmektedir. İkincisi, tüketici kredilerinin cari açık üzerindeki etkileri analiz edilirken ilgili kredi bileşenleri arasında bir ayırım yapılmasının ve bunların birlikte modele dahil edilmesinin önemli olduğunun altı çizilmelidir. Üçüncüsü, cari açığın düşürülmesi için bütçe dengesinin iyileştirilmesi, bütçe açığının azaltılmasının önemli olduğu anlaşılmaktadır. Dördüncüsü, ekonomik büyümenin cari açık üzerindeki olumsuz etkisini gidermeye yönelik kapsamlı bir iktisat politikası çerçevesine ihtiyaç

duyulduğu görülmektedir. Gelişmekte olan bir ülke olarak yüksek büyüme oranlarından vazgeçilemeyeceği dikkate alındığında sürekli ve yüksek cari açıktan kaynaklanan kırılganlıkların azaltılabilmesi için böyle bir politika çerçevesinin ne kadar önemli olduğu kabul edilmelidir. İktisat politikalarında köklü bir değişim ve dönüşüm içermesi gereken böyle bir politika çerçevesinin hazırlanmasının ve hayata geçirilmesinin kolay olmadığı ileri sürülebilir. Ancak cari açık ve ekonomik büyüme arasındaki bu negatif ve güçlü ilişkinin en azından zayıflatılmasının makroekonomik risk ve kırılganlıkların azaltılması bakımından önemli olduğu düşünülmektedir. Aksi takdirde ekonomideki bazı yapısal sorunların yansımaları olarak görülebilecek, artık neredeyse kronikleşmiş cari açık probleminden kaynaklı kırılganlık ve risklerin devam edebileceği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ağazade S. (2014). Tüketici Kredilerine Yönelik Sınırlama Türkiye'nin Cari Açık Sorununa Çözüm Olur mu? Doğrusal Dışı Bir Koentegrasyon Analizi. *Bankacılar Dergisi*, 0(91), 1-10.
- Akbaş, Y.E., Şentürk M. ve Sancar C. (2013). Testing for Causality between the Foreign Direct Investment, Current Account Deficit, GDP and Total Credit: Evidence from G7. *Panoeconomicus*, 0(6), 791-812, DOI: 10.2298/PAN1306791A.
- Akçayır, Ö. ve Albeni, M. (2016). Türkiye'de Kredi Genişlemesinin Cari Açığa Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 557-583.
- Altunöz, U. (2021). Türkiye'nin Cari Açık Sorunu, Nedenleri ve Kredi Genişlemesinin Cari Açık Sorununa Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı. *Sayıştay Dergisi*, 32(122), 125-156. DOI: 10.52836/sayistay.1004668.
- Aras, H. B. ve Çiftçi, N. (2021). Türkiye'de Hanehalkı Borçluluk Oranındaki Değişmelerin Cari Açık Üzerindeki Etkisi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 84-95. DOI: 10.33905/bseusbed.932695.
- Arslan, M., Gençer Çelik, G., Kuzu, S. (2021). Enerji Tüketimi, Ekonomik Büyüme ve Cari Açık İlişkisi; Türkiye Örneği. *Şarkiyat*, 13(1), 26-40. DOI: 10.26791/sarkiat.853066.
- Ayla, D. ve Küçükale, Y. (2017). Cari Açıkların Sürdürülebilirliği: Bir Derleme. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 1025-1041.
- Azapoglu, M. ve Baskonus Direkci, T. (2015). İkiz Açıklar Hipotezi: Türkiye Uygulaması 1998-2013. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 7(12), 74-89.
- Balıkçıoğlu, N. (2020). Makroekonomik Kırılganlığın Ölçülmesi: Balkan Ülkeleri ve Türkiye İçin Karşılaştırmalı Bir Analiz. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(3), 1573-1588. DOI: 10.33206/mjss.589320.

- Benli, A. ve Tonus, Ö. (2019). Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığının Belirleyicileri: Dönemler Arası Yaklaşım. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 437-460. DOI: 10.18037/ausbd.632151.
- Bitzis, G., Paleologos, J. M., ve Papazoglou, C. (2008). The determinants of the Greek current account deficit: The EMU experience. *Journal of International and Global Economic Studies*, 1(1), 105-122.
- Blanchard, O., Milesi-Ferretti, G.M. (2011). (Why) should current account balances be reduced? *IMF Staff Discussion Note*, SDN/11/03.
- Brissimis S.N., Hondroyiannis G., Papazoglou C., Tsaveas N.T. ve Vasardani M.A. (2010). Current Account Determinants and External Sustainability in Periods Of Structural Change. *European Central Bank Working Paper Series No: 1243*, ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1243.pdf.
- Calderon, Cesar., Chong, Alberto., ve Loayza, N. (2000). Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries. *Policy Research Working Paper No: 2398*. World Bank, Washington, DC. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/19825>.
- Chinn, M. D., ve Prasad, E. S. (2003). Medium-term determinants of current accounts in industrial and developing countries: an empirical exploration. *Journal of International Economics*, 59, 47-76.
- Çatalbaş, N. (2022). Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Cari Açık Arasındaki İlişkinin Sınanması: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 880-904. DOI: 10.15869/itobiad.1053296.
- Devadas, S., ve Loayza, N. (2018). When is a Current Account Deficit Bad?, *Research and Policy Briefs; No. 17*. World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/30506>.
- Di Mauro, F., Ruffer, R., ve Bunda, I. (2008). The changing role of the exchange rate in a globalised economy. *European Central Bank Occasional Paper Series no. 94*.
- Doğru, B. (2015). ABD ve AB Bölgesindeki Bir Finansal Krizin Türkiye'ye Etkileri: Cari Açık Üzerine Bir Uygulama. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (33). 113-128.
- Durgun Kaygısız, A., Göze Kaya, D. ve Kösekahyaoğlu, L. (2016). Türkiye’de Tasarruf, Yatırım, Cari Açık ve Büyüme: 1980-2014 Dönemi Üzerine Bir Nedensellik İlişkisi Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 273-300.
- Dücan, E., Polat, M. A., ve Balcıoğlu, E. (2016). Tüketim Toplumu Örneği Olarak Türkiye’nin Cari Açık ve Tüketici Kredileri İlişkisi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 161-188.

- Dünya Bankası, *Dünya Bankası Açık Veri (World Bank Open Data)*, <https://data.worldbank.org>.
- Eroğlu, İ. ve Bursal, M. (2020). Türkiye'nin Cari Açık Dinamiklerinde Enerji Açığının Rolü ve Finansman Kalitesi. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4), 2231-2247.
- Ersoy, H. (2013). Küresel Kriz: Dış Borçlar ve Cari Açık Perspektifinden Türkiye Analizi. *Maliye ve Finans Yazıları*, 1(100), 95-114.
- Gacaner Atış, A. ve Saygılı, F. (2014a). Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicilerinin Ampirik Analizi. *Sosyoekonomi*, 21(21), 87-104.
- Gacaner Atış A. ve Saygılı F. (2014b). Türkiye'de Kredi Hacmi ve Cari Açık İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, *Business and Economics Research Journal*, 5(4), 129-141.
- Göçer, İ., Mercan, M. ve Peker, O. (2014). Kredi Hacmi Artışının Cari Açığa Etkisi: Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünleşme Analizi. *Istanbul University Econometrics and Statistics e-Journal*, 0(18), 1-17.
- Güneş, S. ve Yıldırım, C. (2017). Kredi Genişlemesi ile Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(1), 43-60.
- IMF (2015). *Review of the role of trade in the work of Fund. IMF Staff Report*. <https://www.imf.org>.
- Kahiloğulları, A. ve Erasa Akça, İ. (2021). Cari Açık ve Bütçe Açığı İlişkisi: Türkiye Örneği. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (2), 137-151.
- Karadaş, H. A., Salihoğlu, E. ve Koşaroğlu, Ş. M. (2019). CAD Problem in Turkish Economy: An Application with Selected Macroeconomic Variables. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 448-461. DOI: 10.33905/bseusbed.486105.
- Karahan P. ve Uslu N.Ç. (2016). Kredi Hacmi ile Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Dinamik Bir Analiz. *Econworld*, DOI: 10.22440/EconWorld.WP.2016.007
- Kharroubi, E. (2011). The trade balance and the real exchange rate. *BIS Quarterly Review*, 33-42.
- Kılavuz, E. ve Dumrul, Y. (2012). İkiz Açıklar Hipotezinin Geçerliliği Teori ve Uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26(3-4), 239-258.
- Kılıç Depren, S. (2021). Türkiye'de Cari Açığı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik İstatistiksel Bir Araştırma. *Istanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 426-444. DOI: 10.17336/igusbd.533434.

- Kılıç, C. (2015). Tüketici Kredileri ve Cari Açık Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 29(2), 407-420.
- Kılıç, J. ve Yüksel, A. (2020). Türkiye’de Tüketici Kredilerinin Cari İşlemler Açığı Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(1),1-19. DOI: 10.46849/guiibd.626158.
- Köroğlu, E. (2018). Kredi Genişlemesinin Cari Açığa Etkisi: Türkiye Örneği. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 3(3), 175-193. DOI: 10.25229/beta.441733.
- Mangır, F. ve Erdoğan, S. (2012). Merkez Bankası Finansal İstikrar Tedbirleri: Reel Kur ve Kredilerin Cari Açığa Etkisi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 241-260.
- Mercan, M. (2015). Türkiye’de Ticari Dışa Açıklığın Cari Açık Üzerindeki Etkisi: Ekonometrik Bir Analiz. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(1), 1-24.
- Milesi-Ferretti, G. M., ve Razin, A. (1996). Sustainability of Persistent Current Account Deficits. *NBER*, WP, 5467.
- Obstfeld, M, Rogoff, K. (1996). *Foundations of International Macroeconomics*. Cambridge, MA: The MIT press.
- Obstfeld, M. (2012). Does the current account still matter? *NBER Working Paper* No. 17877.
- Özçelebi, O. ve Şafak, F. (2018). Kredi Hacmi Otomobil Talebi Etkileşimi: Nedensellik Analizinde Kümülatif Toplamlar Yaklaşımı. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(2), 47-69. DOI: 10.31463/aicusbed.421590.
- Peker, O. ve Hotunluoğlu, H. (2010). Türkiye’de Cari Açığın Nedenlerinin Ekonometrik Analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(3), 221-237.
- Pesaran, M. H., Y. Shin, and R. Smith, (2001), Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Polat, M. A. (2019). Bankacılık Sektörü Yurtiçi Kredi Hacmindeki Değişimlerin Cari Açığa Etkileri: Makro İhtiyati Tedbirler Kapsamında Ekonometrik Bir Analiz. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 5(2), 73-89. DOI: 10.30855/gjeb.2019.5.2.001.
- Şahin, B. E. (2011). Türkiye’nin Cari Açık Sorunu. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 3(2), 47-56.
- TCMB EVDS, *TCMB Elektronik Veri Dağıtım Sistemi*, <https://evds2.tcmb.gov.tr>.

- Telatar, E. (2011). Türkiye’de Cari Açık Belirleyicileri ve Cari Açık-Krediler İlişkisi, *Bankacılar Dergisi*, 78, 22-34.
- Togan, S. ve Berument, H. (2011). Cari İşlemler Dengesi, Sermaye Hareketleri ve Krediler. *Bankacılık Dergisi*, 0(78). 3-21.
- Tunçsiper, B. ve Sürekçi D. (2011), Türkiye’de İkiz Açıklar Hipotezinin Geçerliliğinin Zaman Serisi Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(3), 103-120.
- Turan T. ve Özer H.A. (2018). Strategic Approaches in Social Science II chapter 8: The Effect of Oil Prices on Selected Macroeconomic Variables in Turkey: Evidence from Linear and Nonlinear ARDL model, *Strategic Approaches in Social Sciences II*
- Turan, T., Afsal, M. (2020). Türkiye’de Cari Açığın Belirleyicileri: Ampirik Bir Analiz (The determinants of current deficit in Turkey: An empirical analysis, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, (651), 217-236.
- Uçak, S. (2019). Cari Denge-Yenilenebilir Enerji: Kirilgan Beşli Örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 17(3), 106-122.
- Uğur, A. ve Karatay, P. (2009). İkiz Açıklar Hipotezi: Teorik Çerçeve ve Hipoteze Yönelik Yaklaşımlar. *Sosyoekonomi*, 9(9), 101-122.
- Uslu, H. (2020). Türkiye’de Kredi Genişlemesinin Cari Açık Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Maliye ve Finans Yazıları*, (114), 441-482. DOI: 10.33203/mfy.659435.
- Varol İyidoğan P. (2014). The Analysis of the Causal Relationship Between Budget Balance and Current Account Balance by MGARCH Methodology: Turkey, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 71-80.
- Varol İyidoğan P. ve Turan T. (2018). Current account sustainability: A non-linear comparative empirical overview, *Panoeconomicus*, 65(4), 411-426.
- Varol İyidoğan, P. ve Erkam, S. (özer2013). İkiz Açıklar Hipotezi: Türkiye İçin Ampirik Bir İnceleme (1987-2005). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (15), 39-48.
- Yıldız, Ş. (2020). Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10(2), 289-304.
- Yiğit, H. ve Açıkalın, S. (2019). Türkiye’de Cari İşlemler Açığı: Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 323-340. DOI: 10.17218/hititsosbil.621626.

Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksinin İncelenmesi

Araştırma Makalesi /Research Article

İrem PELİT¹

ÖZ: Ülkelerin lojistik kapasiteleri ve alt yapıları uluslararası ticarete kilit bir noktadır. Bu açıdan ülkeler, Lojistik Performans Endeks sıralamasında üst sıralarda olabilmek adına daha çok performans göstermek durumunda kalmışlardır. Lojistik Performans Endeksi, ülkelerin lojistik faaliyetlerine ilişkin durumları göstermektedir. Lojistik performans endeksinde, ülkelerin gümrük düzenlemeleri, lojistik maliyetleri ve taşıma modlarında kullanılan altyapının durumu hakkında bilgiler yer almaktadır. Lojistik Performans Endeksi, anket yöntemi ile ülkelerin lojistik durumlarını altı farklı alt boyutta değerlendiren (1:en düşük, 5:en yüksek) bir puanlama sistemidir. Bu çalışmada, Dünya Bankası'nın yayınladığı Lojistik Performans Endeks raporları esas alınmıştır. Lojistik Performans Endeksi'nin ilk yayınlandığı yıl 2007 yılı, son yayınlandığı yıl ise 2018 yılıdır. Bu çalışmada 2007-2018 yılları arasındaki veriler baz alınmıştır. Lojistiğin küresel boyutu ve Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksi (LPE) incelenmiştir. Türkiye son yıllarda lojistik performans değerlemesinde ve alt bileşenler bazında ilerleme kaydetmiştir ancak Dünya sıralamasındaki yerinde çok da önemli bir farklılık olmamıştır. Türkiye, Lojistik Performans Endeksi'nin tüm alt boyutunu iyileştirmek için gerekli teknik ve hukuki düzenlemeler konusunda daha yoğun çalışmalar yapmalıdır.

Anahtar kelimeler: Lojistik sektörü, Lojistik Performans Endeks (LPE), Türkiye.

Jel kodları:O2,R4,D30

Analysis of Türkiye's Logistics Performance Index

ABSTRACT: Logistics capacities and infrastructures of countries are a key point in international trade. In this respect, countries had to perform more in order to be in the top ranks of the Logistics Performance Index. The Logistics Performance Index shows the situation regarding the logistics activities of the countries. In the logistics performance index, there is information about the customs regulations of the countries, logistics costs and the status of the infrastructure used in the transportation modes. The Logistics Performance Index is a scoring system that evaluates the logistics status of countries in six different sub-dimensions (1: lowest, 5: highest) with the questionnaire method. This study is based on the Logistics Performance Index reports published by the World Bank. The first publication of the Logistics Performance Index was 2007, and the last publication was 2018. This study is based on the data between 2007 and 2018. The global dimension of logistics and Türkiye's Logistics Performance Index (LPE) were examined. Türkiye has made progress in terms of logistics performance evaluation and sub-components in recent years, but there has not been a significant difference in its place in the world ranking. Türkiye should make more intensive studies on the necessary technical and legal regulations to improve all sub-dimensions of the Logistics Performance Index.

Keywords: Logistics sector, Logistics Performance Index (LPI), Türkiye

Jel Codes:O2,R4,D30

Geliş Tarihi / Received: 06/10/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 17/01/2023

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, irempelit@cag.edu.tr, orcid.org/0000-010036-4299-4691.

1. Giriş

Küreselleşme olgusu uluslararası ticarete lojistiği önemli bir noktaya getirmiştir. Küreselleşme rekabetin artması ile birlikte lojistik daha da önem kazanmıştır. Üretilen mal ya da hizmet tüm Dünya'ya ulaşılabilir bir duruma gelmiştir. Hammaddeleri, parçaları ve yarı mamul girdileri, uluslararası ticaret ile birlikte bir araya getirmeye çalışmak ve bunun yanın da stok seviyesini optimum miktarda tutmayı hedefleyen “Tam Zamanında Üretim” gibi üretim sistemlerini yakalayabilmek adına lojistiğin önemi büyüktür.

Lojistik kavramı, eskiden askeri alanda kullanılan bir terimdi. Sanayi Devrimi'nden sonra lojistik kavramı evrim geçirmiş olup küreselleşmeyle birlikte lojistik olgusu gelişen büyük bir sektör haline gelmiştir. Lojistik sektörü, hem ulusal hem de uluslararası ekonomilerde büyük ölçüde kullanılması gereken bir alandır. Türkiye'nin jeopolitik konumunun avantajı lojistik sektörünü önemli bir konuma getirmiştir. Türkiye; Asya, Avrupa ve Ortadoğu'nun geçiş koridorunda yer almaktadır. Türkiye'nin bu özel coğrafi konumu köprü olması bakımından ülkenin lojistiğini olumlu anlamda çok etkilemektedir. Küresel ticaretin artması ile birlikte lojistik sektörü de daha önemli bir konuma gelmiştir. Özellikle son yıllarda lojistik sektörü büyük ölçüde gelişme göstermiştir.

Lojistiğin ana faaliyet alanı taşımacılık gibi olsa da ülkeler arası ticarete alıcı ve satıcı arasındaki iletişimi, bilgi akışını ve ulaştırmanın yanında depoculuk faaliyeti de vardır (Vallee ve Dirksen, 2011: 78).

Lojistikteki ürün ve hizmet konusu şirket ve devletlerin yatırımlarının lojistik sektörüne doğru bir eğilime sebep olmuştur. Bu bağlamda ülkeler arasındaki tedarik zincirlerinin birbirleri ile bağlantı içinde olmak durumunda kalmıştır. Hızla artan rekabet ile birlikte organizasyonlar, lojistik alanındaki performanslarını arttırmaya çabalamışlardır. Günümüz lojistiğin küreselleşme hızından etkilenmemesi zaten mümkün değildir. Dolayısı ile lojistik sektörü küreselleşme boyutundan oldukça etkilenmiştir. Önceden lojistik kavramı denilince ilk akla gelen kavram taşımacılık iken günümüzde karma taşımacılık, üretim yönetimi, tersine lojistik, depo yönetimi, gümrüklerdeki işleyiş gibi kavramları da kapsamaya başlamıştır.

Günümüzde işletmelerin dış kaynak kullanımı sayesinde kendi ana faaliyet alanlarına yoğunlaşmaları ve bunun getirmiş olduğu azalan maliyetler uluslararası ticareti geliştirmiş ve sonucunda da askeri amaçla başlayan lojistiğin önemi artmıştır (Karaköy ve Ölmez, 2019: 178).

Lojistik sektörü doğrudan veya dolaylı olarak tüm sektörlerde var olmak durumundadır. Lojistik, tüm sektörlerin ihtiyaç duyduğu bir sektör olmasından dolayı kilit bir sektör durumundadır. Neredeyse tüm ekonomik faaliyetlerin bir bölümü lojistik sektörüne dayanmaktadır.

Ülkelere ve işletmelere lojistiğin etkin ve verimli kullanımı rekabet avantajı getirir. İşletmeler diğer işletmeler ile rekabet edebilmek adına lojistik, pazarlama ve üretim

bölümlerini birbirinden ayırmamalıdır. Bu noktada lojistik merkezlerin önemi büyüktür.

Lojistik kavramı, taşımacılık kavramının en çok gelişmiş ifadesidir. Lojistik; ekonomik, sosyal, psikolojik, kültürel, stratejik, askeri ve politik alanlarda ülkelere katma değer sağlamaktadır. Bu açıdan, Türkiye de lojistik performansını artırma ve Lojistik Performans Endeksi (LPI) sıralamasında üst basamaklara gelebilmeye çalışmaktadır. LPI, ülkelerin lojistik faaliyetleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler, ülkelerin lojistik maliyetleri, gümrük düzenlemeleri, taşıma modlarında kullanılan altyapının durumu ile ilgili bilgilerdir ve anket yöntemi ile ülkelerin lojistik durumlarını altı farklı alt boyutta değerlendirme sağlamaktadır. Lojistik performans endeksi lojistik performansı '1' (en düşük), '5' (en yüksek) şeklinde oluşturulan puanlama sistemidir.

Bu çalışmada, Lojistik Performans Endeksi'nin ilk yayınlandığı 2007 yılından 2018 yılına kadar olan verilere bakılmıştır. Lojistiğin küresel boyutu ve Türkiye'nin lojistik performansı endeksi incelenmiştir. Dünya Bankası'nın 2007-2018 yıllarında ikişer yıl arayla yayınladığı Lojistik Performans Endeksi raporlarına göre, ilk on sırada yer alan ülkeler ve Türkiye'nin son yıllardaki lojistik performansı değerlendirilmiştir. Çalışmanın giriş bölümünü takip eden ikinci bölümde Türkiye'de lojistik sektörü değerlendirilmiştir, üçüncü bölümde küresel lojistik performansı endeksi (LPI) hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir, dördüncü bölümde lojistik performans endeksinin altı alt boyutu ile Türkiye'nin lojistik sektörünün analizi sunulmuştur ve sonuç bölümünde çalışmanın genel değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. Türkiye Lojistik Sektörü

Türkiye; Türk Cumhuriyetleri, Avrupa ve Orta Doğu arasında bir köprü konumundadır. Sahip olduğu avantajlı konumu itibariyle birçok otorite tarafından lojistik üssü olma ideali vardır (Babacan, 2003: 8). Dünya genelinde artan uluslararası ticaret işlemleri, depolama, taşıma, elleçleme ve dağıtım gibi lojistiğin alanlarına ihtiyaçların artmasına sebebiyet vermiştir (Dumlu ve Wolff, 2021: 1002).

Lojistik sektörü, hizmet sektörü ve gayri safi yurtiçi hasılanın büyük kısmını oluşturmaktadır. Türkiye'de turizm sektöründen sonra gelişim gösteren sektörlerin başında lojistik gelmektedir. Bu bağlamda lojistik sektörü, ülkelerin gelişimi ve Dünya'nın geri kalanı ile rekabet edebilecek duruma gelebilmeleri için gerekli kaynakları ayırması gereken bir sektördür (Yaman, vd., 2021: 7).

Türkiye'de lojistik işletmeleri, Türkiye içindeki coğrafi dağılımına göre Marmara bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir ancak işletmelerin yetki belgelerinin almaması gümrük firmalarının ve boru hattı işletmecilerinin dahil edilip edilmemesi sebebi ile işletme sayılarında net rakamlara ulaşmak pek mümkün değildir. Türkiye'de yaklaşık 4.700 civarında kayıtlı uluslararası karayolu taşımacılık yetki belgesi bulunmaktadır. Bu firmaların neredeyse 1.000 tanesi İstanbul ve çevre bölgesindedir. Yurtiçi taşımacılık yetki belgeli yaklaşık 313.000

firmanın ise 105.000 tanesi İstanbul bölgesinde bulunmaktadır. Ayrıca, Uluslararası Nakliyeciler Derneği'ne kayıtlı 1.079 adet üye olduğu, Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneğine (UTİKAD) bağlı 447 adet lojistik firması vardır (Kalkınma Bakanlığı, 2018: 11).

Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, Türkiye'nin de lojistik sektörü ile ilgili en önemli amaçlarından biri GSMH'den alacağı payın arttırılmasının yanında Lojistik Performans Endeks sıralamasında ilk 15 ülke arasına girmektir. Bu amaçla, Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Plan kapsamında Türkiye'nin lojistikte bölgesel bir güç olması için; lojistik maliyetin düşürülmesi, rekabet gücünün arttırılması ve ticaretin geliştirilmesi ve amaçlanmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 184). Türkiye Cumhuriyetinin güçlü yönleri değerlendirildiğinde alt yapı eksikliklerinin tamamlanmasında hızlı olmaya çalışması, hızlı tren projeleri, lojistik merkez ve lojistik köylerinin açılmasının planlanması, sahip olduğu stratejik konumu ile Avrupa'ya geçiş güvenliğini sağlaması, istihdamı arttırıcı olması, lojistik sektörünün genç, dinamik ve gelecek vadetmesi, uluslararası stratejik işbirlikleriyle lojistik şirketlerinin gelişmesi ve sektörün büyümesi, Türkiye'de Avrupa'nın en büyük kamyon filolarından biri olması, gelişmiş karayolu taşımacılık sektörünün olması, istihdam maliyetlerinin düşük olması, sahip olduğu boru hattı taşımacılığı, Dünya'nın en kıymetli enerji yolları üzerinde olması gibi özellikleri sıralanabilir. Zayıf yönleri ise Türkiye'de alt yapı eksiklerinin arzulanan düzeyde olmaması, özellikle demiryolu ve denizyolu taşımacılığında modernleşememe, firmalarda kalifiye elemanların çok olmaması, lojistik işletmelerinin dijital yapılanmada eksik kalması, sektörde bazı işletmelerin eski alışkanlıklarından vazgeçmeyip kayıt dışı faaliyetlerini sürdürerek haksız rekabete yol açmaları, kalite ve standartların uygunluğunun sağlanamaması, sektörde denetimin yetersiz olması, lojistik sektöründeki yatırımların teşvik edilmemesi için gerekli fırsatların yaratılmaması, rakiplere karşı global ve yerel stratejilerin belirlenmemesi, sektördeki şirketlerin kurumsallaşmamaları, kargo taşımacılığının zayıf olması, sermaye azlığı, gümrük yönetimindeki aksaklıklar, bilgi teknolojilerindeki yetersizlikler sıralanabilir (Yıldız ve Wolff, 2018: 194). Dünya ülkelerinde işletmelere üstünlük sağlayan önemli kıstaslardan verimli lojistik yönetimidir. Verimsiz ve kaliteli olmayan bir altyapı sistemi teslimat sürelerini uzatır. Teslimat sürelerindeki bu zaman aşımı maliyetlere de yansımaktadır. Türk mallarının uluslararası pazarda rekabet avantajının artırabilmesi için altyapı yatırımlarına önem vermelidir. Bu bağlamda, altyapısının iyileştirilmesi, küresel pazarda maliyetlerini azaltacaktır (Zeybek, 2006: 52).

Türkiye'nin 2023 hedeflerine ulaşabilmesi bakımından en kritik sektörlerin başında lojistik gelmektedir. Türkiye'nin lojistik gücü ile birlikte; Karadeniz Bölgesi ve Orta Asya olmak üzere adeta merkezinde olduğu bölge de dikkate alındığında Batı ile Doğu arasındaki ticari ilişkiler neticesinde Türkiye'nin potansiyeli oldukça yüksektir. Türkiye'de lojistik sektörü hizmet sektörleri içerisinde turizmden sonra en yüksek potansiyele sahip ikinci sektördür.

3. Lojistik Performansı Endeksi

Uluslararası ticarete yön veren durumlar küresel rekabetin getirdiği koşullardır. Küresel Dünya’da işletmeler rekabet gücü ve bilgi sermayesi akışkanlığıyla pazara çıkarılan ürünün veya hizmetin kalitesi ile ilişkilidir. Üretim noktasından tüketim noktasına kadarki süreçte bulunan her türlü bilgi, ürün, para akışının yönetimi lojistik faaliyetleridir.

Bir ülkenin ekonomik performansı lojistik performansından etkilenmektedir. Yüksek lojistik performanslar uluslararası akışları ulaşılabilir kılar ve ticaret hacmini artırmayı sağlar. Tüm sektörlerin lojistik performansları bir ülkenin ekonomik büyümesini ve refahını etkiler (Andrejic ve Kilibarda, 2014: 857).

Lojistik; nakliye, depolama, konsolidasyon, dağıtım, ödeme sistemleri gibi bir dizi karmaşık faaliyeti kapsar. Bu faaliyetlerin metrik ölçümleri ülkelerin lojistik performansını değerlendirmelerini sağlar. LPI, lojistik performansını değerlendirmek için verimli bir ölçü olarak kabul edilir ve lojistik yönetimi için faydalıdır. LPI, ülkelerin kendi çıkarları için ve diğer ülkeler ile kendilerini kıyaslamaları, karşılaştırmaları açısından ve zayıf lojistik performanslarının maliyetlerinin açığa çıkarır (Yu ve Hsiao, 2016: 98).

Küresel ölçekte devletlerin lojistik performanslarını kıyaslayan ilk çalışma LPI’dir. Bu çalışmayı yapan Dünya Bankasının amacı devletlerarasındaki rekabeti ortaya çıkarmaktır. Bu rekabetin ortaya çıkarılmasındaki amaç ülkelerin lojistik performanslarını daha ileri bir yere getirmeleri amaçlanmaktadır. LPI ülkelerin temel lojistik süreçleri ile zaman ve maliyet performanslarıyla ilgili veri sağlamaktadır (Acar ve Çetinceli, 2020: 891).

Lojistik Performans Endeksi ülkelerin kendini değerlendirmeleri açısından ve ileride belirlenecek olan politikaların ne açıdan oluşturulacağını kolaylaştırır.

Lojistik performans, lojistik faaliyetlerin etkinliğidir. Bu açıdan lojistik performans; lojistik süreçlerdeki verimliliğin, firmaların performansına ve rekabet gücüne katkısı, lojistik hizmetlerin; sanayinin değişen ve çeşitlenen taleplerini karşılayabilecek değer kazanımı yaratmasıdır (Bayraktutan ve Özbilgin, 2015: 98).

Günümüz lojistiği, küreselleşme süreçlerinden etkilenmiş bir olgudur. Başlangıçta lojistik denilince akla sadece taşımacılık gelirken, günümüzde artık gümrükler, karma taşımacılık, üretim yönetimi, tersine lojistik ve depo yönetimini gibi faaliyetler karşımıza çıkmaktadır. Birçok ülke lojistik operasyonlarına daha fazla önem vermeye başlamıştır. Politika yapımcılar, makro düzeyde lojistik performanslarını değerlendirebilmek için karşılaştırmalı verileri analiz etmelidirler. Bu sebeple 2007 yılında Dünya Bankası tarafından Lojistik Performans Endeksi (LPI) oluşturulmuştur. Ülkelerin ticari faaliyetlerinde önemli yer tutan LPI, lojistik operasyonlarının durumunu belirleyen ciddi bir veri kaynağıdır ve ülkelerin lojistik faaliyetlerine ilişkin geniş bilgilere sahiptir. LPI, Dünya Bankası tarafından 2007-2018 yıllarına ait dönemde yayınlanmıştır. İndeks ülkelerin lojistik performanslarını tüm detayları ile yorumlanabilecek bilgiler içermektedir. Bu

indeksler dünyadaki ülkeler için bir sıralama yapılarak oluşturulmaktadır. Her ülkenin puanı, lojistik sektöründeki profesyoneller tarafından, altı farklı alt kritere göre puanlanır. Bu kriterler; “altyapı”, “uluslararası sevkiyat”, “lojistik hizmetlerin kalitesi”, “izleme / takip”, “zamanında teslimat” ve “gümrükler”dir. Endeksin hesaplanmasında 5’li Likert kullanılmaktadır. Yapılan ankette 1 ‘en düşük’, 5 ise ‘mükemmel’ performansı göstermektedir (Acar, 2021: 423).

Şekil 1: LPI Bileşenleri Arasındaki İlişkiler Modeli

Kaynak: Arvis vd., 2018: 7

Tablo 1: Lojistik Performans Değeri En Yüksek Ülkeler (2018)

Ülke	Lojistik Performans Endeksi: Genel Sıralama (2018)	Lojistik Performans Endeksi: Genel Puan (2018)
ALMANYA	1	4,2
İSVEÇ	2	4,05
BELÇİKA	3	4,03
AVUSTURYA	4	4,02
JAPONYA	5	4,02
HOLLANDA	6	4,01
SİNGAPUR	7	3,99
DANİMARKA	8	3,99
İNGİLTERE	9	3,98
FİNLANDİYA	10	3,96

Kaynak: World Development Indicators (WDI), 2022

Tablo 1’de 2018 yılına ilişkin ülkelere ait LPI sıralamaları ve LPI puanları verilmiştir. Dünya’daki ülkeler arasında LPI sıralamasında ilk on ülke: Almanya, İsveç, Belçika, Avusturya, Japonya, Hollanda, Singapur, Danimarka, İngiltere, Finlandiya’dır. Tablo. 1’ de görüldüğü üzere Almanya birinci sıradadır ve Almanya’yı takip eden İsveç, Belçika, Avusturya olduğu görülmektedir. İlk dört sırada yer alan ülkeler AB ülkeleridir. Japonya ise beşinci sıradadır. Lojistik

performans puanları incelendiğinde ise Almanya 4,2 puanı ile ilk sırada yer almaktadır. İsveç ve Belçika'nın puanı sırası ile 4,05 ile 4,03'tür.

Tablo 2: LPI İlk Sırada Yer Alan Almanya'nın Lojistik Performans Endeks Alt Kriterler Puanı

2007-2018 Yıllarına Ait Almanya'nın Lojistik Performans Endeksi Kriterlerine Göre Puanı	2007	2010	2012	2014	2016	2018
Sevkiyatları Takip etme ve İzleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,11	4,18	4,049	4,16	4,26	4,23
Lojistik kalite ve Yetkinlik (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,2	4,13	4,09	4,12	4,27	4,31
Uluslararası sevkiyatlar (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,9	3,65	3,67	3,74	3,85	3,85
Zamanlama (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,32	4,48	4,31	4,36	4,45	4,39
Altyapı Kalitesi (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,19	4,33	4,25	4,32	4,43	4,37
Gümrükleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,88	4	3,87	4,09	4,12	4,09

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 2'de LPI'de ilk sırada olan Almanya'nın lojistik performans endeksi alt kriterlerine göre puanları yıllara göre verilmiştir. Alt kriterler bazında incelendiğinde 2016 yılına göre zamanlama kriterinin puanı 2018 yılında düşmesine rağmen 2018 yılı için en iyi kriterinin yine "zamanlama" olduğu görülmektedir. 2007 yılında ise "Gümrükleme" kriterinin 3,88 puanı ile en düşük puanı aldığı ancak 2018 yılında ise "Gümrükleme" kriterinin 4,09 puana yükselerek oldukça iyileştirildiği görülmektedir.

Tablo 3: LPI İkinci Sırada Yeralan İsveç'in Lojistik Performans Endeks Alt Kriterler Puanı (2007-2018)

2007-2018 Yıllarına Ait İsveç'in Lojistik Performans Endeksi Kriterlerine Göre Puanı	2007	2010	2012	2014	2016	2018
Sevkiyatları Takip etme ve İzleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,15	4,21	3,81	3,97	4,37	3,87
Lojistik kalite ve Yetkinlik (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,06	4,21	3,9	3,98	4,24	3,97
Uluslararası sevkiyatlar (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,89	3,83	3,39	3,75	4	3,91
Zamanlama (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,43	4,32	4,26	4,25	4,45	4,28
Altyapı Kalitesi (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,11	4,02	4,12	4,09	4,27	4,23
Gümrükleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,84	3,87	3,67	3,75	3,91	4,04

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 3'de LPI'de ikinci sırada olan İsveç'in lojistik performans endeksi alt kriterlerine göre puanları yıllara göre verilmiştir. Alt kriterler bazında incelendiğinde 2016 yılına göre "Sevkiyatları Takip etme ve İzleme" ve "Lojistik kalite ve Yetkinlik" kriterlerindeki puanları 2018 yılında düştüğü görülmektedir.

2018 yılında en yüksek alt kriterin Almanya’da olduğu gibi “Zamanlama” olduğu ikinci en yüksek kriterin ise “Altyapı” kriteri olduğu görülmektedir.

Tablo 4: LPI Üçüncü Sırada Yer Alan Belçika’nın Lojistik Performans Endeksi Alt Kriterler Puanı

2007-2018 Yıllarına Ait Belçika’nın Lojistik Performans Endeksi Kriterlerine Göre Puanı	2007	2010	2012	2014	2016	2018
Sevkiyatları Takip etme ve İzleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,95	4,22	4,04	4,11	4,22	4,05
Lojistik kalite ve Yetkinlik (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,94	4,13	3,98	4,11	4,07	4,13
Uluslararası sevkiyatlar (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,65	3,31	3,73	3,79	4,05	3,99
Zamanlama (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4,25	4,28	4,19	4,39	4,42	4,41
Altyapı Kalitesi (1=En Düşük-5=En Yüksek)	4	4	4,11	4,09	4,05	3,98
Gümrükleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,61	3,82	3,84	3,8	3,82	3,98

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 4’de LPI’de ikinci sırada olan Belçika’nın lojistik performans endeksi alt kriterlerine göre puanları yıllara göre verilmiştir. Alt kriterler bazında incelendiğinde 2016 yılına göre “Sevkiyatları Takip etme ve İzleme” ve “Uluslararası sevkiyatlar” ve “Altyapı Kalitesi” kriterlerindeki puanları 2018 yılında düştüğü görülmektedir. 2018 yılında en yüksek alt kriterin Almanya’da ve Belçika’da olduğu gibi “zamanlama” kriteri görülmektedir ikinci en yüksek kriterin ise “Lojistik kalite ve Yetkinlik” kriteri olduğu görülmektedir. LPI sıralamasında ilk üç ülkenin (Almanya, İsveç ve Belçika) alt kriterlerdeki ortak özelliği baz alındığında 2018 yılı için “Zamanlama” kriterinin üç ülkede de en yüksek kriter olduğu karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5: Lojistik Performans Değeri En Düşük Ülkeler

Ülke	Lojistik Performans Endeksi: Genel Sıralama (2018)	Lojistik Performans Endeksi: Genel Puan (2018)
Eritre	155	2,08
Sierra Leone	156	2,07
Nijer	157	2,06
Burundi	158	2,06
Angola	159	2,04
Afganistan	160	1,94

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 5’de ise 2018 yılına ilişkin ülkelere ait LPI sıralaması ve puanları yer almaktadır. LPI sıralamasında en kötü performansla sahip ülkeler ise Eritre, Sierra Leone, Nijer, Burundi, Angola ve Afganistan’dır. LPI sıralamasında en kötü puanı alan ise 1,94 puanı ile Afganistan’dır.

Bunun yanında, ülkelerin gelişmişlik seviyeleri ile lojistik performansları arasında doğru bir orantı vardır. Lojistik performansındaki gelişmelerin ülkelerin dış ticaret hacmini artırıcı etkiye sahip olduğu bilinmektedir (Meşin ve Cura, 2022: 148).

4. Lojistik Performans Endeksinin Alt Kriterler Bazında Türkiye'nin Konumu

Bir ülkenin ticari rekabet gücü için ticaret ve lojistik iki önemli bileşendir. Ülkelerin gelişmişlikleri açısından da uluslararası ticaret ve uluslararası ticaret ile ilişkili olan lojistik alt yapı oldukça önem arz etmektedir. Lojistik altyapısı güçlü olmayan bir ülkenin uluslararası ticaret yönünden de kendini geliştiremez ve bunun doğrultusunda ekonomik açıdan güçlü olmasını beklenen bir durum değildir.

LPI hesaplamalarında alt bileşen vardır. Bu bileşenler ve detayları şu şekilde ifade edilebilir (Manavgat ve Demirci, 2021: 1860).

- Gümrükleme: Gümrük dairelerinin hızlı çalışması, gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi, gümrük sevkiyat prosedürünün etkinliğinin ölçülmesi, mevcut ticaret mevzuatının uygulanmasına yönelik uygulamalar içermektedir.
- Altyapı Kalitesi: Ülkenin ulaşım ve telekomünikasyon altyapısının kalitesi ile ilgilidir. Malların nihai tüketiciye taşınmasında kullanılan uygulamalardır.
- Uluslararası sevkiyatlar: Gönderileri rekabetçi fiyatlarla düzenlemenin ne kadar kolay olduğunu ölçer.
- Lojistik kalite ve Yetkinlik: Lojistik hizmetlerin yeterliliğini ve kalitesini kapsar. Organizasyonların müşteriye olan hizmetin kalitesi ile ilişkilidir.
- Sevkiyatları Takip etme ve İzleme: Gönderilerin izlenmesini ve takip edilebilirliğini ölçer. Malın son nihai müşteriye teslim edilmesine kadar her sevkiyatın tam yerini anlık olarak izlemesi demektir. İzlenebilirlik, sektörün bir bütün olarak faaliyetinin sonucudur. Zamanlama Sevkiyatların alıcıya olan teslimat sürelerini ölçer. Bu kriter rekabet açısından önemlidir. Bunun sebebi yüksek rekabet koşullarında teslimat programlarına uyulmaması tercih edilme sebeplerini azaltır.

Tablo 6'ya göre Türkiye'nin 2007-2018 yılları arasındaki Lojistik Performans Endeks kriterler puanları incelendiğinde; alt kriterlerde 2016 yılına göre zamanlama kriterinin puanı 2018 yılında düşmesine rağmen 2018 yılı için en iyi kriterinin yine "zamanlama" olduğu görülmektedir. 2018 yılı için en yüksek ikinci kriter ise "Sevkiyatları Takip etme ve İzleme" olduğu görülmektedir ki bu kriterin puanı da 2016 yılına göre düşüşe geçtiği görülmektedir. 2018 yılındaki en kötü kriterin ise gümrükleme olduğu görülmektedir bu durumda Türkiye'nin gümrükteki sıkışıklıkların giderilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Türkiye'nin lojistik performansını ağırlığı dolayısı ile ortalamayı aşağıya çekmektedir. En gelişmiş kriteri ise zamanlama olduğu görülmektedir.

Tablo 6: Türkiye'nin 2007-2018 Yılları Lojistik Performans Endeks Kriterler Puanı

Türkiye'nin 2007-2018 Yılları Lojistik Performans Endeksi Kriterlerine Göre Puanı	2007	2010	2012	2014	2016	2018
Sevkiyatları Takip etme ve İzleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,26	3,09	3,53	3,77	3,39	3,23
Lojistik kalite ve Yetkinlik (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,28	3,23	3,51	3,64	3,31	3,04
Uluslararası sevkiyatlar (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,07	3,15	3,37	3,18	3,41	3,06
Zamanlama (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,38	3,93	3,86	3,68	3,74	3,62
Altyapı Kalitesi (1=En Düşük-5=En Yüksek)	2,93	3,07	3,61	3,53	3,49	3,21
Gümrükleme (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3	2,82	3,16	3,23	3,18	2,71

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 7: Türkiye'nin Lojistik Performans Endeks Kriterlerine Göre Genel Sıralaması ve Puanı

Türkiye'nin 2007-2018 Yılları Lojistik Performans Endeksi Kriterlerine Göre Genel Sıralaması ve Puanı	2007	2010	2012	2014	2016	2018
Lojistik Performans Endeksi: Genel Sıralama (1=En Yüksek)	34	39	27	30	34	47
Lojistik Performans Endeksi: Genel Puan (1=En Düşük-5=En Yüksek)	3,15	3,22	3,5	3,5	3,42	3,14

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 7'ye göre Türkiye'nin 2007-2018 yıllarına ait genel sıralaması ve puanı Türkiye'nin endeks sıralaması bakımından en iyi dönem 27. sıra ile 2012 yılı, en kötü olduğu dönem ise 47. Sıraya gerileyerek 2018 yılı olduğu görülmüştür. Endeks skoru ve sıralamada Türkiye'nin en başarılı döneminin 2012 yılı olduğu görülmüştür.

Tablo 8: Almanya ve Türkiye LPI Karşılaştırılması (2018)

Ülke	Yıl	LPI Sıralama	LPI Puan	Gümrükleme	Altyapı Kalitesi	Uluslararası sevkiyatlar	Lojistik Kalite ve Yetkinlik	Sevkiyatları Takip etme ve İzleme	Zamanlama
Almanya	2018	1	4,2	4,09	4,37	3,85	4,31	4,23	4,39
Türkiye	2018	47	3,15	2,71	3,21	3,06	3,05	3,23	3,63

Kaynak: WDI, 2022

Tablo 8'e göre 2018 yılı LPI sıralamasında ilk sırada olan Almanya ve Türkiye'nin karşılaştırılması verilmiştir. Tablo. 8'e göre Almanya ve Türkiye'nin LPI alt

bileşenleri kıyaslandığında gümrükleme konusunda oldukça bir fark olduğu görülmektedir. Türkiye'nin gümrük işlemlerindeki gecikmelerini düzeltmesi gerekmektedir. Almanya'nın da Türkiye'nin de alt kriterler bazında en yüksek puan aldığı alt bileşenin "zamanlama" olduğu görülmektedir.

Küreselleşme dolayısı ile Türkiye'deki işletmeler uluslararası ortamda rekabet gücü kazanmayı arzulamaktadır. Böylelikle taşımacılık ve lojistik sektörleri büyümeye ve gelişmeye başlamıştır. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı'nın yürüttüğü yerli üreticinin dış pazardaki gücünü arttırmaya yönelik uygulamalar Türkiye'deki işletmelerin rekabet gücünü artırmak içindir. Türkiye'deki işletmelerin karşılaştığı sorunlar ise; liman hizmetlerindeki gecikmeler, depo ve yurt içi taşıma bedel masrafları, belge temininde yaşanan güçlükler, gümrükteki sıkışıklıklar ve dolayısı ile gelen zaman kayıpları sebebiyle çıkan dolaylı masraflardır. Türkiye'nin 2023 hedeflerini ulaşabilmesi için, karşılaştığı sorumlulukları en az seviyeye getirmesi, mevzuatın altyapısını iyi kurması gereklidir (Terzi ve Bolukbas, 2016: 212).

5. Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada 2007-2018 döneminde ikişer yıl arayla Dünya Bankası'nın yayınladığı Lojistik Performans Endeksi raporları ile lojistik sektörünün genel durumu, Türkiye'nin de içinde bulunduğu ülkeler karşılaştırılarak Türkiye'nin lojistik performansı değerlendirilmiştir.

Türkiye lojistik etkinliğinde daha güçlü olması için LPI'nin tüm alt kriterlerinde gerekli olan eksikliklerin tamamlanması gerekmektedir. Özellikle "Gümrük" alt yapısındaki gerek yasal anlamdaki güncellemeler gerekse eksikliklerin giderilmesi ile ilgili çalışmalar yapılmalıdır. Türkiye'nin "Altyapı" yatırımlarının hızla devam etmesine, "Lojistik hizmetlerin kalitesi" uluslararası sevkiyat konularında da gelişime ihtiyacı vardır. "Takip ve izleme" kriteri bazında ise devlet tarafından uydu haberleşme, telekomünikasyon, radyo frekans sistemleri gibi teknolojik altyapının daha etkin kullanılmasının sağlanması ile ilgili düzenlemeler yapılmalıdır. "Zamanındalık" kriteri bazında ise işletmeler iş etiğine daha uygun davranmaya başlamalıdır. Ülkelerin lojistik performansını belirlemek için Dünya Bankası tarafından hazırlanan Lojistik Performans Endeksi (LPE)'ye göre Türkiye, 2016 yılında 3,42 LPE puanı ile 34. sırada yer alırken, 2018 yılında 13 sıra gerileyerek 3,14 LPE puanı ile 47.sıraya yerleşmiştir. Türkiye lojistik performans anlamında ciddi bir ilerleme kaydedememiş olup İyileştirme oranlarına göre Türkiye'nin, "Gümrükleme", "Uluslararası Sevkiyat", "Takip/İzleme" ve "Zamanındalık" boyutlarında geliştirilerek ilerlemesi gerekmektedir.

Lojistik performanslar, ülkeler için önemli bir noktadadır. Uluslararası sermayenin ülkeye getirilmesi de önemlidir. Çok uluslu şirketler yatırımda bulunacakları zaman LPI değerleri yatırım kararlarını etkileyen kriterler arasındadır. Diğer ülkeler lojistik performansını nasıl arttırmaya çalışıyor ise Türkiye de geliştirmeye çalışmaktadır. Lojistik Performans Endeksinde üst basamaklara çıkmayı isteme sebepleri ise; teknolojilerini ve lojistik altyapılarını gün geçtikçe geliştiren,

ekonomilerini büyüten ülkelerin lojistik performanslarını arttırdıkları görülmektedir. Ayrıca Türkiye'nin de lojistik bir üs olma yolunda lojistik performansını artırmasının ekonomik kalkınma ve büyüme için bir gereksinimdir. Ülke ve kamu politikalarındaki düzenlemeler ile lojistik işletmelerinin eksiklik ve hatalarını tamamlayarak Lojistik Performans Endeksi'nde üst sıralara çıkmaları ve sektörün etkinliğinin artması önem arz etmektedir. Ülkelerin lojistik performanslarının bilinmesi veya diğer ülkelerle olan kıyaslamalar sonucunda ülkeler hangi alanlarda iyileştirme yapacağını bilmesi açısından önemlidir.

Dünya'da ve Türkiye'de lojistik sektörü devamlı bir gelişim göstermektedir. Bu nedenle bütün ülkeler, ekonomileri için lojistik sektörüne gerekli yatırımları göz ardı etmemelidirler. Türkiye, sahip olduğu jeopolitik konumu ile lojistik sektöründe önemli rol oynayan ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye, Avrupa, Asya ve Ortadoğu'nun geçiş koridorunda bulunmaktadır. Türkiye'nin, LPE'de daha üst basamaklara yükselebilmesi için dikkat edilmesi gereken bazı önemli unsurlar vardır. Bu bağlamda sektöre gerekli yatırımlar yapılmalı, gerekli eğitim imkânları oluşturulmalı ve lojistik altyapı çalışmalarına fazlaca önem verilmelidir. Bu unsurlara dikkat ederek Türkiye batı ile doğuyu buluşturan konumu itibariyle ekonomisine daha fazla sağlayabilir. Türkiye'nin ekonomisini geliştirmesi için öncelikle lojistiğin tüm bölümlerinde fiziksel altyapı eksiklikler giderilmeye çalışılmalıdır. Eğitim hizmetleri artırılabilir, lojistik köyler çoğaltılabilir, personel destekleri sağlanabilir, yasal düzenlemeler getirilebilir, liman yatırımları artırılabilir, demiryolu bağlantıları, kombine taşımacılık ve boru hattı yetersizlikleri giderilebilir, gümrük işlemlerinde iyileştirilmelere gidilebilir. Bu konularda iyileştirmeler sağlanıp uluslararası standartlar yakalanır ise Türkiye hem lojistik performans endeksinde üst sıralara çıkar hem de ekonomik gelişimine daha çok katkı sağlamış olur.

Kaynakça

- Acar, M. F. (2021). Lojistik Performans İndeks: Türkiye-Avrupa Birliği Karşılaştırması. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(3), 422-428.
- Acar, Ö. F. ve Çetinceli, K. (2020). Uluslararası Ticarete Taşıma Türlerinin Türkiye'nin Lojistik Performans Endeksine Etkisi ve İş Yapma Kolaylığı Endeksi İlişkisi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 887-905.
- Andrejic, M. ve Kilibarda, M. (2014). Global Logistics Efficiency Index. *Center For Quality*, 857-862.
- Arvis, J.F., Ojala, L., Wiederer, C., Shepherd, B., Raj, A., Dairabayeva, K., Karlygash, D. ve Kiiski, T. (2018). Connecting to Compete 2018 Trade Logistics in the Global Economy the Logistics Performance Index and Its Indicators. The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank, Washington.

- Babacan, M. (2003). Lojistik Sektörünün Ülkemizdeki Gelişimi ve Rekabet Vizyonu. *Ege Akademik Bakış*, 3(1), 8-15.
- Bayraktutan, Y. Ve Özbilgin, M. (2015). Lojistik Maliyetler ve Lojistik Performans Ölçütleri. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 95-112.
- Dumlu, H. ve Wolff, A. (2021). Türkiye'deki Lojistik Köylerin Potansiyel Etkinliklerine Göre Değerlendirilmesi: Moora Yöntemi ile Bir Uygulama. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12 (24), 1000-1026.
- Erkan, B. (2014). Türkiye'de Lojistik Sektörü ve Rekabet Gücü. *Assam Uluslararası Hakemli Dergi*, 1(1), 44-65.
- Karaköy, Ç. ve Ölmez, U. (2019). Balkan ülkelerinde lojistik performans endeksi değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimlerde Yenilikçi Yaklaşımlar Sempozyumu*, 178-180.
- Manavgat, G. ve Demirci, A. (2021). Lojistik Performans Endeksi Tutarlılığının Sıralı Lojistik Regresyon Modeliyle İncelenmesi. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 16(64), 1856-1871.
- Meşin, K. ve Cura, F. (2022). Türkiye Dış Ticaretinin Lojistik Performans Çerçevesinde Değerlendirilmesi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 22(2), 139-149.
- Terzi, N. ve Bolukbas, O. (2016). Logistics Sector in Turkey And Logistics Villages. *PressAcademia Procedia*, 2(1), 206-228.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı. (2018). On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Ankara.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2013). Onuncu Kalkınma Planı (2014-2023), Ankara, 1-199.
- Vallee, F. ve Dirksen M. (2011). Extended Logistical Factors for Success in International Trade. *World Customs Journal*, 5(2), 77-93.
- Yaman, S., Demir, B., Batırlık, S. N. ve Zeren, F. (2021). Lojistik Sektörü ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelemesi: G20 Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. *The Journal of International Scientific Researches*, 6(1), 1-9.
- Yıldız, D., ve Wolff, R. A. (2018). Türkiye'de Lojistik Yönetimindeki Gelişmeler: Stratejik Bir Bakış Açısı. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(3), 187-198.
- Yu, M. M. ve Hsiao, B. (2016). Measuring The Technology Gap And Logistics Performance of Individual Countries By Using A Meta-Dea-Ar Model. *Maritime Policy & Management*, 43(1), 98-120.
- World Development Indicators (2022), [https://Databank.Worldbank.Org/Source/Logistics-Performance-Index-\(Lpi\)#](https://Databank.Worldbank.Org/Source/Logistics-Performance-Index-(Lpi)#). (Erişim Tarihi: 25.02.2022)
- Zeybek, H. (2006). Avrasya Ulaşım Bağlantıları ve Türkiye. *Stratejik Analiz*, (78), 79-85.

Türkiye'deki Cari Açık Sorunu: Yapısal Nedenleri ve Çözüm Önerileri

Araştırma Makalesi /Research Article

Esmâ İRMAK¹

ÖZ: Cari işlemler dengesinin, ekonominin en önemli hesap grubu olduğu konusunda genel kabul vardır. Cari işlemler açığı, özellikle gelişmekte olan ülkeler için istikrarlı bir ekonomik yapıya ulaşma hedefine engel olmaktadır. Bir ülkenin cari işlemler hesabı açık verdiğinde; dışarıdan gelen paradan daha fazlasını göndermiş demektir. Ayrıca yaşanan ekonomik krizlerin en önemli tetikleyicilerinden biri olması, konunun güncelliğini ve önemini korumaktadır. 1980'den sonra Türkiye ekonomisinin en önemli sıkıntısı olarak yıllar itibarıyla sürekli hale gelmiştir. Türkiye'de özellikle 2001 krizi ile artan cari açık, 2011 sonrasında azalma eğilimine girmişse de ciddi oranda kalıcı hale gelmiştir. Türkiye'nin cari açık sorunu konusunda ortak görüşler bulunmaktadır. Enerji ihtiyacında dışarıya olan aşırı bağımlılık, yatırım-tasarruf oranı, dış ticaret dengesi ve cari açığın finansman yapısı en önemli faktörler olarak belirtilmektedir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'nin 2000-2021 yılları arasında sahip olduğu cari işlemler dengesini incelemektir. Bu hesap grubuna ait belirleyiciler ile açıkların nasıl finanse edildiği ve açıklara neden olan yapısal nedenlere karşı çözüm önerileri sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Cari İşlemler Dengesi, Cari Açık, Ödemeler Bilançosu, Ekonomik Büyüme

JEL Kodları: E01, F20, F40.

Current Deficit Problem in Türkiye: Structural Causes and Solutions Proposals

ABSTRACT: It is generally accepted that the current account balance is the most important account group of the economy. The current account deficit hinders the goal of achieving a stable economic structure especially for developing countries. When a country's current account is deficit; It means sent more Money than the money received from outside. In addition, the fact that is one of the most important triggers of the economic crisis maintains the topicality and importance of the subject. After 1980, it has become the most important problem of the Turkish economy over the years. The current account deficit, which increased especially with the 2001 crises in Türkiye, started to decrease after 2011, but it became permanently permanent. There are common views on Türkiye's current account deficit problem. Excessive dependence on foreign energy needs, investment-savings ratio, foreign trade balance and financing structure of current account deficit are the most important factors. The aim of this study's to examine the current account balance of Türkiye between 2000-2021. With the determinants of this account group, how the deficits are financed and to offer solutions against the structural causes that cause of the deficits.

Keywords: Current Account Balance, Current Account Deficit, Balance of Payments, Economic Growth

JEL Codes: E01, F20, F40.

Geliş Tarihi / Received: 21/10/2020

Kabul Tarihi / Accepted: 05/01/2021

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Çağ Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Dış Ticaret Programı, esmairmak@cag.edu.tr, orcid.org/0000-0002-1956-0548

1. Giriş

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ithal ikameci sanayi politikasını benimsemiş, finansal ve ticari küreselleşme olgusuna karşı savunmasız kalarak dışa açık bir ekonomi haline gelmiştir. Türkiye 1995 yılında AB sanayi mallarının gümrük vergilerini kaldırmış ve dışa açık makro ekonomi politikaları önem kazanmıştır. Kalkınma çabalarıyla birlikte cari açık sıkıntısı ortaya çıkmıştır.

Cari işlemler dengesindeki açıklar, ülkelerin yatırım durumlarını, dışarıyla olan ekonomik ilişkilerini ve borçlanma seviyelerini belirlemek açısından önemli bir göstergedir. Düzenli artış gösteren cari açık ekonomilerin istemediği bir sonuçtur ve ekonomik krizlere neden olmaktadır. Cari işlemler dengesinin kontrol altında tutulabilmesi için, açığa neden olan faktörlerin bilinmesi gerekir. Türkiye'ye özgü nedenleri arasında; dış ticaret açığı, enerjide dışa bağımlılık, iç tasarruf açığı, dış borç stoku, portföy ve doğrudan yabancı yatırımların kar transferleri, döviz kuru vb. vardır.

Türkiye 2000'li yıllar itibariyle sürekli cari açık sorunu yaşamıştır. Temelde dış ticaret dengesizliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Türkiye'nin de içinde olduğu gelişmekte olan ülkeler yüksek katma değerli ürün ihraç edememekle birlikte, yatırım ve ara malı ithal etmektedir. Açıkları finanse etmek için finans hesabı fazlası vermesi gerekmektedir. 2001 krizi sonrasında cari açık ağırlıklı olarak kısa vadeli yabancı sermaye hareketleri ile finanse edilmiş ve küresel şoklara karşı savunmasız kalmıştır.

Türkiye'nin istikrarlı büyüme sağlayabilmesi adına ve ekonomik krizlerin yaşanma riskini azaltabilmek için en önemli sıkıntılardan biri olan cari açığın nedenlerini, taşıdığı riskleri ve ekonomi açısından olumsuz etkilerinin tespit edilmesi ve kalıcı çözümler getirilmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye için problem haline gelen cari işlemler açığına neden olan sebepleri, cari açığı önlemeye yönelik olarak önerilere ve uygulanması gereken ekonomi politikalarına yer verilmiştir.

2. Literatür

Çalışmanın bu kısmında Türkiye'nin Cari İşlemler Dengesini araştıran çalışmalara yer verilmiştir. Bu çalışmalardan;

Şit ve Alancıoğlu (2016), Türkiye için 1980-2014 dönemine ait GSYH ve cari işlemler açığını incelemiş, sonuç olarak; cari açığın ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini ve ekonomik büyümenin de cari açık artışına neden olduğu gibi çift yönlü bir sonuca varmıştır.

Duman (2017), Türkiye'de 2003-2017 arası yıllar için ekonomik büyüme ve cari denge (Cari Denge/GSYIH) ilişkisini incelemiş, ekonomik büyüme, cari dengede sorunlara neden olmaktadır sonucuna varmıştır.

Doğan ve Bayraç (2014), cari açığı etkileyen yapısal etkenler üzerine yaptıkları çalışmada, enerji ithalatının fazlalığı ve iç tasarruf oranlarının yetersizliğinin cari açığa neden olan iki temel faktör olduğu sonucuna varmıştır.

Altunöz (2014), cari açığın sürdürülebilirliğini Türkiye bağlamında çeyrek dönemlik veriler kullanarak incelemiş, Türkiye cari açığı sürdürülebilirliğinin düşük olduğu sonucuna varmıştır.

Depren (2021), 2006-2008 dönemi için üçer aylık verilerle cari açığın çözümüne yönelik yaptığı çalışmada, ekonomik büyümenin, döviz kurunun, enflasyonun (TÜFE), taşıt kredisi faizinin ve ihtiyaç kredisi faizinin cari açığı etkilediğini belirlemiştir.

Bingöl ve Pehlivan (2018), 1987-2016 dönemine ait cari açık ve iç tasarruf açığı, portföy kâr transferi, dış borç stoku, doğrudan yabancı yatırımların kâr transferleri, enerji ithalatı arasındaki ilişkileri incelemiş, değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Eroğlu ve Bursal (2020), çalışmalarında Türkiye'nin cari açık dinamiklerini incelemiş, cari açığın kontrolü için, enerji açığının ve finansman kalitesinin önemli olduğuna dikkat çekmiştir.

Aydın ve Beşballı (2018), Türkiye ekonomisini incelemişler ve 1974-2002 dönemi için cari işlemler açığının, devletin finansman açığından kaynaklandığı vurgulamışlardır.

Karahan ve Akçaçakır (2021), Türkiye'de ekonomik büyüme ile cari açık arasındaki ilişkiyi 2003 ile 2019 yılları aralığını çeyrek dönemlik veriler ile amprik olarak araştırmış ve milli gelir ile cari işlemler dengesindeki açık arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varmıştır.

Gacener ve Saygılı (2014), çalışmalarında 1998-2013 dönemi için Türkiye'de cari açığı belirleyen faktörleri araştırmış, ekonomik büyüme ile dış ticaret hadlerinin cari açığı etkileyen önemli faktörler olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Literatür araştırmasına göre, cari işlemler açığının genellikle, ekonomik büyüme, enerji ihtiyacında dışarıya aşırı bağımlılık, yatırım-tasarruf oranı, dış ticaret dengesi ve finansman yapısı gibi nedenlerden kaynaklandığı görülmektedir.

3. Cari İşlemler Dengesi Hesap Grubu ve Türkiye'nin Cari Açığı

Ödemeler bilançosu; bir ekonomideki yerleşik kişilerin, dünyanın geri kalan ekonomilerindeki yerleşik kişiler (yurt dışında yerleşikler) ile belli bir dönem içinde (genellikle bir yıl) gerçekleştirmiş oldukları ekonomik işlemlerin düzenli olarak kaydedildiği istatistikî bir rapordur (TCMB, 2021).

Bir ülkenin bilançosunda ki denge ya da dengesizlik, o ülkenin uluslararası ödeme gücündeki iyileşme veya aksaklıkları gösterir ve uluslararası piyasadaki ekonomik ve mali fotoğrafı olarak yorumlanır (Kaya, 2016). Ödemeler dengesi tablosu cari

işlemler hesabı, sermaye ve finans hesabı, net hata ve noksan ile rezerv hareketleri olmak üzere dört ana gruptan oluşmaktadır (Yiğit ve Açıkalin, 2019:324).

Ödemeler Bilançosunun ana hesap gruplarından en çok öneme sahip olan Cari İşlemler Dengesi; Mal, Hizmetler ve Gelir Dengesinden ve Cari Transferlerden oluşmaktadır (Eğilmez, 2014).

Cari işlemler dengesi, gelir ve gider eşitliği ile sağlanır. Özellikle gelişmekte olan ekonomilerde cari işlemler hesabında her zaman denge durumu oluşmaz (Karahan ve Akçaçakır, 2021:120). Bu bağlamda, cari işlemler hesabı fazla verdiğinde (ödediğinden fazla döviz kazandığında) cari denge fazlası, açık verdiğinde (kazandığından fazla döviz ödediğinde) cari denge açığı oluşmaktadır. Aynı zamanda mal ve hizmet ticareti ile net transferlerden elde edilen gelirlerin bu hesaptaki ödemeleri karşılayamaması durumunda ülke, cari açığa sahip olmaktadır (Kaya, 2016:51-75). Ayrıca, cari fazla istihdamın artmasını sağlarken, cari açık toplam talep nedeniyle ulusal gelir düzeyinin düşmesine neden olur (Seyidoğlu, 2013:93).

Ülkeler, sahip oldukları cari açığı, doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımları ve rezervlerden karşılamaktadırlar. Yatırım şekilleri ekonomilerde farklı etkiler yaratmaktadır. Çeşitli etkiler ekonomilerde kırılmalara ve dalgalanmalara sebep olmaktadır. Diğer bir deyişle güçlü ekonomiler için ülkelerin cari açık vermemesi gerekir. Türkiye'nin sahip olduğu cari işlemler açığına yıllar itibarıyla baktığımızda, genel olarak kronik hale gelmiş bir durum görmekteyiz (Depren, 2021:427).

Cari işlemler açığı, 1980'li yıllarda sermaye hareketlerinin serbestleşmesi ve engellerin ortadan kalkması ile Türkiye ekonomisi açısından önemini arttırmıştır. Küresel cari açık, yüksek sermaye girişleri nedeniyle ilk olarak Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere birçok ülkede ekonomik istikrara ulaşma hedefinde sıkıntılara neden olmuştur (Altunöz, 2014:116).

2000'li yıllar ve sonrasında, önceki dönemlere göre dış ticaret açığının cari işlemler açığı içindeki oranının artmasının sebebi, açıkların hizmet ve diğer gelirlerle finanse edilen kısmının azalmasından kaynaklanmıştır (Eşiyok, 2012:70).

Türkiye'nin 2000'li yıllarda yaşadığı sıkıntılı bankacılık sektörü ile sermaye yapılarındaki yetersizlik nedeniyle ekonomi önemli bir krize girmiştir (Bingöl ve Pehlivan, 2018:172).

Tablo 1: Cari İşlemler Hesap Grubu (Milyar \$)

Tarih	Cari İşlemler Hesabı	Dış ticaret Dengesi	Hizmetler Dengesi	Birincil Gelir	İkincil Gelir
2000	-9,920	-2,959	11,277	-4,002	4,764
2001	3,760	-3,282	9,055	-5,000	2,987
2002	-626	-6,404	7,899	-4,554	2,433
2003	-7,554	-13,411	10,394	-5,557	1,020
2004	-14,198	-22,438	12,732	-5,609	1,117
2005	-20,98	-32,936	15,872	-5,370	1,454
2006	-31,161	-40,894	13,904	-5,985	1,814
2007	-36,946	-46,831	14,092	-6,278	2,071
2008	-39,425	-52,917	18,908	-7,602	2,186
2009	-11,360	-24,762	18,726	-7,657	2,333
2010	-44,620	-56,325	16,745	-6,515	1,475
2011	-74,402	-89,160	20,288	-7,249	1,719
2012	-47,960	-65,367	22,544	-6,588	1,451
2013	-55,856	-81,885	33,370	-8,618	1,277
2014	-38,851	-66,572	34,409	-8,208	1,520
2015	-27,314	-49,009	29,988	-9,684	1,391
2016	-27,038	-39,923	20,523	-9,181	1,543
2017	-40,810	-58,575	26,333	-11,093	2,525
2018	-21,744	-40,726	30,174	-11,948	756
2019	5,315	-16,751	34,084	-12,843	825
2020	-35,536	-37,863	11,538	-9,391	180
2021	-10,816	-23,976	23,439	-11,109	830

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

Tablo 1'den görülebileceği üzere; incelemeye alınan 21 yıllık süreçte cari açığın temelde dış ticaret dengesinden kaynaklanmaktadır. Hizmetler dengesi genel pozitif seyri ile dış ticaret açığının bir kısmını gidermektedir. Birincil gelir dengesi yabancı yatırımların gelirlerinden oluşmakta ve incelenen dönem içerisinde negatif seyrederek cari açığı arttırmaktadır. İkincil gelir dengesi ise pozitif seyri ile cari açığa az da olsa olumlu katkıda bulunmaktadır.

Finansal krizin yaşandığı 2001 yılında cari fazla verilmiş, 2008 krizinin devamında 2009 yılında cari açıkta düşüş yaşanmıştır. İç tüketimin azalmasından kaynaklı ithalat miktarındaki düşme neden olarak gösterilebilir. Ayrıca petrol fiyatlarındaki azalma, turizm gelirlerindeki artış etkiler arasında bulunmaktadır (Depren, 2021:428).

2018 yılından itibaren Türkiye ekonomisinin küçülmesi sonucu cari işlemler dengesinin 2001 yılından itibaren ilk defa fazla verdiği, Covid-19 pandemi etkisiyle 2020 yılında açık verdiği görülmektedir.

Özellikle gelişmekte olan ülkelerde cari açık krizin temel nedenlerinden biri olarak kabul edilmekte ve bazı iktisatçılar tarafından eşik değer olarak kabul edilen cari işlemler dengesi/GSYİH oranının %4 olduğu ve eşik değerini aşılmasının bir kriz sinyali olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmektedirler (Duman, 2017:13).

Türkiye ekonomisinin sahip olduğu büyüme ve cari açık arasında her zaman doğru bir orantı vardır. Son yıllarda büyüme hızının artmasıyla, cari açığın da artması bu durumun en belirgin göstergesi niteliğindedir (Şit ve Alancıoğlu, 2016: 7).

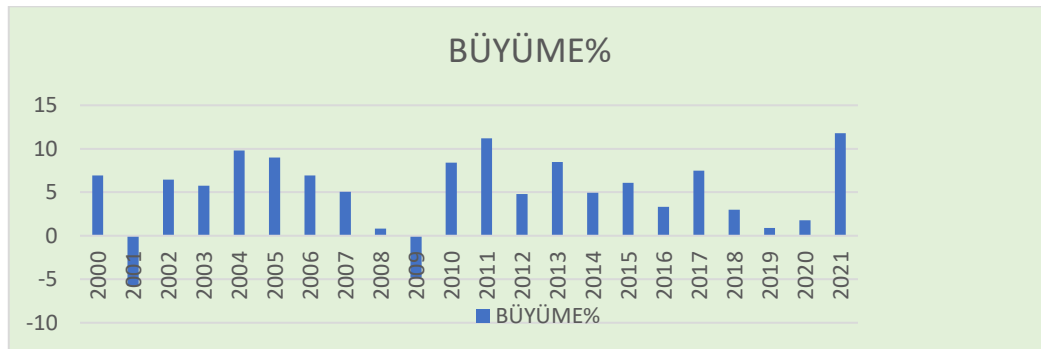
Grafik 1: Türkiye Cari Açık/GSYH Oranı %

Kaynak: Trading Economics, 2022

Gelişmekte olan ülke olarak Türkiye ekonomisinde yatırımların finansmanında dış kaynağa başvurulmaktadır. Grafik 1 ve 2 incelendiğinde ekonomik büyüme ile cari açık arasındaki ilişkinin varlığı görülmektedir. Nitekim 2011 yılında dış borç ve sermaye aşının etkisiyle cari açık rekor seviyeye ulaşarak, ekonomide de %11.1 oranında büyüme yaşayarak Türkiye ekonomisi dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri arasına katılmıştır (Bingöl ve Pehlivan, 2018: 172).

Grafik 2: Büyüme Oranı (yıllık %)

Kaynak: World Development Indicators (WDI), 2022

Grafiklerden görüldüğü üzere, büyüme ile cari açık arasında kuvvetli bir ilişki vardır. Peki bu ilişkinin nedeni cari açıktan mı kaynaklı yoksa büyüme etkisi mi? Çift yönlü bir nedensellikten bahsedilebilir. Ekonomik büyümenin yaşandığı yıllarda, cari açık artmakta, büyüme hızının yavaşladığı yıllarda, cari açık azalmaktadır. Bunun nedeni; Türkiye ekonomisinin sahip olduğu iç tasarruf yetersizliği nedeniyle ekonomik büyümenin dış kaynaklardan finanse edilmesidir (Benli ve Tonus, 2019: 441).

Tablo 2: Ödemeler Dengesi (Milyar \$)

ÖDEMELER DENGESİ (MİLYON USD)	2017	2018	2019	2020	2021
Cari İşlemler Hesabı	-40,810	-21,744	5,315	-35,536	-10,816
Dış Ticaret Dengesi	-58,575	-40,726	-16,751	-37,863	-23,976
Finans Hesabı	-49,910	1,208	5,212	-39,531	8,813
Net Hata ve Noksan	-9,115	22,872	-137	-3,959	19,694
Rezerv Varlıklar	-8,207	-10,37	6,324	-31,862	37,111

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

4. Türkiye’de Cari Açığın Yapısal Nedenleri

Cari açığın yapısal nedenleri, Türkiye ekonomisinin üretim, tüketim ve yatırım-tasarruf faktör yapılarından oluşmaktadır ve açığın en temelinde dış ticaret dengesi ele alınmaktadır. Yapısal tedbirleri; üretim, tüketim ve tasarrufa göre uygulamak, dış ticaret dengesiyle birlikte enerjide dışa bağımlılık, iç tasarruf açığı, dış borç stoku, portföy ve doğrudan yabancı yatırımların kar transferleri, döviz kuru gibi nedenleri incelemek, alınması gereken tedbirler açısından önemini korumaktadır.

4.1. Dış Ticaret Dengesi

Türkiye ekonomisinin dış ticaret açığı, 1947 yılından günümüze kadar artarak varlığını sürdürmektedir. Türkiye’de 1980 öncesinde, ithal ikameci üretim politikası izlenmiş ve ihtiyaç duyulan bütün malların yurt içinde üretilmesine çalışılmıştır. 24 Ocak 1980 kararlarıyla birlikte, ülkenin dış dünya ile serbest ticaret yapmasının önü açılmış ve ihracata dayalı ekonomik büyüme modeli uygulamaya konuşmuştur.

Ancak, gerekli yasal ve yapısal düzenlemeler yapılmadan başlayan düzenlemeler bu dışa açılma süresi ihraç edilenden daha fazlasının ithal edilmesiyle ve dış ticaret açığı ile sonuçlanmıştır (Göçer, 2018: 215).

1980’den sonra dış ticaret açığına paralel olarak dış ticaret hacminin büyümesiyle, ekonomik krizlerin yaşandığı yıllar dışında büyüme eğilimi içerisinde olmuştur (Doğan ve Bayraç, 2014: 98).

Tablo 3’te 2000-2020 yılları arasındaki Türkiye’nin dış ticareti sunulmuştur. Söz konusu dönemde ithalat ihracatın üzerinde gerçekleşmiştir. Kriz dönemlerinde hem ihracat hem de ithalat rakamları azalmıştır.

Türkiye’nin üretimine gerekli olan girdilerin, petrol ve doğalgaz gibi enerji kaynakları ithalat aracılığı ile karşılandığı için dış ticaret açığı ve de cari açık ciddi seviyede büyümeye devam etmiştir. Sürekliliğine neden olan sektörler arasında ise ithalata bağlı üretim yapan demir-çelik, makine vb. sektörler olduğu söylenebilir (Kekeç ve Kuzu, 2018: 661-679).

Tablo 3: Türkiye Dış Ticareti (Bin ABD \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracat/İthalat
2000	27,774.906	54,502.821	-26,727.914	51,0
2001	31,334.216	41,399.083	-10,064.867	75,7
2002	36,059.089	51,553.797	-15,494.708	69,9
2003	47,252.836	69,339.692	-22,086.856	68,1
2004	63,167.153	97,539.766	-34,372.613	64,8
2005	73,476.408	116,774.151	-43,297.743	62,9
2006	85,534.676	139,576.174	-54,041.499	61,3
2007	107,271.750	170,062.715	-62,790.965	63,1
2008	132,027.196	201,963.574	-69,936.378	65,4
2009	102,142.613	140,928.421	-38,785.809	72,5
2010	113,883.219	185,544.332	-71,661.113	61,4
2011	134,906.869	240,841.676	-105,934.807	56,0
2012	152,461.737	236,545.141	-84,083.404	64,5
2013	151,802.637	251,66.250	-99,858.613	60,3
2014	157,610.158	242,177.117	-84,566.959	65,1
2015	143,838.871	207,234.359	-63,395.487	69,4
2016	142,529.584	198,618.235	-56,088.651	71,8
2017	156,992.940	233,799.651	-76,806.711	67,1
2018	167,920.613	223,047.094	-55,126.481	75,3
2019	180,832.722	210,345.203	-29,512.481	86,0
2020	169,637.755	219,516.807	-49,879.052	77,3
2021	225,291.385	271,424.473	-46,133.088	83,0

Kaynak: TÜİK, 2022

Sürekliliğin yanında zaman zaman dış ticaret açığında düşüşler görünmektedir. Bu durumun ithalattaki azalmalardan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Ayrıca yaşanan krizlerin etkilerini en aza indirebilmek için uygulanan politikalar nedeniyle yaşanan dış ticaret açığındaki düşüşlerin ardından oluşan kırımlar dışa bağımlılığın göstergesidir.

Türkiye ihracatının yetersiz olmasında; katma değer düşüklüğü, fiyat ve kalitedeki rekabet zayıflığı gibi nedenler vardır.

Bu durumda belirli ülkelerle yaptığımız ticaretin sonuçları Tablo 4'te görülmektedir. 2011 yılında en çok ithalat yaptığımız ilk 4 ülkede, enerji ithalatıyla Rusya, fiyat avantajları nedeniyle Çin, teknoloji ve savunma araçları ithalatı nedeniyle ABD ve Almanya vardır.

Tablo 4: Türkiye'nin 2011 Yılında En Çok İthalat Yaptığı Ülkeler (Bin ABD \$)

Rusya	23,952.914	Çin	21,693.336
Almanya	22,985.567	ABD	16,034.121

Kaynak: TÜİK, 2022

4.2. Enerjide Dışa Bağımlılık

Türkiye'nin, petrol ve doğal ihtiyaçlarının artmış olmasından kaynaklı, enerji alanında dışarıya olan aşırı bağımlılık ön plana çıkmıştır. İthalat ile enerji gereksinimi azaltılmaya çalışılmıştır. Enerji fiyatlarının aşırı yüksek olmasına rağmen ithalata devam ediliyor olması cari açığı daha çok artmıştır. (Eroğlu vd., 2018: 13).

Tablo 5: Enerji İthalatı ve Cari Açık İlişkisi (Milyar \$)

Yıllar	Enerji İthalatı	Cari Açık	Enerji İthalatı/Cari Açık (%)
2000	9.540,52	-9.920,00	96
2001	8.339,32	3.760,00	221
2002	9.203,81	-626,00	1.47
2003	11.575,00	-7.554,00	153
2004	14.407,23	-14.198,00	101
2005	21.255,54	-20.980,00	101
2006	28.859,02	-31.161,00	93
2007	33.883,08	-36.946,00	105
2008	48.281,14	-39.425,00	122
2009	29.905,23	-11.360,00	263
2010	38.497,16	-44.620,00	86
2011	54.117,49	-74.402,00	73
2012	60.117,35	-47.960,00	125
2013	57.752,58	-55.856,00	103
2014	56.175,53	-38.851,00	145
2015	38.651,53	-27.314,00	142
2016	27.464,75	-27.038,00	102
2017	37.654,88	-40.810,00	92
2018	43.613,21	-21.744,00	201
2019	41.731,14	5.315,00	785
2020	28.924,99	-35.536,00	81
2021	50.691,42	-10.816,00	303

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

Tablo 5, Türkiye'nin 2000-2021 yılları arasındaki enerji ithalatını ve enerji ithalatının cari açık içerisindeki oranını vermektedir. Enerji ithalatının yıllar itibarıyla artışını sürdürdüğü ve giderek dışa bağımlı hale geldiği görülmektedir 2019 yılında yaklaşık 29 milyar dolarlık enerji ithalatı gerçekleştiği ve cari açığın yüzde 785' ine denk geldiğini görmekteyiz.

Bu durum jeopolitik risklerin yaşandığı zamanlarda Türkiye'nin karşısına çıkan ve çözüme kavuşturması gereken bir sorundur (Eroğlu vd., 2018: 13).

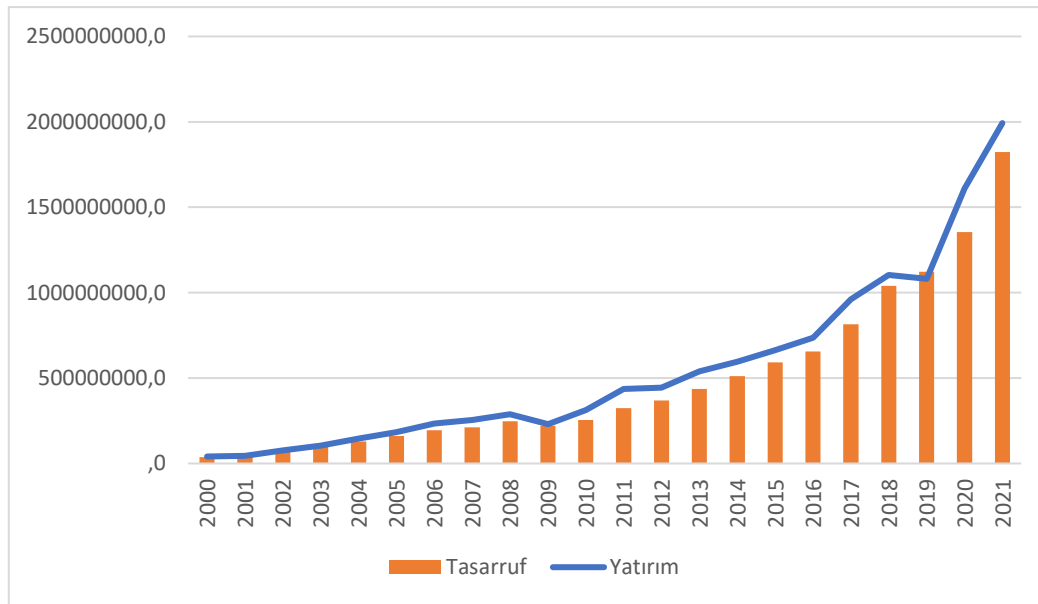
Türkiye'nin enerjide dışarıya olan aşırı bağımlı olma durumu, enerji yatırımlarının yerini, enerji üretebilir hale gelmesi ile azaltılabilir (İnançlı ve Akı, 2022: 122).

4.3. Tasarruf Yetersizliği

Tasarruf yetersizliği sadece cari açık probleminin değil aynı zamanda ekonomik sıkıntılarının nedeni olarak bilinmektedir ve cari açık ve tasarruf açığı arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu birtakım çalışmalarda ifade edilmektedir.

Bir ekonomide, tasarruf fazlası var ise cari işlemlerde fazla, tasarruf açığı var ise cari işlemler de açık var demektir. Türkiye ekonomisi yapısal olarak tasarruf sıkıntısına sahip bir ekonomidir. Türkiye ekonomisinde net tasarrufların genellikle negatif olması, cari işlemler açıklarını ve büyümeyi finanse etmek için dış kaynak ihtiyacını ortaya koymaktadır (Kaya, 2016: 59).

Grafik 3: Türkiye'nin Tasarruf-Yatırım Dengesi (Cari Fiyatlarla Bin TL)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022

Türkiye ekonomisinin yatırım tasarruf rakamları 2000-2021 yılları için Grafik 3'te incelenmiştir. 2000 yılından 2022 yılına kadar tasarruf rakamlarının yatırım rakamlarının aşağısında olduğu görülmektedir. Özellikle 2019 yılına dikkat edildiğinde bir önceki yıla göre yatırımlarda düşüş meydana gelmiş ve tasarruflar bir miktar yatırımın üzerinde gerçekleşmiştir.

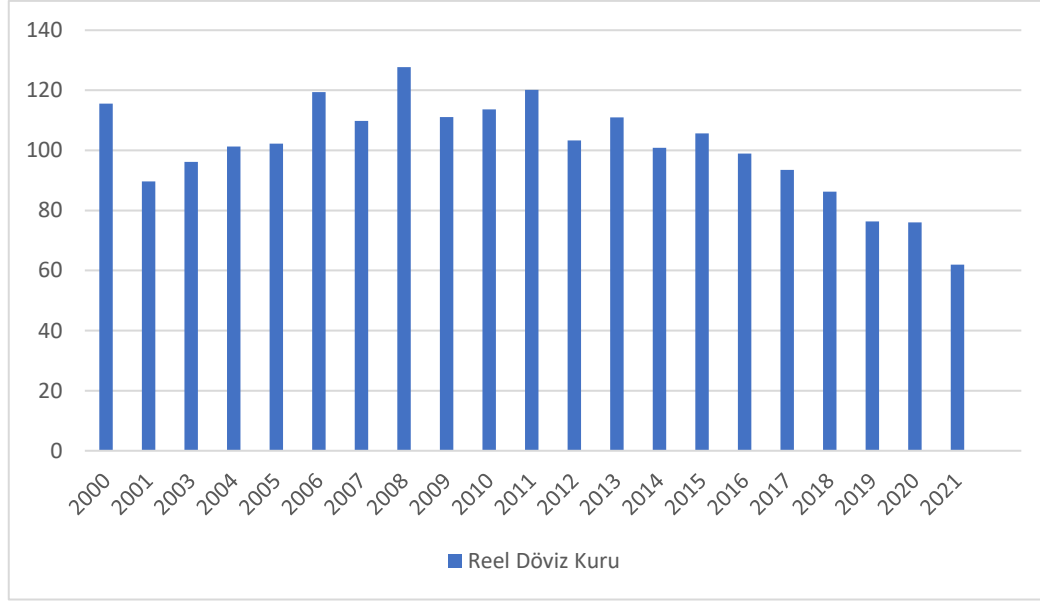
4.4. Reel Döviz Kuru

Cari açığa neden olan bir diğer yapısal faktör reel döviz politikasıdır. Dış ticaret açığı, cari dengeyi etkileyen en önemli yapısal faktörlerden biri olduğu daha önce ifade edilmiştir. Dış ticaret dengesi, reel döviz kuru ile ilişkilidir.

Dolar/TL kurunun artışı, doları Türk Lirası'na karşı daha değerli hale getirir ve ithal ürünler pahalılırken ihracat ucuzlar.

Kur artışı, ithalatı azaltır ancak; ihracatın artması yurt dışından gelen talebe bağlı olduğu için küresel bağlamda bir durgunluk ya da kriz olmaması gerekmektedir. Talebin yetersiz olduğu dönemlerde, ihracattaki artış yeterli miktarda olmayabilir (Çiftçi ve Eşmen, 2017: 93).

Grafik 4: Reel Efektif Döviz Kuru (Rek Tüfe Bazlı)

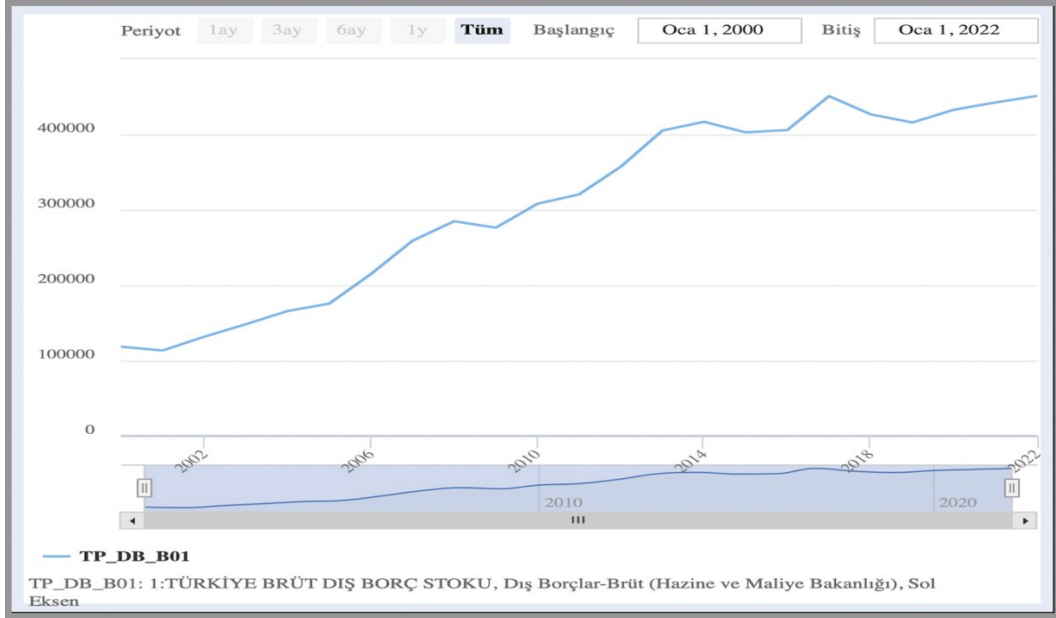
Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

Grafik 4'te, 2006 ve 2008 yıllarında döviz kuru yükselme eğilimine girmiş ancak yaşanan küresel finansal krizlerin etkisiyle dalgalı bir seyir göstermiştir. 2011 yılı itibarıyla kur tekrar yükselişe geçmiş fakat günümüze kadar düşen bir trend içerisine girmiştir. Kurdaki yükselişlerin yaşandığı yıllarda TL değer kaybetmiş ve ithalat azalmıştır, ihracat artmıştır. Son yıllarda yaşanan kurdaki istikrarlı düşüşler TL'nin değer kazanmasını sağlamış böylelikle de Türkiye'nin dış ticaret yapısı sebebiyle yani, oldukça fazla ara mali ithaliyle toplam ithalat artmıştır. İthalat artışı, ihracat azalışı, dış ticaret açığına götürmektedir.

4.5. Dış Borç Stoku

Cari açığa neden olan faktörlerden bir diğeri de dış borç stokundaki artışlardır. Türkiye ekonomisinin yeni kaynaklara ihtiyacı vardır. Maalesef bu kaynaklar dış borçlanma ile sağlanabilmektedir. Cari açığın sürekli artışı, dış borç stokunun da artışına sebep olmaktadır (Özkaya ve Cinel, 2020: 242).

Grafik 6 incelendiğinde, Dış borç stokunun 2000-2021 yılları arasında hızlı bir yükseliş içerisinde olduğu görülmektedir. Her gelişmekte olan ülke gibi Türkiye'de, dış borç stokunun artışlarından dolayı yaşanan krizlerde fazlaca yara almaktadır.

Grafik 5: Türkiye Dış Borç Stoku

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

5. Türkiye'nin Cari Açığı Nasıl Finanse Edildi?

Cari işlemler açığı, Finans Hesabı ile karşılanamaz ise, Net Hata ve Noksan Hesabı ve Resmi Rezerv Hesabı ile karşılanmalıdır. Fakat cari işlemler açığı veren ülkeler, doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları ve merkez bankasına ait olan uluslararası rezervler ile karşılamaya çalışmaktadırlar (Yıldız,2020: 291).

Türkiye ekonomisi 1980 sonrası liberalleşmenin bir parçası olan kısa vadeli sermaye hareketlerini gündeme getirmeye başlamıştır. Yüksek getiri oranları beklentisi fon girişlerini sağlarken başka olumsuzluklara yol açmıştır. Kısa vadeli sermaye hareketleri, ulusal paranın aşırı değerlenmesine ve ülkeden sermaye çıkışlarının olmasına neden olmuştur (Lopez- Mejia, 1999: 3).

Türkiye ekonomisine ait cari açığın finansman kaynakları incelendiğinde 2008 küresel finansal krizin sonuna kadar doğrudan yabancı yatırımlar ve uzun vadeli sermaye akımları ile cari açık kapatılmaya çalışılmış fakat 2009 ve sonrasında portföy ve kısa vadeli sermaye akımları ile cari açık kapatılmaya çalışılmıştır. İlerleyen yıllarda ise cari açığın daha şiddetli bir şekilde artmaya başladığı dikkat çekmektedir. Böylelikle finansman kalitesinin bozulmasıyla makroekonomik göstergeler dengesini daha çok kaybetmeye başlayarak ekonomik kırılganlığı arttırmıştır (Eroğlu ve Bursal, 2020: 2241).

Tablo 6: Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Portföy Yatırımları ve Cari Açık İlişkisi (Milyar ABD \$)

Yıllar	Doğrudan Yabancı Yatırımlar	Portföy Yatırımları	Cari Açık	DYY/CA %	PY/CA %
2000	982	1,615	-9,920	9,9	17
2001	3,352	-3,727	3,760	89,1	99,1
2002	1,082	1,503	-626	172,8	240
2003	1,702	3,851	-7,554	22,5	51
2004	2,785	9,411	-14,198	19,64	66,3
2005	10,031	14,670	-20,980	47,8	70
2006	20,185	11,402	-31,161	64,8	37
2007	22,047	2,780	-36,946	59,7	7,5
2008	19,851	-3,770	-39,425	50,4	10
2009	8,585	2,938	-11,360	75,6	26
2010	9,099	19,617	-44,620	20,4	44
2011	16,182	19,516	-74,402	21,7	26,2
2012	13,744	38,372	-47,960	28,7	80
2013	13,563	21,419	-55,856	21,3	34
2014	13,337	20,962	-38,851	30,1	48
2015	19,263	-9,220	-27,314	56,1	30
2016	13,835	8,083	-27,038	40,3	24
2017	11,190	23,857	-40,877	23	51
2018	12,505	176	-21,740	58	8,1
2019	9,573	3,579	5,303	181	68
2020	7,831	-6,662	-35,537	22	19
2021	13,840	3,056	-13,590	102	23

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, EVDS, 2022

Tablo 6’da Türkiye’nin 2000-2021 yılları arasındaki cari açığın finansman kaynakları göstermektedir. 2008 yılında doğrudan yabancı yatırımlar 19.851 milyar \$ iken, cari açık -39.425 milyar \$ dır. Yaşanan finansal kriz sonrası 2009 yılında portföy yatırımları 2.938 milyar \$’a yükselmiş, cari açık -11.358 \$’a gerilemiştir. 2010 yılında portföy yatırımları ani bir yükselme yaşamış ve 19.516 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Bu ani artışa rağmen, cari açık -44.616 \$’a yükselmiştir. DYY/CA ve PY/CA oranlarına bakıldığında 2000 yılında %9.9 ve % 17 iken, 2001 kriz yılında bu oranlar %89.1 ve %99,1’e yükselmiştir. Bu bağlamda DYY’lerin azalması, PY’lerin artması, cari açığın artarak büyüdüğünü göstermektedir.

Cari açığın finansmanında olması gereken doğrudan yabancı yatırımların ülkeye çekerek finansman sağlanmasıdır. Sıcak para olarak adlandırılan portföy yatırımları ile yapılan finansman şekli en kötüsüdür. Önümüzdeki yıllarda değişmeyen finansman yapısıyla ve cari açıkla Merkez Bankası rezervlerinde azalma olması beklenmektedir.

Türkiye ekonomisinin zaruri olarak doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekmesi ve cari açığın finansman kalitesini artırması zorunlu hale gelmiştir (Eğilmez, 2018).

5.1. Türkiye'nin Para ve Maliye Politikası

Para politikası merkez bankası tarafından, Maliye politikası hükümet tarafından belirlenir. Maliye politikasının amaçları; istihdam, ekonomik istikrar, ekonomik büyüme ve etkin kaynak dağılımı iken, Para politikasının amaçları; istihdam, fiyat istikrarı, düşük enflasyon, ekonomik büyüme faiz oranlarının istikrarı ve cari dengedir. Ülkelerin makroekonomik hedeflerine paralel olarak uygulanmalıdır (Bozkurt ve Göğül, 2010: 27).

Türkiye ekonomisinde, ekonomik büyüme amacı ile uygulanan maliye ve para politikaları, iç talebi arttırarak, cari açığın büyümesine neden olmaktadır. Politika uygulamaları, toplam talebin artmasına böylece de dış ticaret dengesi aracılığıyla, iç ve dış dengede olumsuzluğa yol açmaktadır. Mali politikaların neden olduğu bütçe açığı, tüketim ve tasarrufları etkileyerek, cari işlemler dengesinin en önemli kalemi olarak dış ticaret açığına neden olmaktadır. Ayrıca uygulanan maliye politikaları ile bütçe açığına, buna bağlı olarak faiz oranlarının yükselmesiyle ülkeye daha fazla sermaye girmesine ve döviz kurunun düşmesine yol açmaktadır. Döviz kurunun düşmesi ihracatı azaltıp ithalatı arttırdığı için cari açığa neden olmaktadır. Yaşanan küresel krizlerin etkilerini ortadan kaldırmak adına uygulanan vergi indirimleri, istihdam için alınan personeller, özek sektör için uygulamalar da ülkedeki iç talebi arttırarak cari açık hız kazanmasına sebep olmuştur (Göçer, 2013: 221).

6. Sonuç ve Öneriler

Türkiye'nin 29 Ocak 1980 kararlarından sonra izlemiş olduğu ekonomi politikalarının bir sonucu olarak cari işlemler açığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) tarafından takip edilen cari işlemler hesabı verilerine 1984 yılı itibariyle ulaşılmaktadır. Kayıtlarda yer alan 1984 yılındaki cari işlemler açığı 1.439 milyon dolar olarak kayıtlarda yer almaktadır (Akyıldız,2022). 2001 krizi nedeniyle yaşanan durgunlukla süregelen ve kronikleşerek ekonominin 'yumuşak karnı' haline gelmiş, 2008 küresel finansal kriz ile tekrar kendini göstermiş, 2020 yılından sonra da ortaya çıkan COVID-19 salgın krizi ile birlikte cari açık-36,672 milyar dolara ulaşmıştır. Gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye'de, cari açığını kısa vadeli sermaye girişleri ile finanse etmeye çalıştığı için, sermaye çıkışları nedeni ile boyutu ne olursa olsun, kronikleşme durumu devam edecektir.

Türkiye ekonomisinin cari açığı, iç ve dış borçlanmaya giderek finanse edildiği için söz konusu dönemde 2000-20220 yıllarında, portföy yatırımları, rezerv varlıklar, net hata ve noksan kalemi ve doğrudan yabancı yatırımlar ile kapatılmaya çalışılmıştır. Finansmanın en sağlıklı şekli, Dünya'nın geri kalanına güven sağlayarak ülkeye doğrudan yabancı yatırımları çekmektir. Çünkü portföy yatırımları ile ülkeye giren sıcak para, kriz belirtisinde ülkeyi hızlı terk edebilmektedir. Net hata ve noksan kalemi, Eğilmez'in dediği gibi: Neyin hata ve noksanıdır?

Nereden geldiği belli olmayan ve garantisi bulunmayan bir hesap kalemidir. Resmi Rezervler ise Merkez Bankası'nın kötü gün parasıdır. Resmi Rezervlerin azalması, yaşanan finansal krizlerin derinleşmesine neden olmaktadır.

İhracatın ithalat bağımlılığını azaltmak için, ihracat için teşviklerin artırılması, ARGE çalışma ve yatırımları ile yüksek teknoloji ürünlerin, yüksek katma değerli malların ülkemizde üretilebilmesi için imkanlar olması, tarım ve sanayide kullanılan ithal ara malların yurt içinde üretilebilmesini kolaylaştıracak politikalar uygulanmalıdır. Üretim kapasitesi yüksek yeni pazarların araştırılması ve bu pazarlara kolayca ulaşılabilmesi, lüks malların yurt dışından ithaline kota konması ve ikame malların ülkemizde üretilebilmesi, cari açığın azaltılabilmesi için hayata geçirilmesi gereken önemli adımlardır.

Ülkeye giren sıcak para arttıkça Türk lirası, daha çok değerlenecektir. Düşük kur fiyatı ithalatı daha çok teşvik edecek, dış ticaret açığı ve cari açık artmaya devam edecektir. Mali krizlerin ortaya çıkması da kaçınılmaz olacaktır.

Cari açığın oluşumunda en önemli faktörlerden biri olan, enerjide dışarıya olan aşırı bağımlılığı azaltmak için, 2023 enerji politikaları hedefleri kapsamında yenilenebilir alternatif enerji kaynaklarının (güneş enerjisi, jeotermal enerji, rüzgar enerjisi gibi) payı artırılarak, enerji ithalatının azaltılması gerekmektedir. Devlet desteği ile yenilenebilir enerji kaynakları elde etmek için mutlak suretle AR-GE çalışmalarının yapılması ve özel sektörün katılımıyla kurulacak Enerji Borsası'nın faaliyetleriyle, enerji yatırımları için harekete geçilmelidir. Enerjide dışa bağımlılık ve bir diğer önemli faktör Türkiye ekonomisinin tasarruf-yatırım dengesizliğidir. Tasarrufları arttırmak adına verimli bir şekilde uygulanabilecek stratejiler, cari açığı azaltabilecek önemli adımlar olabilir. Tüketime dayalı ekonomimizde aşırı ithal tüketim azaltılmalı ve yurt içi tasarrufu artırmak amacıyla teşvik edici programlar uygulanarak tasarruf açığının önüne geçilmelidir. Tasarruf-yatırım dengesizliği için genç ve kadın işgücünün katılımı desteklenerek bireylerin gelir seviyeleri artırılmalı, tüketimin tasarrufa yakınlaşması sağlanmalıdır. İlave bir seçenek, bireysel emeklilik sistemi (BES) ile tasarruf açığının azaltılması amacıyla, finansal okur-yazarlığın artırılması amaçlanmalıdır. Bu teşvik programları neticesinde ithalata olan aşırı talep, tasarrufa yani yatırıma yönlendirilerek yerli üretim aracılığıyla bireylerin gelir düzeyinde artışlar yaşanacaktır. Ekonomik büyüme için ihtiyaç duyulan kaynak ihtiyacı, yurtiçinden gelir düzeyi yüksek bireylerin tasarruflarıyla giderilecektir.

Türkiye ekonomisinin sahip olduğu cari açığın en azından on yıl içerisinde kapanamayacak olmasının anlaşılacağı öngörülmektedir. Ancak makroekonomik göstergelerdeki açık ve dengesizlikler ne kadar biriktirilirse o kadar içinden çıkılmaz bir hal alacaktır. Bu bağlamda yapısal sorunları çözmek için önlemler almalı, sürdürülebilir ekonomik büyümeyi sağlamak için yapıcı ve gerekli politikalar uygulanmalıdır.

Kaynakça

- Akyıldız, S. (2022). Dünyada Orta Gelir Tuzağı, Türkiye'nin Orta Gelir Tuzağına Yakalanma Nedenleri ve Çıkışı İçin Öneriler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32 (3), 1169-1182.
- Altunöz, U. (2014). Cari Açık Sorununun Temel Nedenleri ve Sürdürülebilirliği: Türkiye Örneği. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 115-132.
- Aydın, M. K. ve Beşballı, S. G. (2018). Türkiye'nin Cari Açık Sorunu Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilgi*, Cilt, 20, 1-14.
- Benli, A. ve Tonus, Ö. (2019). Türkiye Ekonomisinde Cari İşlemler Açığının Belirleyicileri: Dönemler Arası Yaklaşım. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(3), 437-460.
- Bozkurt, C. ve Karatay Göğül, P. (2014). Para ve Maliye Politikalarının Koordinasyonu. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (Akad)*, 2 (2), 27-44.
- Bingöl, N. ve Pehlivan, C. (2018). Türkiye Ekonomisinde Cari Açık ve Nedenleri: Ardl Analizi. *Journal Of Institute Of Economic Development And Social Researches*, 4(9), 170-181.
- Cinel, E. A. (2020). Türkiye'de Cari Açığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri (2006-2019). *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (4), 227-261.
- Çiftçi, N. ve Eşmen, M. (2017). Türkiye'de Cari Açığı Belirleyen Faktörler ve Cari Açığı Azaltmada Alternatif Enerji Kaynaklarının Rolü: VAR Modeli. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 83-110.
- Depren, S. K. (2021). Türkiye'de Cari Açığı Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesine Yönelik İstatistiksel Bir Araştırma. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 426-444.
- Doğan, E. ve Bayraç, H. (2014). Türkiye'de Cari Açık Sorunu Üzerine Mikro Temelli Bir Yaklaşım. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 97-124.
- Duman, Y. K. (2017). Türkiye'de Cari İşlemler Dengesi ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Sakarya İktisat Dergisi*, 6 (4), 12-28.
- Eşiyok, B. A. (2012). "Türkiye Ekonomisinde Cari Açık Sorunu ve Nedenleri", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(569), 63-85.
- Eroğlu, İ. ve Bursal, M. (2020). Türkiye'nin Cari Açık Dinamiklerinde Enerji Açığının Rolü ve Finansman Kalitesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(4), 2231-2247.

- Eroğlu, İ. Yeter, F. ve Çidem, Y. (2018). Turkey's Current Account Deficit Problem Of Perspective Energy Deficit And Recommendations For The Future. *Balkan Journal Of Social Sciences/Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13).
- Gacaner Atış, A. ve Saygılı, F. (2014). Türkiye'de Cari Açığın Belirleyicilerinin Ampirik Analizi. *Sosyoekonomi*, 21 (21). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sosyoekonomi/issue/21081/226978>
- Göçer, İ. (2013). Türkiye’de Cari Açığın Nedenleri, Finansman Kalitesi ve Sürdürülebilirliği: Ekonometrik Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(1), 213-242
- İnançlı, S. ve Akı, A. (2022). Türkiye’de Enerji İthalatı İle Cari Açık İlişkisinin 2010-2019 Dönemi İçin Ampirik Analizi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 10(1), 120-131.
- Karahan, Ö. ve Akçaçakır, K. (2021). Türkiye’de Cari Açık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *JOEEP: Journal Of Emerging Economies And Policy*, 6(2), 119-127.
- Karanfil, M. (2014). Türkiye Ekonomisinde Tasarruf Açığı Sorunu: Zaman Serisi Analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 9(2), 379-394.
- Kaya, M. (2016). Türkiye’de Cari Açık Sorunu ve Nedenleri. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(10), 51-75.
- Kekeç, H. M. ve Kuzu Serdar. (2018). Türkiye’de Cari Açık Makası Daraltılabilir mi?. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 661-679.
- López-Mejía, A. (1999). Large Capital Flows Causes, Consequences, And Policyresponses. *A Quarterly Magazine of the IMF*, 36(3).
- Seyidoğlu, H. (2013). Uluslararası Finans. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Sujianto, A. E. (2020). Macroeconomic Factors And Balance Of Payment: Evidence From Indonesia. *Industrial Engineering & Management Systems*, 19(1), 266-272.
- Şit, M. ve Alancıoğlu, E. (2016). Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Var Analizi. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 3(5), 5-23.
- Yıldız, Ş. (2020). Türkiye’de Cari İşlemler Açığının Sürdürülebilirliği. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 10 (2), 289-304.
- Yiğit, H. ve Açıkalm, S. (2019). Türkiye’de Cari İşlemler Açığı: Nedenler ve Çözüm Önerileri. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(2), 323-340.

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2022.
https://www.sbb.gov.tr/wpcontent/uploads/2022/07/2022_Yili_Cumhurbaşkanligi_Yillik_Programi.pdf (Erişim Tarihi:22.09.2022).

TCMB, 2022.

<https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+İlgili+İstatistikler/Odemeler+Dengesi+İstatistikleri/> (Erişim Tarihi: 24.01.2022).

TCMB, 2022.

https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_18/5122/DataGroup/turkish/bie_odeaysunum6/ (Erişim Tarihi: 29.09.2022).

TCMB, 2022. <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket> (Erişim Tarihi:23.09.2022).

TÜİK, 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1> (Erişim Tarihi:29.09.2022).

WORLD BANK, 2022.

<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?end=2020&locations=TR&start=2000&view=chart> (Erişim Tarihi: 27.01.2022).

<https://t24.com.tr/haber/turkiyenin-butce-acigi-ve-cari-acigi-nasil-finanse-edildi,574147> (Erişim Tarihi:27.09.2022).

<https://www.mahfiyegilmez.com/2014/01/odemeler-dengesini-okumak.html> (Erişim Tarihi:12.06.2022).
<https://tr.tradingeconomics.com/turkey/current-account-to-gdp> (Erişim Tarihi: 29.09.2022).

Türkiye’de Hizmetler Sektörü İstihdamı ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki

Araştırma Makalesi /Research Article

Fergül ÖZGÜN¹

ÖZ: Ekonomik büyümenin sürdürülebilir hâle getirilmesi ve istihdamın artırılması, ekonomi politikalarının temel amaçlarından biridir. Kavramlar arasındaki ilişkinin açıklanması ve ilişkinin hangi yönde ilerlediğinin tespit edilmesi, bu amaçların gerçekleştirilmesinde önemli bir role sahiptir. Günümüzde toplam istihdam içinde hizmetler sektörünün payı, tarım ve sanayi sektörlerinin toplam payını aşmış durumdadır. Bu nedenle çalışmada ekonomik büyüme-istihdam ilişkisi sektörel açıdan ve Türkiye örneği üzerinden ele alınmıştır. Hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı ve zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH değerleri doğrultusunda yapılan analizde yöntem olarak Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. 1998-2021 yılları arasında kapsayan analiz, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunu ve ekonomik büyümeden hizmetler sektörü istihdamına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik Büyüme, İstihdam, Hizmetler Sektörü, Eşbütünleşme Analizi, Granger Nedensellik Testi

JEL Kodları: E24, J01, O11, O14

The Relationship Between Services Sector Employment and Economic Growth in Türkiye

ABSTRACT: Sustainable economic growth and increasing employment are among the main objectives of economic policies. Explaining the relationship between the concepts and determining the direction of the relationship has an important role in the realization of these objectives. Today, the share of the services sector in total employment is higher than the total share of the agriculture and industry sectors. Therefore, the relationship between economic growth and employment has been approached from a sectoral perspective in this study. The causality relationship between employment in the services sector and economic growth has been examined through the example of Türkiye. The variables used are the share of people employed in the services sector in total employment and gross domestic product in chain linked volume index. The analysis was carried out with Engle-Granger cointegration test and the Granger causality test and covers the years 1998-2021. The analysis' results demonstrate that there is a long-term relationship between the series and a one-way causal relationship between employment in the services sector and economic growth.

Keywords: Economic Growth, Employment, Service Sector, Cointegration Analysis, Granger Causality Test

JEL Codes: E24, J01, O11, O14

Geliş Tarihi / Received: 2/11/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 13/03/2023

¹ Dr., İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, fergul.ozgun@yeniuyuzyl.edu.tr, orcid.org/0000-0003-0633-7045

1. Giriş

Ekonomik gelişmelere bağlı olarak iş gücü piyasasında ve istihdamın sektörel dağılımında zaman içinde değişimler meydana gelmiştir. Tarihsel sürece bakıldığında, ilk olarak tarıma dayalı ekonomik yapıların ortaya çıktığı ve çalışanların büyük bir kısmının tarım faaliyetlerinde istihdam edildiği görülmektedir. Sanayileşme sürecine geçilmesi ile birlikte tarımın toplam istihdam içindeki payı azalmış, sanayi sektörünün payı artmıştır. Ancak günümüzde sanayi sektörünün toplam istihdamdaki payı, hizmetler sektörünün gerisinde kalmıştır. Çünkü “hizmet ekonomisi” olarak ifade edilen bir yapı oluşmuş durumdadır. Küreselleşmenin etkileri, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması, finansal sistemdeki gelişmeler, bireylerin gelir düzeylerinin yükselmesi, tüketime dayalı toplumsal yapının ortaya çıkması gibi çeşitli sebepler hizmetler sektörünün önemini artırmıştır. Hizmetler sektörünün ekonomideki etkileri, iş gücü piyasasında da kendini göstermektedir. Dünya genelinde ve Türkiye’de istihdam edilenlerin yarısından fazlası hizmetler sektöründe çalışmaktadır. Benzer şekilde GSYİH değerlerindeki artışın büyük bir kısmı hizmetler sektöründe yürütülen faaliyetlere dayalıdır. Bu durum, hizmetler sektörü ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin önemini yansıtmaktadır.

Literatürde istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisini inceleyen çok sayıda çalışma olmakla birlikte söz konusu çalışmalar genellikle toplam istihdam oranının kullanıldığı analizlerden oluşmaktadır. Hâlbuki ekonomik ve sosyal gelişmeler neticesinde istihdam yapısında zaman içinde belirgin değişimler meydana gelmiştir. Hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı hızla artmış, tarım ve sanayi sektörlerinin payları toplamını geçmiştir. Böyle bir süreç yaşanırken istihdam-ekonomik büyüme ilişkisinde toplam istihdam oranını ele almak, istihdam yapısında yaşanan değişimi yansıtmakta yetersiz kalabilir. Bu nedenle konuyu sektörel bir yaklaşımla incelemenin daha sağlıklı sonuçlar vereceği düşüncesinden hareket edilmiş, toplam istihdam içindeki payının yüksek olması sebebiyle hizmetler sektörüne odaklanılmıştır. Ancak ulusal literatürde istihdam-ekonomik büyüme ilişkisine sektör odaklı, özellikle de hizmetler sektörü açısından yaklaşan çalışma sayısı oldukça azdır. Bu çalışma, toplam istihdam oranı yerine hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payını ele alarak hizmetler sektörünün ekonomik büyüme ile olan ilişkisini vurgulaması yönünden literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Temel amacımız, sektörel istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye dikkat çekmek ve konuya ilişkin çalışmaların yaygınlaşmasına yardımcı olmaktır.

Çalışmada hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Türkiye örneği üzerinden incelenmiştir. Türkiye, istihdamın sektörel dağılımında hizmetler sektörüne doğru yaşanan kaymanın oldukça belirgin gözlemlendiği bir ülkedir. Hizmetler sektörünün temel unsurları insan ve değişen insan ihtiyaçlarına adaptasyondur. Türkiye, kalabalık nüfusa sahip bir ülkedir ve hem yeni doğumlarla hem de diğer ülkelerden gelen göçlerle nüfus artışı devam etmektedir. Görülen bu

nüfus yapısı, hizmetler sektörünün daha da büyüüp gelişmesi için elverişli bir zemin niteliğindedir. Sektörün büyümesi ise ekonomik büyümenin yüksek oranlı ve sürdürülebilir hâle getirilmesine yardımcı olabilir.

Çalışmada öncelikle istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin teorik temellerine yer verilerek farklı yaklaşımların bu ilişkiyi nasıl açıkladıkları hakkında bilgilendirme yapılmıştır. Ardından hizmetler sektörünü önemli kılan temel unsurlara değinilerek, analizin neden bu sektöre odaklandığının daha iyi anlaşılması sağlanmaya çalışılmıştır. Bir sonraki kısımda Türkiye’de istihdamın sektörel dağılımının ve ekonomik büyümenin zaman içinde nasıl değiştiği sayısal veriler yardımıyla yansıtılmıştır. Literatür taraması kısmında istihdam-büyüme ilişkisini farklı perspektiflerden inceleyen çalışmalar örneklendirilerek bu çalışmanın diğer çalışmalar arasındaki yeri ve önemi belirtilmiştir. Son kısım ise uygulamaya ayrılmıştır. Yöntem olarak Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. İstihdam ve ekonomik büyümeyi temsil eden değişkenler sırası ile hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı ve zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH değerleridir. Zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH değerlerinin 1998 ve sonrası için mevcut olmasından dolayı 1998-2021 yılları arasındaki dönem incelenmiştir. Uygulamada ilk olarak ADF ve PP testleri ile birim kök analizleri gerçekleştirilmiş, veri setinin yöntemlere uygunluğuna bakılmıştır. Ardından Engle-Granger eşbütünleşme analizi yapılarak serilerin eş bütünleşik olduğu görülmüş, eş bütünleşme ilişkisi var olduğu için hata düzeltme modeli oluşturularak kısa döneme yönelik tespitlerde bulunulmuştur. Granger testi yardımıyla da ilişkinin yönü belirlenmiştir.

2. İstihdam- Büyüme İlişkisi

Ekonomik büyümenin sağlanması ve istihdamın artırılması, iktisat politikalarının öncelikli hedefleri arasında sayılabilir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi için özellikle politika yapıcılarının istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantıyı anlamaları gerekmektedir. Kavramlar arasındaki bağlantıyı ortaya koyarak politika yapıcılara yol göstermek amacıyla istihdam-ekonomik büyüme ilişkisini ele alan çok sayıda ampirik çalışma yapıldığı görülmektedir (Ainomugisha vd., 2020: 1837-1838). Yapılan çalışmalar doğrultusunda, genel olarak ekonomik büyüme ve istihdam arasında pozitif yönlü, güçlü bir ilişkinin varlığının kabul edildiği söylenebilir. Ekonomik büyüme, yeni işler yaratılmasını sağlayıp istihdam olanaklarını artırmaktadır. Ancak iş gücü piyasasının ekonomik büyümeye verdiği tepkiler farklılık göstermektedir. İş gücü piyasasındaki kurumsal değişiklikler, ücret politikaları, teknolojik gelişmelere adaptasyon süreci gibi faktörler bu farklılıkta rol oynar. Böylece ekonomik büyüme ve istihdam arasındaki ilişki, dönemden döneme ya da ülkeden ülkeye değişiklik sergileyebilir (Herman, 2011: 48-49). Ayrıca bazı araştırmacılar verimlilik artışlarının ekonomik büyüme ve istihdam arasındaki bağlantıyı sınırlandırabileceğini öne sürmektedirler (Ainomugisha vd., 2020: 1837-1838). Özellikle son yıllarda gelişmiş ülkeler dâhil olmak üzere dünya genelinde

büyümenin yavaşlaması ve gençler arasında işsizliğin yüksek olması, ekonomik büyümenin kaynaklarını belirlemenin önemini bir kez daha gündeme getirerek büyüme-istihdam ilişkisine dikkat çekmiştir (Stoica, Roman ve Rusu, 2020: 1). Bu nedenle istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki bağlantının nasıl gerçekleştiği, hangi yönde ilerlediği ülkeler bazında tespit edilmeli ve her ülkenin kendi iç dinamiklerine uygun politikalar üretilmelidir.

Literatürde büyümenin kaynaklarını açıklayan çok sayıda teori bulunmaktadır. Bu teoriler dört temel grup altında toplanabilir. Söz konusu teoriler klasik büyüme modeli, Harrod-Domar büyüme modeli, Neo-Klasik büyüme modeli ve içsel büyüme modelleridir. Klasik yaklaşıma göre ekonomik büyümeyi sağlayan temel unsur, sermaye birikimidir. Sermaye birikimi tasarruflar ile sağlanır, tasarruflar yeni yatırımlara kaynak teşkil eder. Yeni yatırımlar daha fazla mal ve hizmet üretilmesini sağlar, üretim hacmini genişletir. Üretimin artması ise ekonomik büyümede artışa sebep olur. Üretimin artması için yeni yatırımların yanı sıra daha fazla işgücüne ihtiyaç vardır. Dolayısıyla daha fazla mal ve hizmet üretebilmek için işgücü talebinin artması gerekecektir (Muratoğlu, 2011: 167-168).

Harrod-Domar büyüme modeli, tasarrufları ekonomik büyümenin temel bileşenlerinden biri olarak ifade etmektedir. Modele göre bir ülke ekonomisinin büyüebilmesi için kaynakların bir kısmı tasarrufa yönlendirilmeli ve biriktirilen tasarruflar sermaye oluşumuna dâhil edilmelidir. Çünkü modelin temel argümanı, daha fazla yatırımın daha fazla ekonomik büyümeye yol açtığıdır. Bu argüman doğrultusunda her ekonominin ulusal gelirinin bir kısmını tasarrufa ayırması önerilmektedir. Sadece eskiyen sermaye mallarını yenilemek için bile olsa tasarrufa ayrılan bir kaynak miktarı olmalıdır (Shuaib ve Ndidi, 2015: 29-30).

Neo-Klasik yaklaşımda, azalan verimler yasası ve ölçeğe göre sabit getiri varsayımları altında büyümenin temel kaynağı olarak görülen iki faktör bulunmaktadır. Söz konusu faktörler nüfus artış hızı ve teknolojidir. Teknolojide yaşanan gelişmeler her bir işçinin ürettiği çıktı miktarını artırarak üretimin daha verimli hâle gelmesini sağlamaktadır. Ancak hem nüfus artış hızı hem de teknolojik gelişmeler, Neoklasik yaklaşımda dışsal değişkenler olarak ele alınırlar. Bu durum içsel büyüme modellerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Çünkü içsel büyüme modellerinde teknoloji dışsal değil içsel bir değişken olarak kabul edilir (Özel, 2012: 65-68).

İçsel büyüme modelleri, Neo-Klasik büyüme yaklaşımına getirilen eleştiriler doğrultusunda ortaya çıkmıştır. Neo-Klasik büyümede teknoloji dışsal bir faktör olarak kabul edilmekte ve beşeri sermayenin etkilerinden bahsedilmemektedir. Hâlbuki içsel büyüme modelleri teknoloji ve beşeri sermayeyi büyüme sürecinin temel bileşenleri olarak görürler ve bu bileşenlerin dışsal değil içsel özellikler taşıdığını ifade ederler. Ayrıca beşeri sermayenin artması bireyin verimliliğini artırmaktadır. Bireyin verimliliği artarken diğer üretim faktörlerinin büyüme sürecine olan katkıları da yükselmektedir. Bu bağlamda içsel büyüme modelleri, beşeri sermayenin etkisi ile birlikte sermayenin azalan değil artan getirisi olacağını

savunmaktadırlar. Söz konusu argüman içsel büyüme modellerini Neo-Klasik büyüme yaklaşımından ayıran bir unsurdur (Manga vd., 2015: 48-49).

Yukarıda belirtildiği gibi içsel büyüme modelleri, teknolojinin dışsal bir faktör olduğu fikrine karşı çıkararak teknolojiyi içsel kabul etmişlerdir. Teknolojinin içselleşmesi ise beşeri sermaye ve Ar-Ge yatırımları aracılığıyla meydana gelir. Ekonomik büyüme sürecinin itici güçleri olarak kabul edilmeleri sebebiyle beşeri sermayeyi artıracak politikalara önem verilmesi ve Ar-Ge yatırımlarına daha fazla kaynak ayrılması, içsel büyüme modellerinin temel önerileri olarak karşımıza çıkmaktadır (Genç ve Atasoy, 2010: 27-28).

3. Hizmetler Sektörünün Önemi

Küreselleşme süreci ile birlikte istihdamın sektörel yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Gelişmiş ülkelerin istihdam yapısı sanayinin hâkim olduğu bir yapıdan hizmetler sektörünün hâkim olduğu bir yapıya bürünmüştür. Özellikle 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990'larda hizmetler sektöründe istihdam edilenler hızla artmıştır. Yaşanan değişim ve dönüşüm, gelişmiş ülkeler ile sınırlı olmayıp gelişmekte olan ülkelerde de gözlenmektedir. 2000'li yılların başında OECD üyesi olan çoğu ülkede çalışanların yaklaşık dörtte üçü hizmetler sektöründe istihdam edilir duruma gelmiştir. Günümüzde hizmetler sektörü iş yaratma potansiyeli ile ön plana çıkan başlıca sektör konumundadır (D'Agostino, Serafini ve Ward-Warmedinger, 2006: 7).

Hizmetler sektörü bankacılık ve sigortacılık gibi finansal faaliyetlerden eğlence sektörüne, ulaşımdan haberleşmeye kadar çok geniş bir meslek türünü içinde barındırmaktadır. Gelir düzeyinin artması, bireylerin tercih ve ihtiyaçlarının değişmesi, haberleşme ağlarının genişlemesi, sosyal medyanın etkileri gibi faktörler yeni iş kollarının ortaya çıkmasına sebep olarak hizmetler sektörünün önemini belirginleştirmiştir. Zaman içinde hizmetler sektöründeki istihdam sanayi sektöründeki istihdamı aşmıştır. Üstelik istihdamın arttığı hizmetler sektörü kolları sadece gelişmiş bilgi ve donanım gerektiren alanlarla sınırlı değildir. Hizmetler sektörü içinde yer alan ancak vasıfsız iş gücü gerektiren meslek kollarında da istihdam artmıştır (Akçomak ve Gürcihan, 2013: 4).

Toplam istihdam içindeki payları açısından istihdamın tarım sektöründen hizmetler sektörüne doğru kayması, yapısal bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu yapısal dönüşümün ortaya çıkmasında etkili olan bazı temel sebepler bulunmaktadır. Söz konusu sebeplerden biri hizmetler sektörünün pek çok kolunda emek yoğun bir istihdam yapısının olmasıdır. Hizmetler sektörü, özellikle vasıfsız işçilerin istihdam edilmesinde önemli bir görev üstlenmektedir. Ancak hizmetler sektöründe yüksek vasıflı ve uzman çalışanlara olan ihtiyaç da oldukça yüksektir. Hem vasıfsız hem de bilgi ve donanımı yüksek kişilere istihdam yaratma kapasitesine sahip olması, hizmetler sektörünün önemini artırmaktadır. Sektörün teknolojik değişime kolay adapte olabilen yapısı, iş yaratma açısından avantajlı bir durumdur (Baccini vd., 2021: 6-7).

Hizmetler sektörünün öneminin farkına varılması ve dijital dünyanın etkisi ile birlikte hizmet türlerinin çeşitlenmesi, firmaların hizmetlere yaptıkları yatırımları artırmıştır. Hizmet faaliyetlerine daha fazla önem verilmeye başlandığı firmaların üretim, pazarlama, operasyon yönetimi gibi farklı stratejilere yönelik kararlarında açıkça görünmektedir. Çünkü hizmet sunumu ve kalitesi, firmaların satışlarını artıran temel unsurlardır. Ayrıca bakım, onarım, danışmanlık gibi hizmet türleri firmalar ve müşteriler arasındaki bağı kuvvetlendirerek sadık bir müşteri kitlesi oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Bazı ürünlerde ürünlerin satış sonrası hizmet gelirleri ürünün perakende satış fiyatından çok daha fazla olabilmektedir. Bu nedenle satış sonrası hizmet kalemleri firmalar için sanılandan daha önemlidir (Cusumano, Kahl ve Suarez, 2015: 559-560). Bütün bu unsurlar firmaların hizmet üretimine yönelik yatırım hacmini genişletmekte, yapılan yatırımların artması hizmetler sektörünün istihdam potansiyelini yükseltmektedir. Sektördeki istihdamın artması ise ekonomik büyümeye destek olmakta, sürdürülebilir bir büyüme süreci inşa edilmesini sağlamaktadır.

Hizmetler sektörü, sadece toplam istihdam içindeki yüksek payı ile değil GSYİH'ye olan katkısı ile de ön plandadır. Dünyanın gelişmiş ekonomileri olarak kabul edilen ülkeler hâlâ sanayileşmiş ülkeler olarak adlandırılırsalar bile hepsinin "hizmet ekonomisi" hâline geldiği bir gerçektir. ABD, Japonya, Kanada ve birçok AB ülkesinde hizmetler sektörüne ait faaliyetler toplam istihdamın ve GSYİH'nin yaklaşık %70'ini oluşturmaktadır. Ancak hizmetler sektörünün dinamik yapısına rağmen sektörün bazı değişimler geçirdiği ve hizmetler sektörü bünyesinde yer alan her alt dalın aynı büyüme sürecini sergilemediği göz ardı edilmemelidir. Aynı ülkede sektörün alt dalları arasında büyüme farklılıkları olduğu gibi ülkeler ve bölgeler arasında da bu alt dalların büyüme performansları aynı değildir. Özellikle finans, sigorta ve iş hizmetleri sektörlerinde büyüme daha belirgindir. Bu sektörleri toptan ve perakende ticaret, otel ve restoran hizmetleri takip etmektedir. Ulaştırma ve iletişim sektörlerinin istihdam içindeki payı ise pek çok ülkede duraklama dönemine girmiştir. Teknolojik değişimler ve dijitalleşmenin etkileri, söz konusu değişimin temel sebepleri konumdadır (Cuadrado-Roura, 2016: 107-109). Alt sektörler anlamında değişimler yaşanmakta olsa bile sektörün bütünü ele alındığında hizmetler sektörü, toplam istihdam ve GSYİH içindeki payını artırmaya devam etmektedir.

Ekonomide hizmetler sektörünün payının artması; üretimin, tüketimin, istihdamın, ticaret hacminin artması ve ara girdiler üreten sektörlerin gelişmesi anlamına gelir. Bir diğer ifade ile hizmetler sektöründe yaşanan gelişmeler ekonomik büyüme üzerinde son derece etkilidir. Ancak bu etkinin hangi nedenlerden kaynaklandığı, ülkeler ve bölgeler arasında nasıl farklılaşacağı konusunda çok geniş bir literatürün henüz oluşmadığı dikkati çekmektedir. İlişkinin yönü konusunda yapılan ampirik araştırmaların yaygınlaştırılması gerektiği belirtilebilir. Çünkü hizmetler sektörünün gelişmesi ekonomik büyümeyi artırırken ekonomik büyüme ile birlikte kişi başına düşen gelirin artması bireyleri hizmetler sektörüne yönlentmektedir. Ekonomik büyüme ile hizmetler sektörü arasında karşılıklı etkileşimlerin

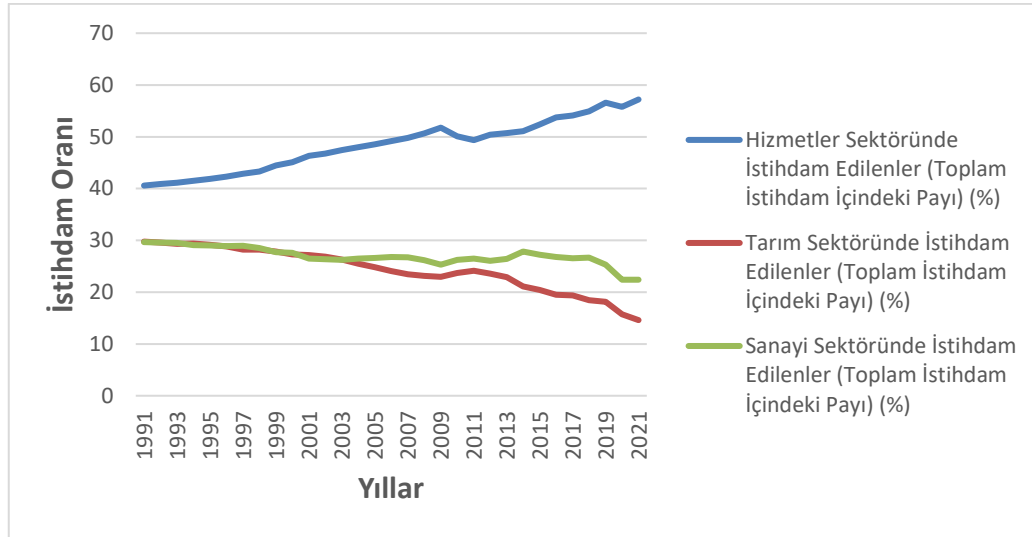
bulunması ise ilişkinin yönünün ampirik olarak test edilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır (Matuka ve Asafo, 2021: 856-857). Çünkü ilişkinin tek yönlü mü çift yönlü mü olduğu, tek yönlü olması durumunda hangi yönde ortaya çıktığı ülkeden ülkeye değişebilir.

4. Türkiye’de İstihdam ve Ekonomik Büyümenin Gelişimi

Bu bölümde, ekonomik büyüme ve istihdama yönelik bazı sayısal göstergelere yer verilecektir. Çalışmanın ana konusunu oluşturan iki kavramın Türkiye’de zaman içinde nasıl değiştiğinin görülmesi, uygulama kısmının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Aşağıdaki şekilde Türkiye’de toplam istihdamın sektörlere göre dağılımı yer almaktadır. Tarım, sanayi ve hizmetler sektörü olmak üzere üç temel sektörün 1991-2021 yılları arasında toplam istihdam içindeki payları ve bu payların yıllar itibarıyla nasıl değiştiği şekil yardımı ile görülmektedir.

Şekil 1: Türkiye’de Toplam İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Kaynak: World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator>

Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), <https://www.tuik.gov.tr/>

Türkiye’de tarım ve sanayi sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı zaman içinde azalan bir seyir izlemiştir. 2004 yılına kadar tarım ve sanayi sektörlerinin toplam istihdam içindeki paylarının birbirine paralel ve çok yakın gittiği söylenebilir. Örneğin 1991 yılında tarım sektörü istihdamının payı %29,76, sanayi sektörünün payı ise %29,66’dır. 2004 yılından itibaren tarım ve sanayi sektörlerinin payı arasındaki farkın açılmaya başladığı, sanayi sektörünün payının tarım sektörünü geçtiği dikkati çekmektedir. 2004 yılında tarım sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki oranı %25,51 iken bu oran 2016 yılında %20’nin altına düşerek %19,5 olarak hesaplanmıştır. 2016 ve sonrasında tarım sektörünün payı %20’nin altında kalmıştır. Türkiye’de 2021 yılında toplam

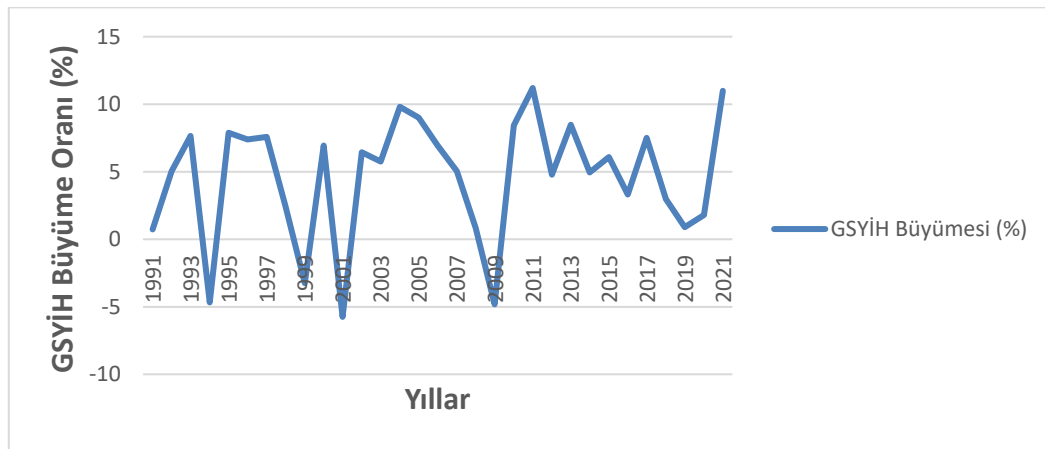
istihdamın %14,6'sı tarım sektöründe istihdam edilmiştir. Sanayi sektörünün payı yıllık artış ve azalışların olduğu dalgali bir görünüm sergilemiş olsa bile tarım sektörü ile kıyaslandığında toplam istihdamdan daha fazla pay aldığı söylenebilir. 2004 yılında sanayi sektörü istihdamının payı %26,48 iken 2014 yılında %27,86'ya çıkmış, 2019'da %25,32'ye inmiştir. Azalış 2020 ve 2021 yıllarında devam etmiştir. Sanayi sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payı 2020 ve 2021'de %22,4 olarak gerçekleşmiştir.

Hizmetler sektörünün payı ise yukarı yönlü bir grafik çizmektedir. Hizmetler sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1991 yılında %40,58, 2001 yılında %46,35, 2008 yılında %50,67 olarak hesaplanmıştır. Yaklaşık yirmi yıllık bir süre içerisinde hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdamdan aldığı pay önce %45'i ardından %50'yi aşmıştır. Yaşanan artış 2008 sonrasında devam etmiştir. Toplam istihdamın 2015 yılında %52,37'lik kısmı, 2020'de ise %55,8'lik kısmı hizmetler sektöründe istihdam edilmiştir. 2021 yılında hizmetler sektörünün payı 1991-2021 yılları arasındaki en yüksek seviyeye ulaşmış ve %57,20 olarak kaydedilmiştir. Görüldüğü gibi zaman içinde özellikle tarım sektörü ve hizmetler sektörü istihdamı arasındaki makas giderek açılmıştır. Türkiye'de toplam istihdamın yarısından fazlası hizmetler sektörüne ait olduğu için hizmetler sektörünün işsizlikle mücadelede önemli bir rol oynadığı ifade edilebilir.

İstihdamın sektörel dağılımının incelenmesinin ardından ekonomik büyüme göstergelerinin yıllar itibarıyla nasıl değiştiği ele alınmalıdır. Ekonomik büyüme kapsamında hem GSYİH'nin yıllık büyüme oranlarına hem de zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH değerlerine ilişkin veriler aşağıda paylaşılmıştır.

Şekil 2'de Türkiye'nin 1991-2021 yılları arasında gerçekleştirdiği GSYİH büyüme oranları gösterilmiştir. Türkiye, ele alınan otuz yıllık dönem boyunca büyüme oranlarında dalgali bir seyir izlemiştir. %8'in üzerinde büyümenin gerçekleştiği yıllar olmakla birlikte negatif değerlerin hesaplandığı yıllar da bulunmaktadır.

Şekil 2: Türkiye'de Yıllık GSYİH Büyüme Oranı (%)

Kaynak: World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator>

Türkiye'nin 1991 yılındaki büyüme oranı %0,72'dir. Bu oran 1992'de %5,04'e, 1993'te %7,65'e çıkmıştır. Ancak 1993 yılında %7'nin üzerinde bir büyüme gerçekleştirilmesinin ardından 1994 yılında negatif büyüme sergilenmiştir. Türkiye'nin 1994'te büyüme oranı % - 4,67 olarak hesaplanmıştır. Büyüme performansındaki bu düşüşün başlıca sebebi, 1994 yılında yaşanan ekonomik krizdir. Yaşanan krizin büyüme oranları üzerindeki olumsuz etkisinin 1994 yılı ise sınırlı kaldığını söylemek mümkündür. Çünkü Türkiye'nin büyüme oranları 1995, 1996 ve 1997'de yeniden %7'yi aşmıştır.

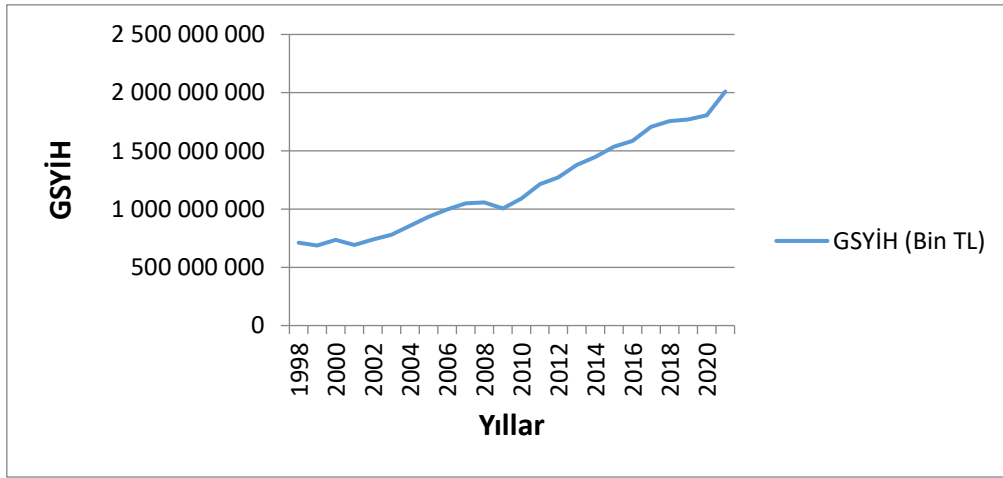
1999 ve 2001 yılları da Türkiye'de büyüme oranının negatif olduğu yıllardır. 1999 yılında yaşanan deprem ve 2001 krizi bu durumun yaşanmasında etkili olmuştur. 1999'daki büyüme oranı % - 3,26, 2001'deki büyüme oranı % - 5,75'tir. 2001'in ardından 2008'e kadar olan dönemde büyüme oranları %5'in üzerinde seyretmiştir. Ancak büyümedeki yüksek oranlar 2008 krizi ile birlikte sekteye uğramıştır. 2008 yılında ABD kaynaklı başlayan kriz kısa sürede dünya geneline yayılmış ve krizin etkileri 2009 yılında daha belirgin hissedilmiştir. Bunu Türkiye'nin büyüme oranlarında görmek mümkündür. Türkiye'nin büyüme oranı 2008'de %9,82 iken 2009 yılında %-4,82 olarak kaydedilmiştir. 2009 sonrasındaki dönemde Türkiye'nin bir daha negatif büyüme oranına sahip olmadığı görülmektedir. 2009 sonrasında ülkenin büyüme oranlarında artış ve azalışlar olsa bile sıfırın altında değerler bulunmamaktadır. 2020 yılında pandeminin de etkisi ile büyüme oranı %1,79 olarak gerçekleşmiştir. 2021 yılında ise %10,99'luk bir büyüme oranı meydana gelmiştir. %10,99'luk büyüme, Türkiye'nin 1991-2021 dönemindeki en yüksek ikinci büyüme oranıdır. Söz konusu dönemdeki en yüksek büyüme oranı %11,20 ile 2011 yılına aittir.

Aşağıdaki şekilde, Türkiye'nin 1998-2021 yılları arasındaki GSYİH değerleri gösterilmiştir. Bu değerler, zincirlenmiş hacim endeksine göre hesaplanmış değerlerdir. Çalışmada ekonomik büyümeyi temsilen zincirleme hacim endeksi değerleri kullanıldığı için bu bölümde söz konusu değerlerin nasıl değiştiği yansıtılmaya çalışılmıştır. İlgili veriler Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiş olup 2009 yılının baz alındığı TL cinsinden değerlerdir. Ayrıca veri seti ve değişkenler kısmında zincirleme hacim endeksi hakkında bilgi verilerek neden bu yöntemin tercih edildiği açıklanmıştır.

Türkiye'de GSYİH 1998 yılında 710.757,3 milyon TL olarak hesaplanmıştır. 1999'da 687.564,1 milyon TL'ye düşen GSYİH değerinin 2000 yılında yeniden artarak 735.234,6 milyon TL'ye ulaştığı görülmektedir. 1999 yılında bir önceki yıla göre azalış meydana gelmesinde deprem felaketinin, yatırım harcamalarında ve özel sektör talebinde aşağı yönlü bir seyir izlenmesinin etkili olduğu ifade edilebilir. 2000 yılında bir yükseliş yaşanmış olsa da 2001'deki ekonomik kriz sebebiyle yükseliş sürdürülememiştir ve 2001 yılında GSYİH 692.958,6 Milyon TL olmuştur. Ancak bu azalış sonraki yıllarda devam etmemiş, 2002 yılında yeniden yükselişe geçilmiştir. Türkiye'de GSYİH değerlerinin 2002-2008 arasındaki dönemde her yıl bir öncekine göre yükseldiği dikkati çekmektedir. 2008'de GSYİH, 1.057.371,1

Milyon TL'ye ulaşmıştır. Ancak yükseliş trendi, küresel krizin etkileriyle 2009'da kesintiye uğramıştır. 2009'da GSYİH değeri 1.006.372,5 Milyon TL'dir. 2009'dan sonraki dönemde GSYİH'nin giderek yükseldiği ifade edilebilir. 2010 yılında 1.091.180,5 Milyon TL olarak hesaplanan GSYİH, 2015'de 1.535.607,2 Milyon TL'ye, 2020'de 1.804.600,7 Milyon TL'ye ulaşmıştır. Yaşanan küresel salgının etkilerine rağmen 2021 yılında yükseliş meydana gelmiştir. 2021 yılındaki GSYİH değeri 2.009.486,0 Milyon TL'dir ve bu 1998-2021 dönemindeki en yüksek değerdir.

Şekil 3: Türkiye'de Üretim Yöntemi ile GSYİH, İktisadi Faaliyet Kollarına (A21) Göre "Zincirlenmiş Hacim Endeksi" (2009=100) (Bin TL)

Kaynak: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1>

5. Literatür Taraması

İstihdam ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar incelendiğinde, genellikle toplam istihdam oranı değişkeninin kullanıldığı ve büyümenin istihdam yaratıp yaratmadığı sorusuna cevap arandığı görülmektedir. Son zamanlarda kadın istihdamı, geçlerin istihdamı gibi spesifik alanlar ile büyüme arasındaki ilişkiyi vurgulayan çalışmalarda artış yaşanmış olsa bile sektörel analizlerin sayıca daha az olduğu ifade edilebilir. Bu durum, Türkiye örneği üzerinden yürütülen çalışmalarda da gözlenmektedir. İstihdam-büyüme ilişkisini Türkiye ekonomisi çerçevesinde ele alan çalışmalarda sektör odaklı analizlerin çok yaygın olmadığı, olanların ise hizmetler sektöründen ziyade sanayi sektörüne yönelik gerçekleştirildiği dikkati çekmektedir. Hâlbuki günümüzde ekonomilerde hizmet odaklı bir yapıya doğru dönüşüm yaşanmakta ve istihdam yaratma açısından hizmetler sektörü ön plana çıkmaktadır. İstihdam yapısındaki bu değişimi vurgulamak amacıyla çalışmada hizmetler sektörü istihdamını temel alan bir analiz gerçekleştirilmiştir. Böylece istihdam-büyüme ilişkisine güncel bir bakış açısıyla yaklaşılacak, farklı ülke örnekleri üzerinden hizmetler sektörü-büyüme ilişkisini analiz eden çalışmalara Türkiye örneği eklenerek ilgili literatürün gelişmesine katkı sunulabilecektir.

Muratoğlu (2011), çalışmasında büyüme ve istihdam arasındaki ilişkiyi Türkiye örneği üzerinden incelemiştir. 2000-2011 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler kullanılarak analiz yapılmıştır. Engle-Granger eş bütünleşme testine göre büyüme ve istihdam arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilememiştir. Türkiye’de istihdam yaratmayan büyümenin görüldüğü dile getirilmiş, istihdamda artış olmamasına rağmen çalışma sürelerinin ve kapasite kullanım oranlarının artması nedeniyle ekonomik büyümenin gerçekleştiği vurgulanmıştır.

Altuntepe ve Güner (2013), istihdam ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye için analiz etmişlerdir. 1988-2011 yıllarını kapsayan analizde En Küçük Kareler yöntemi kullanılmış olup iki farklı model kurulmuştur. Bağımlı değişken birinci modelde toplam istihdam, ikinci modelde büyümedir. Modellere bağımlı değişkenleri etkileyen diğer bazı faktörler de dâhil edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre birinci modelde hizmetler sektöründeki büyüme, istihdam artışına neden olmaktadır. İkinci modelde ekonomik büyüme ile hizmetler sektöründeki istihdam artışı arasında negatif bir ilişki mevcuttur. Toplam istihdam artışı ekonomik büyüme üzerinde etkili olurken, tarım sektörü istihdamındaki artışın ekonomik büyümeye etkisi bulunmamaktadır.

Funlayo (2013), çalışmasında Nijerya’da ekonomik büyümenin istihdamda artışa sebep olup olmadığını araştırmıştır. Johansen testinin uygulandığı çalışmada ekonomik büyüme ile istihdam arasında pozitif bir ilişki tespit edilmiş olmasına rağmen ilişki anlamlı değildir. Bu nedenle Nijerya’da ekonomik büyümenin istihdam artışını desteklemediği bulgusuna ulaşılmıştır. Çözüm olarak hükümet harcamalarının emek yoğun endüstri kollarına yönlendirilmesi önerilmiştir. Çünkü analiz sonuçlarının ortaya koyduğu bir diğer bulgu, Nijerya’da kamu harcamalarının istihdamı olumlu yönde etkilediğidir.

Biyase ve Bonga-Bonga (2015), istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisini Güney Afrika örneği üzerinden incelemiştir. Yapısal VAR (SVAR) analizi kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada ekonomik büyüme oranı, istihdam oranı ve toplam yatırımlar olmak üzere üç temel değişken kullanılmıştır. Toplam yatırımların kontrol değişkeni olarak kullanıldığı modelde 1970-2008 yılları arasındaki yıllık veriler ile çalışılmıştır. Çünkü makalenin temel amacı, Güney Afrika’da istihdamın ekonomik büyümeye olan tepkisini 2008 krizi öncesindeki dönem açısından incelemektir. Analiz sonuçlarına göre istihdam oranının ekonomik büyümeye olan tepkisi çok zayıf veya nötrdür. Çalışmada, Güney Afrika’da istihdam yaratmayan büyüme hipotezinin geçerli olduğu belirtilmektedir.

Serel ve Özdemir (2017), çalışmalarında istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi kadın istihdamı açısından ele almışlardır. Türkiye üzerine yapılan incelemede 2000-2013 yılları arasındaki çeyrek veriler kullanılmıştır. En Küçük Kareler yöntemine göre yapılan regresyon analizi, kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişkiyi yansıtmaktadır. Kadın işsizliğinin artması ise ekonomik büyümeyi azaltmaktadır.

Meyer (2017), Güney Afrika'da istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisinin nasıl gerçekleştiğini incelemiştir. 2002-2016 yılları arasındaki çeyrek dönemlik veriler kullanılmıştır. İstihdam ve ekonomik büyüme değişkenlerinin yanı sıra enflasyon ve faiz oranları, kontrol değişkenleri olarak modele dâhil edilmiştir. Değişkenler arasında uzun dönemli eş bütünleşme ilişkilerinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Granger nedensellik analizi, ekonomik büyüme ve repo faizinin istihdam üzerinde değişiklik yarattığını ortaya koymuştur. Güney Afrika'da yüksek katma değerli üretimin ve ihracatın teşvik edilmesi gerektiği belirtilmiş, imalat sanayi odaklı bir kalkınma politikasının hayata geçirilmesi önerilmiştir.

Dücan ve Atay Polat (2017), çalışmalarında kadın istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. OECD ülkeleri üzerine gerçekleştirilen analizde dönem olarak 2007-2014 yılları arası ele alınmış, yöntem olarak panel veri kullanılmıştır. Ayrıca ülkeler, G7 ülkeleri ve diğer OECD ülkeleri şeklinde iki alt gruba ayrılarak karşılaştırma yapılmıştır. Kadın/erkek iş gücüne katılım oranında meydana gelen artış, ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir. Etkinin derecesi ise G7 ülkelerinde diğer OECD ülkelerine göre daha yüksek çıkmıştır.

Altun ve İşleyen (2019), çalışmalarında Türkiye'de ekonomik büyüme ile sanayi sektörü istihdamı arasındaki ilişkiyi incelemiştir. ARDL sınır testi yaklaşımının kullanıldığı çalışmada 1991-2017 dönemine ait veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyüme ile sanayi sektörü istihdamı arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İlişki, tek yönlüdür ve sanayi sektörü istihdamından ekonomik büyümeye doğrudur.

Bölükbaş (2019), çalışmasında istihdama yönelik göstergeler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. İstihdama yönelik göstergeler kapsamında istihdam oranı, işsizlik oranı ve genç işsizlik oranı değişkenleri kullanılmıştır. Analiz, 1996-2017 yılları arasındaki veriler ile gerçekleştirilmiştir ve Balkan ülkelerini kapsamaktadır. Yedi adet Balkan ülkesi üzerine yapılan analizde yöntem olarak Granger nedensellik testi tercih edilmiştir. Yunanistan ve Hırvatistan'da istihdam ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir ilişki vardır, ilişkinin yönü ekonomik büyümeye istihdama doğrudur. Ancak Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya ve Slovenya'da istihdam ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Tütüncü ve Zengin (2020), istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisini kadın istihdamının etkisi çerçevesinde incelemiştir. E7 ülkelerinin durumu ele alınmış olup 1991-2016 arasındaki dönem değerlendirilmiştir. İlişkinin tespit edilmesinde Çok Kırılmalı Panel Eşbütünleşme ve Panel Nedensellik testleri kullanılmıştır. Türkiye, Endonezya ve Brezilya'da ilişki tek yönlü; Çin, Hindistan ve Rusya'da çift yönlüdür. Türkiye ve Endonezya'da ilişkinin yönü kadın istihdamından ekonomik büyümeye doğru iken Brezilya'da ekonomik büyümeye kadın istihdamına doğrudur. Meksika'da ise ekonomik büyüme ve kadın istihdamı arasında nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir.

Aigheyisi ve Edore (2021), Nijerya’da ekonomik büyümenin hizmet sektöründeki istihdamı nasıl etkilediğini incelemişlerdir. ARDL yaklaşımının kullanıldığı çalışmada 1991-2020 yılları arasındaki veriler kullanılmıştır. Ekonomik büyümenin yanı sıra ticari açıklık, enflasyon ve finansal sektör gelişimini yansıtan değişkenler modele dâhil edilmiştir. Nijerya’da ekonomik büyüme, kısa ve uzun dönemde hizmetler sektöründe yaratılan istihdamı olumlu yönde etkilemektedir. Ticari açıklığın artması ve finansal sektörün gelişmesi, hizmetler sektörü istihdamının artmasına sebep olurken enflasyondaki artış negatif yönlü etki yaratmaktadır.

Yerrabati (2021), çalışmasında ekonomik büyüme ve istihdam arasındaki ilişkiye farklı bir açıdan yaklaşarak serbest meslek sahipliğinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediği sorusuna cevap aramıştır. Seksen üç adet gelişmekte olan ülkeye ait 2002-2015 dönemini kapsayan veriler kullanılarak dinamik panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Analizde serbest meslek sahiplerinin toplam istihdam içindeki payı, istihdam edilen kadınların içinde serbest meslek sahibi kadınların payı, istihdam edilen erkeklerin içinde serbest meslek sahibi erkeklerin payı dikkate alınmıştır. Sonuçlar, serbest meslek sahipliğinin artmasının ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkelere serbest çalışmayı teşvik edecek politikalara yönelmeleri önerisinde bulunulmuştur.

Akcan ve Azazi (2022), istihdam ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyerek Türkiye’de meydana gelen ekonomik büyümenin istihdam yaratıp yaratmadığı sorusuna cevap aramışlardır. Çalışmada genel bir analiz yapılmasının yanı sıra sektörler bazında durumun geçerliliği de sorgulanmıştır. Tarım, sanayi, hizmet ve inşaat olmak üzere dört temel sektör ele alınmıştır. 2005-2020 yılları arasındaki çeyreklik veriler kullanılmış olup yöntem olarak Granger Nedensellik Testi uygulanmıştır. Test sonuçlarına göre tarım, hizmet ve inşaat sektörlerinde istihdam yaratmayan büyümenin geçerli olduğu görülmüştür. Hizmet ve inşaat sektörlerinde istihdamdan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiş iken tarım sektöründe herhangi bir nedensellik ilişkisi tespit edilememiştir. İstihdam yaratmayan büyümenin geçersiz olduğu tek sektörün sanayi sektörü olduğu görülmüştür.

6. Uygulama

Uygulama kısmında öncelikle veri seti ve değişkenler açıklanmış, ardından durağanlık analizinde kullanılan birim kök testleri ile yöntem olarak tercih edilen Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi hakkında bilgi verilmiştir. Son kısımda ise analizin her aşamasına ait sonuçlar paylaşılmıştır.

6.1. Veri Seti ve Değişkenler

Çalışmada, hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin Türkiye ekonomisi örneği üzerinden incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda hizmetler sektörü istihdamını ve ekonomik büyümeyi temsil edecek değişkenler belirlenmeye çalışılmıştır. Hizmetler sektörü istihdamını temsilen Türkiye’de “hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki

payı”, ekonomik büyümeyi temsilen ise “zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH” değerleri kullanılmıştır.

Zincirleme hacim endeksi yönteminin bazı avantajlı yönleri bulunmaktadır. Söz konusu avantajların açıklanması, çalışmada neden bu yönteme dayalı bir değişkenin seçildiğinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Zincirleme hacim endeksinden önce kullanılan eski serilerde baz yılının değiştirilmesi ile birlikte geçmiş yıllara ait büyüme oranları da değişmiş olmaktadır. Ancak zincirleme hacim endeksi yönteminde bu sorunun yaşanmadığı ifade edilebilir. Çünkü zincirleme hacim endeksi ile reel GSYİH hesaplamaları yapılırken bir önceki yılın fiyatları temel alınarak işlem gerçekleştirilir. Böylece kullanılan baz yıl, her sene değişmiş olur ve yapılan değişiklik geçmiş yılların büyüme oranlarını değil sadece ardışık yılların büyüme oranlarını etkiler. Eski yöntemde ise baz yılının güncellenmesi periyodik olarak yapılmamakta, güncelleme için geç kalılabilmekteydi (Bakış, 2018: 24-25).

Güncel hesaplama yöntemi olması ve yukarıda açıklanmaya çalışılan avantajları nedeniyle analizde kullanılacak ekonomik büyüme değişkeni “zincirleme hacim endeksi” olarak belirlenmiştir. Ancak zincirleme hacim endeksine dayalı GSYİH değerleri, 1998-2021 yılları arasındaki dönem için mevcut olduğundan çalışmanın analiz kısmında ele alınan dönem buna göre şekillendirilmiştir. Veri kısıtı nedeniyle çalışmanın analiz kısmı 1998-2021 yıllarını kapsamaktadır. Kullanılan değişkenler ve değişkenlere ilişkin açıklamalar aşağıdaki tabloda daha net görülebilir.

Tablo 1: Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Kısaltma	Açıklama	Veri Kaynağı
Hizmetler Sektörü İstihdamı	ISTHBM	Hizmetler Sektöründe İstihdam Edilenlerin Toplam İstihdam İçindeki Payı (%)	Dünya Bankası, TÜİK
Ekonomik Büyüme	BUYUME	Üretim Yöntemi ile GSYİH, Zincirlenmiş Hacim Endeksi (İktisadi Faaliyet Kollarına (A21) Göre Zincirlenmiş Hacim Endeksi) (2009=100) (Bin TL)	TÜİK

Hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payına ilişkin veriler Dünya Bankası ve TÜİK veri tabanından temin edilmiştir. GSYİH verileri ise TÜİK tarafından açıklanan değerlerdir. Zincirlenmiş hacim endeksi yönteminin kullanıldığı, üretim yöntemi ile hesaplanan GSYİH değerlerinde baz yılı 2009’dur. İstihdam ve ekonomik büyüme verileri doğal logaritmaları alınarak modele dâhil edilmişlerdir.

6.2. Yöntem

Bu çalışmada, hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi uygulanmıştır.

Eşbütünleşme testleri, seriler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını tespit etmek için kullanılan yöntemlerdir. Serilerin eş bütünleşik olduğu tespit edilirse, bu serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri ifade edilir. Eşbütünleşme analizlerinde genellikle iki test çok yaygın olarak kullanılmaktadır. Bu testler Engle-Granger ve Johansen testleridir. Ancak iki değişkenli modellerde Engle-Granger testinin daha fazla tercih edildiği görülmektedir (Halaç ve Şaşmaz, 2017: 693). Bunun iki temel sebebi vardır. Birincisi, değişken sayısı üç ve üçten fazla olursa bir değil birden fazla eşbütünleşme ilişkisi olabilir. Birden fazla eşbütünleşme ilişkisi olması durumunda bu ilişkileri ayırtmak için Engle-Granger yöntemi uygun değildir. İkinci sebep, Engle-Granger yönteminin iki aşamaya dayalı olmasıdır. Analizin iki aşamada gerçekleştirilmesi, ikiden fazla değişken söz konusu olduğunda hata yapma olasılığını yükseltmektedir (Kanca, 2012: 11).

Engle-Granger eşbütünleşme analizinin temel varsayımı, kullanılan serilerin birinci dereceden durağan yani $I(1)$ olmalarıdır. Kullanılan seriler düzey değerinde durağan ise ya da durağanlık dereceleri birbirinden farklı ise bu yöntemin kullanılmasının uygun olmadığı söylenebilir (Yüksel ve Songur, 2011: 374).

Engle-Granger eşbütünleşme testi, belirli aşamalar doğrultusunda uygulanır. Öncelikle serilerin düzey değerleri kullanılarak en küçük kareler yöntemine göre bir regresyon denklemi oluşturulur. Sonraki aşamada, oluşturulan regresyon denkleminin hata terimleri (kalıntıları) elde edilir ve denklemin hata terimlerine ADF testi uygulanır. ADF testi sonuçlarına göre hata terimleri birim kök içermiyor ise yani durağan ise incelenen serilerin eş bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılır (Gövdere ve Can, 2015: 109).

Granger nedensellik testi ise değişkenler arasındaki ilişkinin hangi yönde gerçekleştiğinin incelenmesinde kullanılan bir yöntemdir. Yöntemin temelleri Granger'in 1969 yılında yayınlanan bir makalesinde ortaya konmuştur. Yöntemde X_t ve Y_t gibi iki durağan serinin var olması durumunda X 'in Y 'nin nedeni olup olmadığı test edilmeye çalışılmaktadır. Testin temel argümanı şudur: X 'in geçmiş değerleri, Y 'nin mevcut değerinin (Y 'nin geçmiş değerleri modele dâhil edilmiş olsa bile) önemli tahmin edicileriye o zaman X , Y üzerinde nedensel bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla yöntem aslında X 'in geçmiş değerlerinin Y 'nin şimdiki değeri üzerindeki etkisini araştırmaktadır (Lopez ve Weber, 2017: 973).

Granger nedensellik testine göre üç farklı sonuç ortaya çıkabilir. Bunlardan birincisi, değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olmamasıdır. İkincisi, çift yönlü nedensellik ilişkisinin gözlenmesidir. X ve Y gibi iki değişkenden oluşan bir modelde X , Y 'nin nedeni iken aynı zamanda Y de X 'in nedeni olabilir. Böyle bir durumda X ile Y arasında çift yönlü nedensellik söz konusudur. Üçüncü olarak, değişkenler arasında tek yönlü bir nedensellik olabilir. Tek yönlü nedensellik varsa ya sadece X , Y 'nin nedenidir ya da sadece Y , X 'in nedenidir (Afşar, 2009: 90-91).

Granger nedensellik testinin yapılabilmesi için öncelikle serilerin durağanlık analizleri yapılmalıdır. Çünkü durağan olmayan serilerle çalışılması durumunda sahte regresyon ortaya çıkabilir. Sahte regresyonun varlığı, analiz sonuçlarının yanıltıcı olmasına sebebiyet verebilir. Sahte regresyon var ise t istatistiğinin anlamlı, R² değerinin yüksek çıkmasına rağmen modelde kullanılan değişkenlerle ilgili tahminler anlamsız ve yanıltıcı olabilir. Böyle bir sorunun önüne geçebilmek için durağan serilerle çalışılmalıdır (Kubar ve Toprak, 2021: 237).

Serilerin durağan olup olmadıklarının tespit edilmesi, birim kök analizleri ile gerçekleştirilir. Serinin birim kök içermesi, o serinin durağan olmadığını ifade eder. Birim kök içermeyen seriler ise durağan seriler olarak nitelendirilirler. Literatürde birim kök analizlerinde sıklıkla kullanılan testler DF (Dickey Fuller), ADF (Genişletilmiş Dickey Fuller) ve PP (Phillips - Perron) testleridir (Öner, 2018: 321).

Dickey-Fuller (DF) ve Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testlerinde hata terimlerinin bağımsız ve sabit varyanslı oldukları varsayımına göre hareket edilir. Bu varsayım her iki test için geçerli olsa da otokorelasyon sorunu açısından aralarında farklılık bulunmaktadır. ADF testi, DF testinin genişletilmiş ve düzeltilmiş hali olarak ifade edilebilir. ADF testi, hata terimlerinde görülebilecek otokorelasyon sorununu da göz önünde bulundurmaktadır (Saritaş, Genç ve Avcı, 2018: 190). Otokorelasyon sorununa çözüm üretmek amacıyla modelde yer alan bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri bağımsız değişken olarak modele eklenir. ADF testine ait model aşağıdaki gibi gösterilebilir (Sungur, Aydın, Eren, 2016: 180):

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \beta_1 + \Theta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta y_{t-1} + u_t \quad (1)$$

Serilerin durağanlıklarının tespitinde yaygın olarak kullanılan bir diğer yöntem Phillips-Perron (PP) testidir. Yukarıda açıklandığı üzere DF ve ADF testlerinde hata terimlerinin bağımsız ve sabit varyanslı olduğu kabul edilmektedir. Ancak PP testi, bu varsayımları daha esnek hâle getirmiştir. PP testinde hata terimlerine yönelik zayıf bağımlılık ve heterojen dağılım varsayımları söz konusudur. PP testi, aşağıda yer alan regresyon modeli çerçevesinde gerçekleştirilmektedir (Gülmez, 2015: 144):

$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + u_t \quad (2)$$

$$Y_t = \alpha_0 + y_{t-1} + \alpha_2 (t - T/2) + u_t \quad (3)$$

(T= Gözlem sayısını, u_t = Hata terimlerinin dağılımını ifade etmektedir)

6.3. Analiz Sonuçları

Çalışmada 1998-2021 yılları arasındaki yıllık veriler kullanılmıştır. Veriler, Dünya Bankası ve Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) veri tabanından elde edilmiştir. Analizler Eviews-12 paket programı ile yapılmış olup Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi doğrultusunda hareket edilmiştir. Değişkenlerin doğal logaritmaları alınarak işlem yapılmıştır.

Çalışmanın analiz kısmında kullanılan genel denklem aşağıda yer almaktadır:

$$ISTHZM_t = \beta_0 + \beta_1 BUYUME_t + \varepsilon_1 \quad (4)$$

Modelde ISTHZM, hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin toplam istihdam içindeki payını; BUYUME, zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH değerlerini; β , parametreleri ve ε , hata terimini ifade etmektedir.

Zaman serisi analizlerinde uygulanan belirli aşamalar vardır. Bu aşamalardan birincisi, kullanılan serilerin durağan olup olmadığını belirlemesidir. Bu çalışmada birim kök analizleri ADF ve PP testleri kullanılarak yapılmıştır. ADF ve PP test sonuçları Tablo 2 ve Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 2: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Model	Test İstatistiği	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
LNISTHZM	Sabit ve trend yok	3,832242	-2,669359	-1,956406	-1,608495
	Sabit	-0,970021	-3,752946	-2,998064	-2,638752
	Sabit + Trend	-2,328234	-4,416345	-3,622033	-3,248592
LNBUYUME	Sabit ve trend yok	4,73364	-2,669359	-1,956406	-1,608495
	Sabit	0,470036	-3,752946	-2,998064	-2,638752
	Sabit + Trend	-2,985109	-4,440739	-3,632896	-3,254671
Δ LNISTHZM	Sabit ve trend yok	-3,175184	-2,67429*	-1,957204**	-1,608175***
	Sabit	-4,634873	-3,769597*	-3,004861**	-2,642242***
	Sabit + Trend	-4,4712	-4,440739*	-3,632896**	-3,254671***
Δ LNBUYUME	Sabit ve trend yok	-2,269586	-2,67429	-1,957204**	-1,608175***
	Sabit	-4,650074	-3,769597*	-3,004861**	-2,642242***
	Sabit + Trend	-4,548383	-4,440739*	-3,632896**	-3,254671***

Not: Schwarz bilgi kriteri kullanılmıştır. *, **, *** sırası ile %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir. Δ serilerin birinci farkının alındığı durumdur.

ADF birim kök testi doğrultusunda hem istihdam hem de büyüme değişkenlerine ait seriler için sabit ve trendin olmadığı, sabitin olduğu, hem sabitin hem trendin olduğu üç model denenmiştir.

Tablodan görüldüğü üzere seriler düzey değerinde birim kök içermektedir. Çünkü test istatistikleri kritik değerlerden büyüktür. Hâlbuki test istatistiğinin kritik değerlerden küçük olması gerekmektedir. Bu durum serilerin durağan olmadığı anlamına gelir. Serilerin düzey değerinde durağan olmadıkları tespit edildiği için birinci farkları alınarak yeniden test işlemi yapılmıştır. Δ LNISTHZM ve Δ LNBUYUME, serilerin birinci farklarını ifade etmektedir. Birinci farkları alındıktan sonra yapılan test sonuçlarına bakıldığında, test istatistik değerlerinin kritik değerlerden küçük olduğu görülmektedir. Serilerin birinci farkları alındıktan sonra durağan hâle gelmesi, I(1) yani birinci mertebeden durağan seriler oldukları anlamına gelir.

ADF testinin ardından PP testi uygulanmıştır. PP testinin sonuçları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 3: PP Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Model	Test İstatistiği	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
LNISTHZM	Sabit ve trend yok	4,08312	-2,669359	-1,956406	-1,608495
	Sabit	-0,97076	-3,752946	-2,998064	-2,638752
	Sabit + Trend	-2,328234	-4,416345	-3,622033	-3,248592
LNBUYUME	Sabit ve trend yok	4,73364	-2,669359	-1,956406	-1,608495
	Sabit	0,470036	-3,752946	-2,998064	-2,638752
	Sabit + Trend	-3,323036	-4,416345	-3,622033	-3,248592***
Δ LNISTHZM	Sabit ve trend yok	-3,124648	-2,67429*	-1,957204**	-1,608175***
	Sabit	-4,641419	-3,769597*	-3,004861**	-2,642242***
	Sabit + Trend	-4,463661	-4,440739*	-3,632896**	-3,254671***
Δ LNBUYUME	Sabit ve trend yok	-2,126753	-2,67429	-1,957204**	-1,608175***
	Sabit	-4,655602	-3,769597*	-3,004861**	-2,642242***
	Sabit + Trend	-4,549388	-4,440739*	-3,632896**	-3,254671***

Not: *, **, *** sırası ile %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir. Δ serilerin birinci farkının alındığı durumdur.

PP testinin sonuçlarını içeren tablo incelendiğinde, ADF testi ile ulaşılan sonuçların desteklendiği görülmektedir. PP testine göre hem istihdam hem de ekonomik büyüme serisi düzey değerinde birim kök içermektedir ve durağan değildir. Birinci farkları alındığında durağan hâle geldikleri için PP testine göre seriler I(1) özellik sergilemektedirler. Serilerin aynı dereceden durağan oldukları ADF ve PP testleri tarafından doğrulanmıştır. Serilerin Engle-Granger eşbütünlük analizinin uygulanması için gerekli özellikleri taşıdıkları sonucuna ulaşılmış olup analizin bir sonraki aşamasına geçilmiştir.

Engle-Granger Eşbütünlük analizinde öncelikle serilerin durağan hale getirilmesi gereklidir. Çalışmada incelenen hizmetler sektörü istihdamı ve ekonomik büyüme serileri birinci farkları alınarak durağan hale getirilmiştir. Durağan hale getirilen seriler ile yeni bir regresyon denklemi kurularak regresyonun hata terimleri yani kalıntıları elde edilmiştir. Sonrasında ise hata terimlerinin düzey değerlerine ADF birim kök testi uygulanmıştır. Hata terimlerinin düzey değerinde durağan olması, iki seri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ifade eder. Çalışmada ADF testi sabitin olduğu, trendin ve sabitin olduğu, trend ve sabitin olmadığı üç farklı model için gerçekleştirilmiştir. Uygulama sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır. Tablodan görüldüğü üzere her üç modelde de Prob. değerleri 0,05'ten küçüktür. Bu nedenle hizmetler sektörü istihdamı ile

ekonomik büyümenin eş bütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bir diğer ifade ile hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme serileri uzun dönemde birlikte hareket etmektedirler.

Tablo 4: Engle-Granger Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model	Prob.	Test İstatistiği	%1 Kritik Değer	%5 Kritik Değer	%10 Kritik Değer
Sabit ve trend yok	0,0001	-4,431706	-2,67429*	-1,957204**	-1,608175***
Sabit	0,003	-4,31647	-3,769597*	-3,004861**	-2,642242***
Sabit + Trend	0,0179	-4,155529	-4,440739	-3,632896**	-3,254671***

Not: *, **, *** sırası ile %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlılığı ifade etmektedir.

Değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin var olduğunun tespit edilmesinin ardından hata düzeltme modeli uygulanmıştır. Hata düzeltme modeli, uzun dönemde birlikte hareket eden serilerde meydana gelebilecek bir sapmanın giderilip giderilemeyeceğini göstererek kısa dönem ilişkisi hakkında bilgi sunar (Gövdere ve Can, 2015: 111). Tablo 5’de hata düzeltme modeline ilişkin sonuçlar yer almaktadır.

Tablo 5: Hata Düzeltme Modeli

Bağımlı Değişken: D(LNISTHZM)				
Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
D(LNBUYUME)	-0,170475	0,062185	-2,741435	0,0126
C	0,01962	0,003896	5,035882	0,0001
u(-1)	-0,311595	0,165373	-1,884202	0,0742
R ²	0,315087			
Olasılık (F-İstatistik)	0,022717			
Durbin-Watson	1,707033			

Tablo 5’de gösterilen değerler doğrultusunda hata düzeltme modeli kurulmuş ve modelin denklemi aşağıda belirtilmiştir.

$$D(LNISTHZM) = 0,019 - 0,170 * D(LNBUYUME) - 0,311 * u(-1) \quad (5)$$

Denklemden büyüme değişkeninin katsayısı anlamlı çıkmıştır. u(-1) hata teriminin katsayısının -1 ile 0 arasında olması gerekmektedir. Modeldeki hata teriminin katsayısının bu koşulu sağladığı ve istatistiki açıdan anlamlı olduğu görülmektedir.

Ayrıca hata teriminin katsayısının negatif olması, dengeden sapma meydana geldiğinde bu sapmanın bir kısmının sonraki dönemde düzeldiğini ve yeniden dengeye yaklaşıldığını ifade etmektedir. Analiz sonuçlarına göre modelde yer alan seriler arasında bir sapma meydana gelirse bu sapma yaklaşık 3 dönem sonra ($1 / 0,311=3,22$) düzelebilmekte ve yeniden dengeye gelinebilmektedir.

Çalışmada ele alınan istihdam ve ekonomik büyüme serileri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı Engle-Granger eşbütünleşme analizi yardımıyla tespit edilmiş, hata düzeltme modeli kullanılarak kısa döneme ilişkin bulgular paylaşılmıştır. Bu kısımda ise seriler arasındaki ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılacaktır. İlişkinin yönünün belirlenmesinde Granger nedensellik testi uygulanmıştır.

Aşağıda hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek için oluşturulan Granger nedensellik denklemi belirtilmiştir.

$$BUYUME_t = \sum_{i=1}^m \alpha_i BUYUME_{t-i} + \sum_{i=1}^m \beta_i ISTHZM_{t-i} + u_t \quad (6)$$

$$ISTHZM_t = \sum_{i=1}^m \theta_i ISTHZM_{t-i} + \sum_{i=1}^m \gamma_i BUYUME_{t-i} + u_t \quad (7)$$

Granger nedensellik testi, gecikme sayısına duyarlı olan bir testtir. Sağlıklı sonuçların elde edilebilmesi için doğru gecikme uzunluğunun belirlenmesi büyük önem taşır. Bu nedenle uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesine yönelik analizler gerçekleştirilmiştir. Elde edilen sonuçlar aşağıdaki tabloda paylaşılmıştır.

Tablo 6: En Uygun Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	47.71544	NA	5.37e-05	-4.155949	-4.056764	-4.132584
1	106.3443	101.2680*	3.76e-07*	-9.122206*	-8.824649*	9.052111*
2	107.9833	2.533103	4.72e-07	-8.907576	-8.411647	-8.790750

Not: LR: Sequential Modified LR test statistic (each test at 5% level), FPE: Final Prediction Error, AIC: Akaike Information Criterion, SC: Schwarz Information Criterion, HQ: HannanQuinn Information Criterion, *Kritere göre en uygun seçimi göstermektedir.

Tablodaki bilgiler, en uygun gecikme uzunluğunun 1 olduğunu göstermektedir. Gecikme uzunluğu 1 olacak şekilde Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Granger nedensellik testi için geçerli olan hipotezler şunlardır:

H_0 : Granger nedeni değildir.

H_1 : Granger nedenidir.

Tablo 7: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

H ₀ Hipotezi	Gözlem Sayısı	Gecikme Değeri	F-İstatistik	Prob.	Sonuç
LNISTHZZM, LNBUYUME'nin Granger Nedeni değildir	23	1	1.65328	0.2132	H ₀ Kabul
LNBUYUME, LNISTHZZM'nin Granger Nedeni değildir			9.44350	0.0060	H ₀ Red

Birinci hipotez, “LNISTHZZM, LNBUYUME'nin Granger Nedeni değildir” şeklinde ifade edilmiştir. Söz konusu hipotez için Prob. değeri 0.2132’dir. 0.2132 > 0.05 olduğu için H₀ hipotezi kabul edilmiştir. H₀ hipotezinin kabul edilmesi, hizmetler sektörü istihdamından ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisinin bulunmadığı sonucuna işaret etmektedir.

“LNBUYUME, LNISTHZZM'nin Granger Nedeni değildir” hipotezi için Prob. değeri 0.0060 olarak hesaplanmıştır. 0.0060 < 0.05 olduğu için H₀ hipotezi red edilmiştir. Bu durum ekonomik büyümeden hizmetler sektörü istihdamına doğru nedensellik ilişkisi olduğu anlamına gelmektedir.

Görüldüğü gibi Türkiye’de hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir. İlişkinin yönü ise ekonomik büyümeden hizmetler sektörü istihdamına doğrudur.

7. Sonuç

Dünyada yaşanan gelişmeler, ekonomik yapıda ve istihdamın sektörel bileşiminde değişimlere sebep olmaktadır. Küreselleşme süreci, teknolojik gelişmeler, bireylerin tutum ve beklentilerindeki değişimler hizmetler sektörünün büyüyüp gelişmesini sağlamıştır. Günümüzde hizmet odaklı bir ekonomik sistemin var olduğu, sektörün sunduğu ürün ve hizmet türlerinin giderek çeşitlendiği gözlenmektedir. Hizmetler sektöründe güçlü bir rekabet gücüne sahip olmak, gelişmiş ülkelerin temel özelliklerinden biri hâline gelmiştir. Hizmetler sektörü geliştikçe sağladığı iş olanakları da artmakta ve toplam istihdam içinde hizmetler sektörüne ait faaliyetlerin payı yükselmektedir. Bu nedenle hizmetler sektörü istihdamı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ortaya konması önem kazanmaktadır. “Hizmetler sektörü istihdamının artması ekonomik büyümeyi artırmakta mıdır yoksa ekonomik büyümedeki artış mı sektördeki istihdam oranını yükseltmektedir?”, sorusuna cevap verilmesi geleceğe yönelik politikalar açısından kritik bir noktadır.

Çalışmada Türkiye’de ekonomik büyüme ile hizmetler sektörü istihdamı arasındaki ilişki Engle-Granger eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik testi yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. 1998-2021 yılları arasını kapsayan verilerin kullanıldığı analizde ekonomik büyüme, zincirlenmiş hacim endeksine dayalı GSYİH ile istihdam ise toplam istihdam içinde hizmetler sektörünün payı ile ifade edilmiştir.

Öncelikle serilerin durağanlık testleri yapılmış ve her iki serinin de birinci farkları alındıktan sonra durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Analizde istihdam ile büyüme olmak üzere iki değişken bulunması ve serilerin I(1) olması nedeniyle Engle-Granger eşbütünleşme analizi tercih edilmiştir. Analiz sonuçları iki serinin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini bir diğer ifade ile eş bütünleşik olduğunu yansıtmaktadır. Seriler eş bütünleşik bulunduğu için hata düzeltme modeli oluşturularak kısa döneme ilişkin inceleme yapılmıştır. Hata düzeltme modeline göre serilerde bir sapma meydana gelirse, yaklaşık üç dönem sonra yeniden dengeye yaklaşılmaktadır. Engle-Granger analizinin gerçekleştirilmesinin ve hata düzeltme modelinin oluşturulmasının ardından uygun gecikme uzunluğu belirlenmiş ve Granger nedensellik testi yapılmıştır. Test sonuçları Türkiye’de ekonomik büyüme ile hizmetler sektörü istihdamı arasındaki ilişkinin tek yönlü olduğunu ortaya koymaktadır. İlişkinin yönü, ekonomik büyümeden hizmetler sektörü istihdamına doğrudur. İstihdamdan ekonomik büyümeye doğru ise nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır. Türkiye’de hizmetler sektöründeki istihdam artışı, ekonomik büyümenin bir nedeni değildir.

Hizmetler sektörü, çok sayıda alt dalı olan bir sektör olduğu için istihdam yaratma potansiyeli oldukça yüksektir. Hizmetler sektörüne yapılan yatırımların artırılması, yeni iş alanları açarak daha fazla kişiye düzenli gelir elde etme olanağı sunacaktır. Bu nedenle Türkiye’nin temel problemlerinden biri olan işsizlik, hizmetler sektöründe sağlanacak gelişmeler yardımıyla çözülmeye çalışılabilir. Elbette tarım ve sanayi sektörlerini ihmal etmeden hizmetler sektörüne odaklanan bir politika anlayışıyla hareket edilmelidir. Ancak hizmetler sektöründe ülkenin rekabet gücünü yükseltmek, hizmet ekonomisine dayalı yeni düzenin dünyadaki önemli paydaşları arasına girmek ülkenin temel amaçlarından biri ve istihdamı artırmadaki öncelikli araç olmalıdır. Ülkede ekonomik büyüme süreci hızlandırılarak sürdürülebilir hâle getirilmeli, ekonomik büyümeden elde edilen kaynakların hizmetler sektörüne yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Hizmetler sektörünün büyüyüp gelişmesi, yeni iş fırsatları yaratmak suretiyle işsizlikle mücadeleye katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- Afşar, M. (2009). Türkiye’de Eğitim Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85-98.
- Aigheyisi, O. S. & Edore, J. O. (2021). Economic Growth and Employment in Nigerias’s Services Sector. *Journal of Economics and Allied Research*, 6(1), 90-102.
- Ainomugisha, P., Turyareeba, D., Mbabazize, R. N., Katutsi, V., & Atwine, A. (2020). Employment. Growth Nexus within the East African States. *Modern Economy*, 11, 1836-1857.

- Akcan, M. B., & Azazi, H. (2022). İstihdam Oluşturmayan Büyümenin Sektörel Analizi: Türkiye Örneği. *Journal of Management and Economics Research*, 20(1), 227-246.
- Akçomak, S., & Gürcihan, H. B. (2013). Türkiye İşgücü Piyasasında Mesleklerin Önemi: Hizmetler Sektörü İstihdamı, İşgücü ve Ücret Kutuplaşması. *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Çalışma Tebliği*, 13/21.
- Altun, Y., & İşleyen, Ş. (2019). Türkiye’de İktisadi Büyüme ile Sanayi Sektöründe İstihdam Arasındaki İlişkinin ARDL Sınır Testi Yaklaşımı ile Ekonometrik Analizi: 1991-2017. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (17), 657-676.
- Altuntepe, N., & Güner, T. (2013). Türkiye’de İstihdam-Büyüme İlişkisinin Analizi (1988-2011). *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 73-84.
- Baccini, L., Fiorini, M., Hoekman B. and Sanfilippo, M. (2021). Services, Jobs, and Economic Development in Africa. *RSC Working Paper*, 2021/82.
- Bakış, O. (2018). Yeni GSYH Serilerinin Getirdiği Farklılıklar ve Sorunlar. *Marmara İktisat Dergisi*, 2(1), 15-42.
- Biyase, M., & Bonga-Bonga, L. (2015). The Relationship between Growth and Employment in South Africa: Structural Vector Autoregressive Analysis. *Environmental Economics*, 6(2), 54-58.
- Bölükbaş, M. (2019). Balkan Ülkelerinde İstihdam, İşsizlik ve Genç İşsizliği ile Büyüme Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Analiz. *İzmir İktisat Dergisi*, 34(3), 385-398.
- Cuadrado-Roura, J. R. (2016). Service Industries and Regional Analysis. New Directions and Challenges. *Investigaciones Regionales-Journal of Regional Research*, (36), 107-127.
- Cusumano, M. A., Kahl, S. J., & Suarez, F. F. (2015). Services, Industry Evolution, and the Competitive Strategies of Product Firms. *Strategic Management Journal*, 36(4), 559-575.
- D'Agostino, A., Serafini, R., & Ward-Warmedinger, M. E. (2006). Sectoral Explanations of Employment in Europe-the Role of Services. *European Central Bank (ECB) Working Paper*, No. 625, Frankfurt a. M.
- Dücan, E., & Polat, M. A. (2017). Kadın İstihdamının Ekonomik Büyümeye Etkisi: OECD Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 155-170.
- Funlayo, O. E. (2013). The Impact of Economic Growth on Employment in Nigeria. *International Business and Management*, 6(1), 113-119.
- Genç, M. C. & Atasoy, Y. (2010). Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2), 27-34.

- Gövdere, B. & Can, M. (2015). Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örnekleminde Eşbütünleşme Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1(2), 104-114.
- Gülmez, A. (2015). Türkiye’de Dış Finansman Kaynakları Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 139-152.
- Halaç, U. & Şaşmaz F. D. (2017), Yapısal Kırılma Altında Sanayi Üretimi Ve İstihdam İlişkisi. *Business & Management Studies: An International Journal*, 5(3): 684-702.
- Herman, E. (2011). The Impact of Economic Growth Process on Employment in European Union Countries. *The Romanian Economic Journal*, 14(42), 47-67.
- Kanca, O. C. (2012). Türkiye’de İşsizlik ve İktisadi Büyüme Arasındaki Nedenselliğin Ampirik Bir Analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 1-18.
- Kubar, Y., & Toprak, Y. (2021). Bitcoin ve Altcoin’ler Arasındaki İlişkinin Granger Nedensellik Testi ile Analizi. *JOEEP: Journal of Emerging Economies and Policy*, 6(1), 233-247.
- Lopez, L., & Weber, S. (2017). Testing for Granger Causality in Panel Data. *The Stata Journal*, 17(4), 972-984.
- Manga, M., Bal, H., Algan, N., & Kandır, E. D. (2015). Beşeri Sermaye, Fiziksel Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRICS Ülkeleri ve Türkiye Örneği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 45-60.
- Matuka, A., & Asafo, S. S. (2021). Effects of Services on Economic Growth in Albania: An ARDL Approach. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(6), 856-881.
- Meyer, D. F. (2017). An Analysis of the Short and Long-Run Effects of Economic Growth on Employment in South Africa. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 9(1), 177-193.
- Muratoğlu, Y. (2011). Büyüme ve İstihdam Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *International Conference on Eurasian Economies*, Bishkek-Kyrgyzstan, 167-173.
- Öner, H. (2018). Tüketici ve Üretici Fiyat Endeksleri Arasındaki İlişkinin Granger Nedensellik Testi Yoluyla İncelenmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 318-327.
- Özel, H. A. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-72.

- Sarıtaş, H. , Genç, A. & Avcı, T. (2018). Türkiye’de Enerji İthalatı, Cari Açık ve Büyüme İlişkisi: VAR ve Granger Nedensellik Analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14 (2) , 181-200.
- Serel, H., & Özdemir, B. S. (2017). Türkiye’de Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 15(3), 132-148.
- Shuaib, I. M., & Ndidi, D. E. (2015). Capital Formation: Impact on the Economic Development of Nigeria 1960-2013. *European Journal of Business, Economics and Accountancy*, 3(3), 23-40.
- Stoica, O., Roman, A., & Rusu, V. D. (2020). The Nexus Between Entrepreneurship and Economic Growth: A Comparative Analysis on Groups of Countries. *Sustainability*, 12(3), 1186.
- Sungur, O., Aydın, H. İ. & Eren, M. V. (2016). Türkiye’de Ar-Ge, İnovasyon, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Asimetrik Nedensellik Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 173-192.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TUIK), İstihdam, İşsizlik ve Ücret İstatistikleri <https://www.tuik.gov.tr/> (Erişim: 15.08.2022)
- TÜİK, Ulusal Hesaplar, Yıllık Hesaplar, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=ulusal-hesaplar-113&dil=1> (Erişim: 12.01.2023)
- Tütüncü, A., & Zengin, H. (2020). E7 Ülkelerinde Kadın İstihdamı ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(1), 1-16.
- World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator> (Erişim: 12.08.2022)
- Yerrabati, S. (2021). Self-Employment and Economic Growth in Developing Countries: Is More Self-Employment Better? *Journal of Economic Studies*, 49(2), 315-329.
- Yüksel, C. & Songur, M. (2011). Kamu Harcamalarının Bileşenleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Analiz (1980-2010). *Maliye Dergisi*, 161, 365-380.

Sağlık Harcamaları, CO₂ Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş AB Ülkeleri Örneği

Araştırma Makalesi /Research Article

Serkan KÜNÜ¹

Cemalettin LEVENT²

ÖZ: Bu çalışmanın amacı sağlık harcamaları, karbon emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaktır. Seçilmiş AB üyesi ülkeleri için 2000-2019 dönemi verileri kullanılarak panel veri analizi ile değerlendirme yapılmıştır. Çalışmada karbon emisyonu ve sağlık harcamalarının bağımlı değişken olduğu iki model ile değişkenler arasındaki ilişki incelenmiştir. Model-1 analiz sonuçlarına göre; ekonomik büyüme, ticari açıklık ve şehirleşmedeki artış, emisyon haddini azaltmakta, enerji tüketiminde artışa sebep olmaktadır. Model-2 analiz sonuçlarına göre; karbon emisyonları, enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenleri sağlık harcamaları üzerinde azaltıcı bir etkiye neden olmaktadır. Ayrıca analiz sonuçlarına göre hasıla artışı ve kentleşmedeki artış sağlık harcamalarını artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık harcamaları, CO₂ emisyonu, ekonomik büyüme ve panel veri analizi

JEL Kodları: E0, E6, O4

The Relationship of Health Expenditures, CO₂ Emissions And Economic Growth: Example of Selected EU Countries

ABSTRACT: The aim of this study is to investigate the relationship between health expenditures, carbon emissions and economic growth. For selected EU member countries, an evaluation was made with panel data analysis using 2000-2019 period data. In the study, the relationship between the two models, in which carbon emissions and health expenditures are dependent variables, was examined. According to Model-1 analysis results; The increase in economic growth, trade openness and urbanization reduces the emission limit and causes an increase in energy consumption. According to Model-2 analysis results; Carbon emissions, energy consumption and trade openness variables have a reducing effect on health expenditures. In addition, according to the results of the analysis, the increase in output and the increase in urbanization increase health expenditures.

Keywords: Health expenditures, carbon emission, economic growth and panel data analysis.

JEL Codes: E0, E6, O4

Geliş Tarihi / Received: 10/11/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 17/01/2023

¹ Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Orcid id: 0000-0002-8641-5850, serkunu@gmail.com.

² Dr., İktisat Bölümü Doktora Mezunu, cemalettin_65_@hotmail.com.Orcid id: 0000-0001-7147-1027.

1. Giriş

Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için önem arz eden bir hedeftir. Bu hedefe ulaşmak için karbon emisyonlarının dengelenmesi veya azaltılması önemlidir. Emisyon artışının en önemli nedenleri arasında kontrolsüz sanayileşme, artan şehirleşme, yeşil alanların azalması, sera gazlarının kontrolsüz salınımı ve nüfus artışı gelmektedir. Ekonomik büyümeden taviz vermeden karbon emisyonlarının dengelenmesi ülkelerin kalkınması ve büyümesinde önemli rol oynayacaktır. Ekonomik büyüme gerçekleştirilirken çevresel bozulmalara sebep olmakla birlikte, başına düşen gelirin artması ile birlikte ortaya çıkan çevresel bozulmalar azalmakta (Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezi) ve ülke büyümeye devam etmektedir.

Sağlık harcamaları, sağlık hizmetlerinin sağlanması, aile planlaması ve beslenme faaliyetleri ve sağlığa yönelik acil yardımlardan dolayı planlanan bütün harcamaları kapsar. Önde gelen hava kirleticilerinden biri olan karbon emisyonları, sağlık üzerinde olumsuz etkiler yarattığından sağlık harcamalarının ve sağlıkla ilgili taleplerin artmasına neden olabilmektedir. Ayrıca, karbon emisyonunun azaltılması için gerekli bütçeyi artırmak kısa vadede sağlık hizmetleri için mevcut fonların azalmasına sebep olabilir (Benli, 2022: 251).

Bu çalışmanın temel amacı; sağlık harcamaları, karbon emisyonları ve ekonomik büyüme ilişkisini seçilmiş AB üyesi ülkelerde araştırmaktır. Bu kapsamda analize dahil edilen ülkeler; Avusturya, Belçika, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, İzlanda, İrlanda, Hollanda, İspanya, İtalya, Almanya ve İsveç'tir. Çalışmada 2000-2019 dönemine ait verilerden hareketle panel veri analizi uygulanmıştır.

2. Sağlık Harcamaları, Co₂ Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

İklim değişikliği ve çevresel bozulma, finansal ve finansal olmayan kurumları etkileyerek sürdürülebilir ekonomi üzerinde önemli etkiye sahiptir. İnsanların geçim kaynakları ve refahı iklim değişikliğinden olumsuz etkilenmektedir. İnsan endüstrisinden kaynaklanan emisyonlar, iklim değişikliğinde önemli bir risk oluşturmakta ve dünyanın en acil sorunlarından biri haline gelmektedir (Onofrei vd., 2022: 1). Dolayısıyla karbon emisyonlarının olumsuz çevresel etkileri uzun yıllardır küresel bir sorun olma özelliğini taşımaktadır. Özellikle 1960'larda iklim değişikliği ve ekonomiden kaynaklı çevre kirliliğinin artması büyüme ve karbon salınımı ilişkisini ön planda tutmuştur (Çetintaş vd., 2016: 58). Bu amaçla BM (Birleşmiş Milletler) öncülüğünde antlaşmalar yapılmış ve ülkelerin bu antlaşmalara uymaları tavsiye edilmiştir. Ekonomi literatüründe de ekonomik büyüme ve çevre ilişkisi önemle üzerinde durulan bir konu haline gelmiştir. Çevresel kirlilik göstergesi olarak karbon salınımı ve ekonomik büyüme ilişkisine literatürde sıkça rastlanmaktadır (Ertürkmen ve Çelik, 2021: 1931). Topallı (2016) tarafından Hindistan, Çin, Brezilya ve Güney Afrika ülkelerine ait veriler kullanılarak yapılan çalışmaya göre; ekonomik büyüme oranındaki %1'lik artış

CO₂ emisyonunu Hindistan, Çin, Brezilya ve Güney Afrika ülkelerinde sırasıyla yaklaşık %1, %0.5, %0.9, %0.6 oranında artırmaktadır (Topallı, 2016: 427-447).

Bazı çalışmalar karbon emisyonları ve sağlık harcamaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur. Örneğin Jacobson (2008), hava kirliliğinin birincil nedeninin, zararlı maddeleri artıran ve ozon yüzeyinde artışlara yol açan karbon emisyonu olduğunu açıklamıştır. Emisyonlarda meydana gelen artış insan sağlığını bozmakta, hastaneye yatışları artırmaktadır. Bununla birlikte hastaneye yatışlar ve ölüm oranlarındaki artışlar sanayi üretimini, işgücü verimliliğini ve ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir (Wang vd., 2019: 15286).

Bir ülkede ekonomik gelişmişlik toplumun sağlık seviyesi ile bağlantılıdır. Dolayısıyla, bir ülkede kişilerin yapmış oldukları sağlık harcamaları ve ülkenin sağlık yatırımları, bütçeden ayrılan kaynak miktarı ülkelerin gelişmişlik düzeylerini ifade etmektedir (Albayrak ve Öztürk, 2021: 236). Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasında önemli rol oynayan sağlık harcamaları, nitelikli işgücü grubunun oluşmasına katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte sağlık harcamaları ekonomik büyüme üzerine pozitif etkisi söz konusudur. 1972 yılında ilk defa Grossman tarafından sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi incelenmiştir. Grossman'a göre; sağlık sektörü için yapılan harcamalar ekonomik büyümeyi artırmaktadır (İşleyen, 2019: 64-65).

3. İlgili Literatür

Literatürde sağlık harcamalarının CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ile ilişkisi üzerine ulusal ve uluslararası yazılmış çok sayıda teorik ve ampirik çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıdaki belirtilmiştir.

Li vd., (2022) BRICS ülkeleri için sağlık harcamaları, CO₂ ve ekonomik büyüme ilişkisini Fourier ARDL modeli ile analiz etmiştir. Çalışmanın ekonometrik bulgularına göre; uzun vadede Brezilya ve Çin'in sağlık harcamaları, CO₂ emisyonları ve ekonomik büyümede eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Kısa vadede Hindistan'ın CO₂ emisyonları ve sağlık harcamaları arasında negatif, diğer ülkelerde sadece CO₂ emisyonları, sağlık harcamaları veya ekonomik büyüme arasında tek yönlü ilişki belirlenmiştir.

Wang vd., (2019) Pakistan için CO₂ emisyonları, yapılan sağlık harcaması ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ARDL modeli ile analiz etmişler, sağlık harcamaları, CO₂ arasında kısa ve uzun vadede nedensellik belirlemişlerdir. Chaabouni, Zghidi ve Mbarek (2016), CO₂ emisyonları ve sağlık harcamalarından ekonomik büyümeye doğru çift yönlü nedensellik ayrıca CO₂ emisyonlarından sağlık alanında yapılan harcamalara nedensellik ilişkisi olduğu ortaya koymuşlardır.

Atuahene vd., (2020), CO₂ emisyonlarının sağlık harcamalarını pozitif etkilediği, ekonomik büyümenin ise sağlık harcamalarını negatif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Ampon-Wireko vd. (2021) gelişmekte olan ÷lkeler ÷zerine yapılan çalışmanın temel amacı; gelişmekte olan ÷lkelerde sağlık harcamaları, karbon emisyonu, ekonomik büyüme, doğal kaynaklar ve nüfus arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Çalışmada PMG (Havuzlanmış Ortalama Grubu) ve DOLS (Dinamik Sıradan En Küçük Kareler tahminleri) uygulanmıştır. PMG ve DOLS sonuçlarına göre; ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin ve doğal kaynakların panel düzeyinde sağlık harcamalarını artırdığını göstermektedir. Ayrıca, sağlık harcamaları ve ekonomik çift yönlü nedensellerdir.

Ibukun ve Osinubi (2020), ekonomik büyümenin sağlık harcamalarını pozitif ve anlamlı, Dağ ve Kızılkaya (2021), hem CO₂ emisyonu ile sağlık harcamalarında hem de büyüme ve CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik sonucunu elde etmişlerdir.

Sancar ve Polat (2021) sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme, sağlık harcamaları ile CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonları arasındaki ilişkinin çift yönlü nedensel olduğunu ortaya koymuşlardır.

Kostak (2021), ekonomik büyümeden CO₂ salınımına ve sağlık harcamalarına tek yönlü, Keyifli ve Recepoğlu (2020), sağlık harcamaları, CO₂ emisyonu, yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme değişkenlerinin nedensellik ilişkisi içinde olduğunu belirtmişlerdir.

Değirmenci ve Yavuz (2021), hava kirliliği → sağlık harcamaları, hava kirliliği → ekonomik büyüme ve ekonomik büyüme → sağlık harcamaları ilişkilerinin nedensel olduklarını ortaya koymuşlardır.

Konuk ve Eryer (2021), ekonomik büyümedeki meydana gelen artışın sağlık harcamalarını artırdığı ayrıca karbondioksit artışının da sağlık harcamalarını artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Gövdeli (2019), ekonomik büyüme ve sağlık harcamalarının çift yönlü nedensel, CO₂ emisyonu sağlık harcamalarının, ekonomik büyüme CO₂ emisyonunun nedenseli olarak belirlenmiştir.

Pehlivan vd. (2020) G-20 ÷lkeleri ÷zerine araştırma yapmışlar, panel veri analiz sonuçlarına göre değişkenler arasındaki ilişkinin CO₂ emisyonundan → sağlık harcamalarına, nüfus artışından → CO₂ emisyonuna ve CO₂ emisyonundan → kişi başına GSYH'ya doğru tek yönlü nedensellik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Tablo 1: Sağlık Harcamaları, CO₂ Ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Literatür

Yazar/lar	Ülke/ler	Dönem	Yöntem	Bulgu
Li,Chang, Wang ve Zhou	BRICS ülkeleri	2000-2019	Fourier ARDL	Emisyon, sağlık harcaması ve büyüme arasında tek yönlü ilişki belirlenmiştir.
Wang, Asghar, Zaidi ve Wang	Pakistan	1995-2017	ARDL	Sağlık harcamaları ile CO ₂ kısa ve uzun vadede nedensel ilişkilidir.
Chaabouni, Zghidi ve Mbarek	51 Dünya Ülkesi	1995-2013	GMM	CO ₂ emisyonları↔ekonomik büyüme sağlık harcamaları↔ekonomik
Atuahene, Yusheng ve Bentum-Micah	Çin ve Hindistan	1960-2019	Panel veri analizi	CO ₂ emisyonları sağlık harcamaları üzerinde önemli pozitif bir etkiye sahiptir.
Ampon-Wireko vd.	Gelişmekte olan ülke grupları	2000-2018	Panel veri analizi	Ekonomik büyüme ve çevre kirliliğinin ve doğal kaynakların panel düzeyinde sağlık harcamalarını artırdığını göstermektedir.
Ibukun ve Osinubi	Afrika Ülkeleri	2000-2018	Panel veri analizi	Ekonomik büyümenin sağlık harcamaları üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.
Dağ ve Kızılkaya	Türkiye	1975-2019	Fourier eşbütünleşme ve Fourier nedensellik	CO ₂ emisyonu → sağlık harcamaları ekonomik büyüme →CO ₂ emisyonuna
Sancar ve Polat	Türkiye	2000-2016	Panel veri analizi	Sağlık harcamaları ↔ ekonomik büyüme Sağlık harcamaları ↔ CO ₂ emisyonları ekonomik büyüme ↔ CO ₂ emisyonları.
Kostak	Seçilmiş AB üyesi ülkeler	2000-2017	Panel nedensellik	Ekonomik büyüme →CO ₂ salınımı Ekonomik büyüme → sağlık harcamaları
Keyifli ve Recepoğlu	E7 ülkeleri	2000-2016	Bootstrap panel Granger nedensellik testi	Sağlık harcamaları, CO ₂ emisyonu-yenilenebilir enerji tüketimi ekonomik büyüme- arasında nedensellik ilişkisi vardır.
Değirmenci ve Yavuz	BM Ülkeleri	1990-2018	Konya (2006) panel nedensellik testleri	Hava kirliliği→ sağlık harcamaları hava kirliliği→ ekonomik büyüme ekonomik büyüme→ sağlık harcamaları
Konuk ve Eryer	Türkiye	1980-2019	Johansen Eş Bütünleşme	Ekonomik büyümedeki artış sağlık harcamalarını ,karbondioksit değişkeninde de artış sağlık harcamalarını artırmaktadır.
Gövdeli	26 OECD üyesi ülke	1992-2014	VECM Granger nedensellik	Değişkenler arasında nedensellik ilişkisi vardır.
Pehlivan, Han ve Bingöl	G-20 ülkeleri	2000-2017	Panel veri analizi	CO ₂ emisyonu →sağlık harcamaları nüfus artışı →CO ₂ emisyonu CO ₂ emisyonu →kişi başına GSYH

Not: →, tek yönlü nedensellik ilişkisini, ↔ ise çift yönlü nedensellik ilişkisini göstermektedir.

Tablo 1’de sağlık harcamalarının, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisine yönelik literatür özetine yer verilmiştir. Literatür incelendiği zaman CO₂ emisyonları, sağlık harcamaları ve ekonomik büyüme arasında ilişkinin olduğu birçok çalışma tarafından ortaya konulmuştur.

4. Veri Seti, Yöntem Ve Analiz Bulguları

Bu bölümde Seçilmiş AB üyesi ülkelerde sağlık harcamaları CO₂ emisyonları ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmak amacıyla veri seti, yöntem ve analiz bulguları detaylı olarak açıklanmıştır.

4.1. Veri Seti

Çalışmanın amacı; 2000-2019 dönemine ait panel veri setinden hareketle seçilmiş AB üyesi ülkelerde (Danimarka, Belçika, Avusturya, Estonya, İrlanda, Fransa, İzlanda, Finlandiya, Hollanda, İspanya, İtalya, Almanya ve İsveç) sağlık harcamaları, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaktadır. Çalışmada Model-1 için bağımlı değişken sağlık harcamaları iken Model-2 için bağımlı değişken CO₂ emisyonlarıdır. Çalışmanın bağımsız değişkenleri ise enerji tüketimi, ticari açıklık, kentleşme oranı ve ekonomik büyümedir. Analizde kullanılan tüm değişkenler doğal logaritması alınarak analize tabi tutulmuştur. Çalışmanın değişkenleri, tanımı, dönemi, ülke grubu ve veri kaynakları tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Değişkenlerin Tanımı, Kaynağı, Dönemi ve Seçilen Ülke Grubu

Değişkenler	Tanımı	Dönem	Kaynak
Sağlık Harcamaları	Kişi başına cari sağlık harcaması (cari ABD doları)	2000-2019	Dünya Bankası
CO₂ Emisyonu	Kişi başına metrik ton	2000-2019	Dünya Bankası
Ekonomik Büyüme	Kişi başına GSYİH, SAGP (sabit 2017 uluslararası \$)	2000-2019	Dünya Bankası
Ticari Açıklık	İhracat ve ithalat toplamının GSYİH’ye oranı.	2000-2019	Dünya Bankası
Kentleşme Oranı	Kentsel nüfus (toplam nüfusun yüzdesi)	2000-2019	Dünya Bankası
Enerji Tüketimi	Birincil enerji: kişi başına enerji tüketimi	2000-2019	BP Dünya Enerjisinin İstatistiki İncelemesi

Analize dahil edilen ülkeler ve 2000-2019 dönemine ait verilerin seçilmesinde verilerin ulaşılabilirliği ve eşgüdümlülüğün sağlanması dikkate alınmıştır. Bununla birlikte AB ülkelerinden 13 ülkenin seçilmesinin nedeni gelir düzeylerinin birbirine yakın olmasıdır.

4.2. Yöntem

Panel veri analizinde yatay kesit ve zamanla birlikte iki boyut mevcut olduğu için son yıllarda literatürde sıkça rastlanmaktadır. Bu analizde, N tane birim ile her birim için T tane gözlem söz konusudur. Panel veri analizinde iki boyutun bulunması; daha çok bilgi kullanımı ve serbestlik derecesinde artışa neden olmaktadır. Gözlem sayısındaki artış sayesinde çoklu doğrusal bağıntı sorununu ortadan kalkmasını sağlamaktadır (Arı ve Zeren, 2011: 41).

Çalışmada uygulanan panel veri analizi kapsamında sabit ve tesadüfi etkiler, Hausman testi, varsayımdan sapmaların testi ve Driscoll Kraay testleri uygulanmıştır. Bu testler aşağıdaki alt başlıklarda açıklanmıştır.

4.2.1.Sabit Etkiler

Sabit etkiler modelleri, birimlerin zaman içinde tekrar tekrar ölçüldüğü analizlerde nedensel etkileri tahmin etmenin bir yolunu sağlar (Firebaugh, Warner, ve Massoglia, 2013: 113). Bu modelde eğim katsayıları zaman ve kesit birimleri açısından aynı olmalıdır. Ancak sabit katsayının yatay kesit birimlerine göre farklı olması gerekir (Keskin ve Gökalp, 2016: 20). Bu modelin temel hipotezi; bireysel etkilerin bağımsız değişkenlerle ilişkili olup ekonomik birimlerce farklılıkların sabit terimde yer alan farklılıklarla yakalanabilmesidir. Dolayısıyla ekonomik birimlerin zamana göre değişkenlik göstermeyen ve modelin haricinde kalan değişkenlerin etkilerini belirten sabit bir terim olarak varsayılmaktadır (Türedi, 2013: 309). Sabit etkiler modelini ifade eden temel denklem aşağıda sunulmuştur.

$$Y_{it} = \beta_{0it} + \beta_{1it}X_{1it} + \dots + \beta_{kit}X_{kit} + e_{it} \quad (1)$$

Yukarıda sabit etkiler modelini ifade eden denklem 1'de hata terimlerinin varyansının sifıra eşit ve bağımsız ve özdeş dağılımlı olduğu varsayılmaktadır. Denklemde her bir X_{it} değeri e_{it} değerinden bağımsızdır (Çemrek ve Burhan, 2014: 50).

4.2.2.Tesadüfi Etkiler

Panel veri analizi kapsamında uygulanan diğer model ise tesadüfi etkilerdir. Bu model, birimlerin tesadüfi olarak ana kütlede çıkarılması halinde uygulanmaktadır. Tesadüfi etkiler modelinde, birimler arasındaki sabit katsayıların farklılık göstermediği öngörüsü söz konusudur. Panel veri analizinde model tahmininde sabit veya tesadüfî modellerinde hangilerinin baz alınacağı konusunda etkilerle açıklayıcı değişkenler arasındaki ilişki incelenmektedir. Dolayısıyla etkiler açıklayıcı değişkenler ile ilişkisiz olduğunda tesadüfî etkiler modelinin tahminleri etkin ve tutarlı olup sabit etkiler modelinin tahminleri etkili ancak tutarsızdır.

Ancak etkilerle açıklayıcı değişkenlerin ilişkili ise sabit etkiler modelinin tahminleri etkin ve tutarlı olmaktadır (Öz ve Güngör, 2007: 326). Son olarak rassal etkiler modeli, heterojenliği ölçmeye ve bunun etkilerini anlamaya odaklanır (Barilia, Parolarib, Kappeteinc ve Freemantle, 2018: 317). Rassal etkiler modelini temel denklemi aşağıda sunulmuştur. Bu bağlamda denklem 2’de tek yönlü rassal etkiler modeli Denklem 3’de iki yönlü rassal etkiler modeli sunulmuştur.

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta X'_{it} + e_{it}, \quad e_{it} = \mu_i + v_{it} \quad (2)$$

$$Y_{it} = \beta_0 + \mu_i + \gamma_t + \beta X_{it} + v_{it}, \quad e_{it} = \mu_i + \gamma_t + v_{it} \quad (3)$$

Tek yönlü rassal etkiler modeli, yalnızca kesit birimler arasındaki farklılıkları baz almaktadır. İki yönlü rassal etkiler modeli ise; her iki boyuta göre ortaya çıkan farklılıkları baz almaktadır (Çemrek ve Burhan, 2014: 50).

4.2.3.Hausman Testi

Hausman Testi, sabit etki veya tesadüfi etki modellerinden hangisini kullanacağına karar verebilmek için uygulanır (Selim, Koçtürk ve Eryiğit, 2014: 665). Literatürde, bu iki model arasında karar için k serbestlik dereceli ki-kare dağılımına uyan Hausman testinin uygulanması uygun görülmektedir. Bu testte, tesadüfi etkiler modelinden bulunan katsayılarla sabit etkiler modelinden bulunan katsayıların farklı olmadığını ifade eden boş hipotezin reddedilmesi, sabit etkiler modelinin; reddedilememesi ise tesadüfi etkiler modelinin daha etkin olduğunu belirtmektedir (Bayraktutan ve Demirtaş, 2011: 9).

4.2.3.Varsayımdan Sapmaların Testi

Varsayımdan sapmalar testinde birimler arası korelasyon, otokorelasyon ve değişen varyans testleri söz konusudur. Analizde otokorelasyonun varlığını test etmek için, Baltagi-Wu (1999)’nun Yerel En İyi Değişmez Testi (LBI), Bhargava, Franzini ve Narendranathan’ın (1982) D-W Testleri uygulanmıştır. Birimler arası korelasyonun testinde Pesaran (2004) birimler arası korelasyon testi, değişen varyansın testinde ise Wald testi ve Levene, Brown ve Forstyle testi uygulanmıştır.

4.2.4.Driscoll-Kraay Tahmincisi

Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi birimler arası korelasyon, değişen varyans ve otokorelasyon problemlerinin bulunduğu modellerde uygulanmaktadır. Bu tahmin yöntemi, standart parametrik olmayan zaman serisi kovaryans matrisi uzamsal ve dönemsel korelasyonun bütün hallerinde dirençli bir yapı oluşturacak şekilde geliştirilmektedir (Kırıkçı ve Yanar, 2020: 320). Bu tahmin yöntemi, yatay kesit boyutun büyüklüğü halinde zayıf olan, yalnızca büyük T olduğunda tutarlı kovaryans matris tahmincileri oluşturan Parks-Kmenta veya PCSE yaklaşımlarının alternatifini şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu tahmin yöntemi, büyük T ve N halinde de heteroskedasite varlığında tutarlı, dönemsel ve uzamsal korelasyonun genel formlarında dirençli standart hatalar üretmeyi sağlamaktadır (Dücan ve Akal, 2017:

72). Dolayısıyla Driscoll ve Kraay (1998) tahmincisi değişen varyansa, birimler arası korelasyona ve otokorelasyona dirençli olan bir yöntemdir.

Verilerde değişen varyans, uzamsal ve seri bağımlılık olasılığı bulunduğu durumlarda Driscoll ve Kraay standart hatalar yöntemi en iyi tekniklerden biri olarak kabul edilmektedir. Driscoll ve Kraay tahmincisi, esnekliğe ve geniş zaman boyutuna izin veren parametrik olmayan bir tahmin yöntemidir. Ayrıca Driscoll ve Kraay kovaryans tahmincisi eksik değerleri işleyebilir ve hem dengeli hem de dengesiz panel verilerinde uygulanabilmektedir. Driscoll ve Kraay tahminleri, genel kesitsel ve zamansal bağımlılık durumlarına karşı dayanıklı bir tahmin yöntemidir (Baloch, Zhang, Iqbal ve Iqbal, 2019: 6202). Driscoll Kraay geleneksel hata tekniğinin avantajları şunlardır:

Panel verilerde değişen varyans ve yatay kesit bağımlılığı sorununu çözmek,

Büyük sabit kovaryans matrisi tahminlerinin eksikliklerini gidermek,

Driscoll Kraay standart hata tekniği, eksik değerleri baz alır ve hem dengeli hem de dengesiz panel verilerde uygulanabilir. Bununla birlikte panel verilerde değişen varyans ve uzamsal ve seri bağımlılığın varlığı belirlendiğinde Driscoll Kraay geleneksel hata tekniği uygulanmaktadır (Iqbal, Hasan, Peng ve Khurshaid, 2019: 15156).

5. Analiz Bulguları

Analizde kullanılan değişkenlerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Standart Hata	Minimum	Maksimum
Karbondioksit Emisyonu	260	2.063	0.305	1.225	2.701
Sağlık Harcamaları	260	8.116	0.592203	5.345	8.809
Ekonomik Büyüme	260	10.726	0.205	9.784	11.369
Enerji Tüketimi	260	5.271	0.392	4.648	6.566
Ticari Açıklık	260	4.525	0.392	3.815	5.530
Kentleşme Oranı	260	4.354	0.151	4.045	4.585

Tablo 3’de değişkenlerin gözlem sayısı, ortalama değer, standart hata, minimum ve maksimum değerleri verilmiştir. Değişkenler arasındaki ilişki iki farklı model ile incelenmiştir. İlk modelde ekonomik büyümenin, enerji tüketiminin, ticari açıklığın ve kentleşme düzeyinin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisi incelenirken; ikinci modelde ekonomik büyümenin, CO₂ emisyonlarının enerji tüketiminin, ticari açıklığın ve kentleşme düzeyinin sağlık harcamaları üzerindeki etkisi incelenmiştir. Model-1’e ilişkin oluşturulan 4 numaralı denklem şu şekildedir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \beta_{3it}X_{3it} + \beta_{4it}X_{4it} + \varepsilon_{it} \quad 4$$

Y_{it} : CO₂ Emisyonu (Bağımlı Değişken), β_0 : Sabit Terim

$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$: Bağımsız değişkenlere (X_1, X_2, X_3, X_4) ait katsayılar, X_1 : Ekonomik Büyüme, X_2 : Enerji Tüketimi, X_3 : Ticari Açıklık, X_4 : Kentleşme Oranı
 ε_i : Hata Terimi

Sağlık harcamalarını etkileyen unsurların ele alındığı Model-2'ye ilişkin oluşturulan 5 numaralı denklem ise şu şekildedir:

$$Y_{it} = \beta_0 + \beta_{1it}X_{1it} + \beta_{2it}X_{2it} + \beta_{3it}X_{3it} + \beta_{4it}X_{4it} + \beta_{5it}X_{5it} + \varepsilon_{it} \quad 5$$

Y_{it} : Sağlık Harcamaları (Bağımlı Değişken), β_0 : Sabit Terim

$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4, \beta_5$: Bağımsız değişkenlere (X_1, X_2, X_3, X_4, X_5) ait katsayılar, X_1 : Ekonomik Büyüme, X_2 : CO₂ Emisyonu, X_3 : Enerji Tüketimi, X_4 : Ticari Açıklık
 X_5 : Kentleşme Oranı, ε_i : Hata Terimi.

Model 1 ve Model 2 kapsamında değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesinde öncelikle sabit ve rassal etkiler ekseninde tahminler gerçekleştirilmiş ve Hausman testi sonucunda karar verilmiştir. Hausman test sonuçları Tablo 4'de sunulmuştur.

Tablo 4: Hausman Testi

	Test İstatistik Değeri	Olasılık	Karar
Model 1	25.29	0.0000	Sabit Etkiler Tutarlı
Model 2	8.25	0.1432	Tesadüfi Etkiler Etkin

Test sonucunda elde edilen bulgular Model-1 için sabit etkiler modelinin tutarlı, Model-2 için ise tesadüfi etkilerin etkin olduğunu göstermiştir. Hausman testi sonucunda elde edilen bulgulara istinaden Model-1 ve Model-2'ye ait tahmin sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5'de Model-1 için sabit etkilerin ve Model-2 içinde tesadüfi etkilerin tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Bu bağlamda Model-1'de ekonomik büyüme, ticari açıklık ve kentleşme oranındaki artış CO₂ emisyonlarını negatif etkilemekte olup elde edilen bulgular istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlıdır. Dolayısıyla ekonomik büyüme, ticari açıklık ve kentleşme oranının CO₂ emisyonları üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu görülmektedir. Bununla birlikte enerji tüketimi emisyonları pozitif yönde etkilediği ve elde edilen sonucun istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür. Buna göre enerji tüketiminin emisyonlar üzerinde arttırıcı bir etkisi olduğu görülmektedir.

Tablo 5: Model-1 Sabit Etkiler Model-2 Tesadüfi Etkiler Tahmin Sonuçları

Model-1: Bağımlı Değişken CO ₂ Emisyonu (Sabit Etkiler)				Model-2: Bağımlı Değişken Sağlık Harcamaları (Tesadüfi Etkiler)		
: Grup içi:0.5429 Gruplar arası:0.1104 Toplam:0.0122		F testi: 72.16 Olasılık: 0.000		R ² : Grup içi:0.5850 Gruplar arası:0.9506 Toplam:0.8268		Wald chi ² : 552.79 Olasılık: 0.000
	Katsayı	Standart hata	Olasılık	Katsayı	Standart hata	Olasılık
Ekonomik Büyüme	-0.341***	0.093	0.000	2.432***	0.134	0.000
CO₂ Emisyonu				-0.377***	0.085	0.000
Enerji Tüketimi	0.721***	0.080	0.000	-0.167*	0.086	0.052
Ticari Açıklık	-0.420***	0.089	0.000	-0.077	0.079	0.326
Kentleşme Oranı	-1.109***	0.427	0.000	0.946***	0.240	0.000
Sabit	8.654	1.954	0.000	-20.078***	1.671	0.000

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı ifade etmektedir.

Model-2, tesadüfi etkiler tahmin sonuçlarına göre; CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenleri sağlık harcamalarını negatif yönde etkilemektedir. Buna göre, CO₂ emisyonları, enerji tüketiminin ve ticari açıklık değişkenlerinin sağlık harcamaları üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu görülmektedir. Ancak ekonomik büyüme ve kentleşme oranı sağlık harcamalarını pozitif yönde etkilediği, elde edilen bulguların istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür. Dolayısıyla ekonomik büyüme ve kentleşme oranlarındaki artışın sağlık harcamalarını arttırdığı görülmektedir.

Tablo 6'da Model-1 ve Model-2 için varsayımdan sapmaların test bulgularına yer verilmiştir. Her iki modelde de birimler arası korelasyon, değişen varyans ve otokorelasyon bulunduğundan dirençli tahminci kullanılmıştır.

Tablo 7'de Model-1 ve Model-2 için Driscoll Kraay tahmin sonuçlarına yer verilmiştir. Model-1'e göre; enerji tüketimi dışındaki tüm değişkenlerin CO₂ emisyonlarını negatif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte ekonomik büyüme dışında diğer değişkenler CO₂ emisyonlarını istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı olarak etkilemektedir. Modelde bulunan bağımsız (açıklayıcı) değişkenler bağımlı değişkeni yaklaşık olarak %54 oranında açıklamaktadır. Dolayısıyla elde edilen bulgulara göre; ekonomik büyümedeki,

ticari açıklıktaki ve şehirleşmedeki artışın emisyon haddini azalttığını, enerji tüketimindeki artışın ise artırdığını göstermiştir. Ekonomik büyüme ile emisyon hacmi arasındaki ilişki modele dahil edilen ülkeler gelişmiş ülke statüsünde olduğundan ÇKE ilişkisine işaret etmektedir.

Tablo 6: Varsayımdan Sapmaların Testi

Test	Model	Test	İstatistik	Olasılık	Karar
Birimler arası Korelasyon	Model-1	Pesaran (2004)	5.597	0.000	Birimler arası korelasyon bulunmaktadır
	Model-2	Pesaran (2004)	28.057	0.000	Birimlerarası korelasyon bulunmaktadır
Değişen Varyans (heteroskedasite)	Model-1	Wald Testi	3957.79	0.000	Değişen varyans bulunmaktadır
	Model-2	Levene, Brown ve Forsythe	W0 = 6.066 W50 = 4.691 W10 = 5.624	0.000 0.000 0.000	Değişen varyans bulunmaktadır
Otokorelasyon	Model-1	D-W	0.306 <2		Otokorelasyon bulunmaktadır
		LBI	0.508 <2		
	Model-2	D-W	0.239 <2		Otokorelasyon bulunmaktadır
		LBI	0.440 <2		

Tablo 7: Driscoll Kraay Test Sonuçları

Model-1: Bağımlı Değişken CO ₂ Emisyonu (Sabit Etkiler)				Model-2: Bağımlı Değişken Sağlık Harcamaları (Tasadüfi Etkiler)		
R^2 : Grup içi:0.5429		F testi: 158.48 Olasılık: 0.000		R^2 : Gruplar arası: 0.8268		Wald chi ² : 97.44 Olasılık: 0.000
	Katsayı	Standart hata	Olasılık	Katsayı	Standart hata	Olasılık
Ekonomik Büyüme	-0.341**	0.169	0.058	2.432***	0.382	0.000
CO₂ Emisyonu				-0.377**	0.135	0.012
Enerji Tüketimi	0.721***	0.882	0.000	-1.167	0.119	0.178
Ticari Açıklık	-0.420***	0.139	0.007	-0.077	0.144	0.595
Kentleşme Oranı	-1.109***	0.314	0.002	0.946***	0.178	0.000
Sabit	8.654***	1.805	0.000	-20.078***	4.652	0.000

Not: *** ve ** sırasıyla %1 ve %5 önem düzeyinde istatistiksel anlamlılığı belirtmektedir.

Model-2 Driscoll Kraay tahmin sonuçlarına göre; CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenleri sağlık harcamalarını negatif yönde etkilemektedir.

Buna göre CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve ticari açıklığın sağlık harcamaları üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu görülmektedir. Ancak ekonomik büyüme ve kentleşme oranı sağlık harcamaları pozitif yönde etkilemektedir. Bu bağlamda ekonomik büyüme oranı ve kentleşme oranının sağlık harcamalarını arttırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca modelde bulunan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişkeni yaklaşık olarak %82 oranında açıkladığı görülmektedir.

6. Sonuç

Bu çalışma 2000-2019 dönemine ait veri setinden hareketle seçilmiş AB üyesi ülkelerde (Danimarka, Belçika, Avusturya, Estonya, İrlanda, Hollanda, İzlanda, Finlandiya, Fransa, İspanya, İtalya, Almanya ve İsveç) sağlık harcamaları, CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme ilişkisini araştırmaktadır. Çalışmada iki model kullanılmıştır. Birinci modelde CO₂ emisyonları bağımlı değişken iken ikinci modelde sağlık harcamaları bağımlı değişken olarak seçilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın özgün olup literatüre katkı sağlaması hedeflenmektedir.

Çalışmada Model-1 tahmin sonuçları, ekonomik büyümedeki, ticari açıklıktaki ve şehirleşmedeki artışın emisyon haddini azalttığını, enerji tüketimindeki artışın ise artırdığını göstermiştir. Elde edilen analiz sonuçlarına göre çalışmamızda değerlendirilen ülkeler için yenilenebilir enerji kullanımının artırılması çevresel bozulmaya karşı bir çözüm olarak önerilebilir. Ekonomik büyüme ile emisyon hacmi arasındaki ilişki modele dahil edilen ülkeler gelişmiş ülke statüsünde olduğundan ÇKE ilişkisinin olduğunu göstermektedir.

Çalışmada Model-2 tahmin sonuçlarına göre; CO₂ emisyonları, enerji tüketimi ve ticari açıklık değişkenlerinin sağlık harcamaları üzerinde azaltıcı bir etkisi olduğu belirlenmiştir. Ancak ekonomik büyüme oranı ve kentleşme oranının sağlık harcamalarını arttırdığı tespit edilmiştir. Literatürde yaygın olarak elden edilen sonuçlardan biri ekonomik büyümenin sağlık harcamalarını arttırdığı yönündedir. Elde edilen bulgular literatür ile uyumlu olup, ekonomik büyümedeki artışın sağlık harcamalarını arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Ekonomik büyümeyi hedeflerine koyan ülkeler iklim değişikliği ve küresel ısınma tehditlerini göz ardı etme politikalarının aksine sürdürülebilir büyüme ve daha yaşanabilir bir ülke ve dünya için gerekli politikaları yapmak durumundadırlar. Çevre bilincinin gelişmesi, emisyonların azaltılması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artması gelecek nesiller açısından önemlidir. Çalışmamızda seçilmiş AB ülkeleri açısından bu durum değerlendirildiği zaman son zamanlarda yaşanan küresel sorunlar yeşil büyümenin gerekliliğini ve fosil yakıtlardan ziyade yenilenebilir enerji kaynaklarının önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Albayrak, S., Öztürk, İ. (2021). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Üzerine Araştırma. *Uluslararası Ekonomi Ve Yenilik Dergisi*, 7(2), 233-257.
- Arı., A., Zeren, F. (2011). CO2 Emisyonu Ve Ekonomik Büyüme: Panel Veri Analizi. *Yönetim Ve Ekonomi Dergisi*, 18(2), 37-47.
- Atuahene, S.A.; Yusheng, K.; Bentum-Micah, G. (2020). Health Expenditure, CO2 Emissions, and Economic Growth: China vs. India. Preprints.
- Baloch, M. A., Zhang, J., Iqbal, K., Iqbal, Z. (2019). The Effect Of Financial Development On Ecological Footprint In BRI Countries: Evidence From Panel Data Estimation. *Environmental Science And Pollution Research*, 26(6), 6199-6208.
- Barili, F., Parolari, A., Kappetein, P. A., Freemantle, N. (2018). Statistical Primer: Heterogeneity, Random-Or Fixed-Effects Model Analyses? *Interactive Cardiovascular And Thoracic Surgery*, 27(3), 317-321.
- Bayraktutan, Y., Demirtaş, I. (2011). Gelişmekte Olan Ülkelerde Cari Açığın Belirleyicileri: Panel Veri Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (22), 1-28.
- Benli, M. (2022). Carbon Emission as a Determinant of Health Expenditures. *Social Sciences Research Journal*, 11 (2), 250-257.
- Chaabouni, S., Zghidi, N., Mbarek, M. B. (2016). On The Causal Dynamics Between CO2 Emissions, Health Expenditures And Economic Growth. *Sustainable Cities And Society*, 22, 184-191.
- Çemrek, F., Burhan, E. (2014). Petrol Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analizi İle İncelenmesi: Avrupa Birliği Ülkeleri Ve Türkiye Örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6(3).
- Çetintaş, H., Bicil, İ. M., Türköz, K. (2016). Türkiye’de CO2 Salınımları Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (619), 57-67.
- Dağ, M., Kızılkaya, F. (2021). Türkiye İçin Sağlık Harcamaları, Co2 Emisyonları Ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin İncelenmesi. *Yönetim Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 19(3), 211-229.
- Değirmenci, T., Yavuz, H. (2021). Emisyon Azaltım Sorumluluğu Olan BM Ülkelerinde Hava Kirliliği, Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(3), 856 – 872.
- Dücan, E., M., Akal .(2017). Komşu Ülkelerle Yapılan Dış Ticaretin DYY Girişleri Üzerine Etkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analiz. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 63-80.

- Ertürkmen, G., Çelik, H. (2021). Ekonomik Büyüme Ve İhracatın CO₂ Salınımı Üzerindeki Etkisi: Seçili MENA ülkeleri örneği (1980-2016). *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18 (3), 1928-1947.
- Firebaugh, G., Warner, C., Massoglia M.(2013). Fixed Effects, Random Effects, And Hybrid Models For Causal Analysis, *Handbook Of Causal Analysis For Social Research* Pp 113–132.
- Gövdeli, T. (2019). Health Expenditure, Economic Growth, And Co2 Emissions: Evidence From The OECD Countries. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 488-516.
- Ibukun, C. O., Osinubi, T. T. (2020). Environmental Quality, Economic Growth, And Health Expenditure: Empirical Evidence From A Panel Of African Countries. *African Journal Of Economic Review*, 8(2), 119-140.
- Iqbal, K., Hassan, S. T., Peng, H. (2019). Analyzing The Role Of Information And Telecommunication Technology In Human Development: Panel Data Analysis. *Environmental Science And Pollution Research*, 26(15), 15153-15161.
- İşleyen, Ş. (2019). Sağlık Harcamaları, Çevre Kirliliği Ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi: 1998-2016 OECD Ülkeleri Örneği. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(7), 63-79.
- Keskin, R., Gökalp, F. (2016). Çalışma Sermaye Yönetiminin Firma Kârlılığı Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(1), 15-25.
- Keyifli, N., Recepoğlu, M. (2020). Sağlık Harcamaları, CO₂ Emisyonu, Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme: Bootstrap Panel Nedensellik Testinden Kanıtlar. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 285-305.
- Kırıkçı, M. B., Yanar, R. (2020). Kurumsal Yapı, Beşeri Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19(2), 311-331.
- Konuk, T., Eryer, A. (2021). Ekonomik Büyüme Ve CO₂ Emisyonunun Sağlık Harcamaları Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği, *International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies*, 7(30), 402-410
- Kostak, P.(2021). CO₂ Salınımı, Sağlık Harcamaları Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişki: AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Nevşehir.
- Li, F., Chang, T., Wang, M. C., Zhou, J. (2022). The Relationship Between Health Expenditure, CO₂ Emissions, And Economic Growth In The BRICS Countries—Based On The Fourier ARDL Model. *Environmental Science And Pollution Research*, 1-20.

- Onofrei, M., Vatamanu, A.F., Cigu, E. (2022). The Relationship Between Economic Growth and CO2 Emissions in EU Countries: A Cointegration Analysis. *Frontiers in Environmental Science*, 1-11, doi: 10.3389/fenvs.2022.934885
- Öz, Y., Güngör, B. (2010). Çalışma Sermayesi Yönetiminin Firma Kârlılığı Üzerine Etkisi: İmalat Sektörüne Yönelik Panel Veri Analizi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2) , 319-332.
- Özbay, F., Oğuztürk, B. (2020). Panel Veri Modellerinde Sapmalara Karşı Alternatif Yaklaşımlar: Statik Ve Dinamik Panel Veri Modelleri Üzerine Bir İnceleme. *İktisadi Ve İdari Bilimlerde Teori Ve Araştırmalar II*, 373-392.
- Pehlivan, C., Han, A., Bingöl, N. (2020). G20 Ülkelerinde CO₂ Emisyonu Ve Enerji Tüketiminin Sosyal Ve Ekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkisi. *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(1), 334-348.
- Sabina A.W., Lulin Z., Xinglong X., Lamini D., Isaac A. M., Ebenezer L., Easmond Baah N., (2022) The relationship between healthcare expenditure, CO2 emissions and natural resources: evidence from developing countries, *Journal of Environmental Economics and Policy*, 11 (3), 272-286.
- Sancar, C., Atay Polat, M. (2021). CO2 emisyonları, ekonomik büyüme ve sağlık harcamaları ilişkisi: Türkiye ve seçilmiş ülke örnekleri için ampirik bir uygulama. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(1), 236-252
- Selim, S., Koçtürk, O. M., Eryiğit, P. (2014). Türkiye'de Yatırım Teşvikleri Ve Sabit Yatırımların İstihdam Üzerine Etkisi: Panel Veri Analizi. *Ege Academic Review*, 14(4).
- Topallı, N. (2016). CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Hindistan, Çin, Brezilya ve Güney Afrika için Panel Veri Analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 427-447
- Türedi, S. (2013). Bilgi Ve İletişim Teknolojilerinin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Panel Veri Analizi. *Gümüşhane University Electronic Journal Of The Institute Of Social Science/Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 4(7).
- Wang, Z., Asghar, M. M., Zaidi, S. A. H., Wang, B. (2019). Dynamic Linkages Among CO2 Emissions, Health Expenditures, And Economic Growth: Empirical Evidence From Pakistan. *Environmental Science And Pollution Research*, 26(15), 15285-15299.

Ulusal Bütçe Sürecine Vatandaş Katılımı Ve Araçlarının Değerlendirilmesi*

Araştırma Makalesi /Research Article

Vuslat GÜNEŞ¹

ÖZ: Son döneme kadar kamu bütçe sürecine vatandaş katılımına ilişkin deneyimlerin çoğunun yerel yönetimler düzeyinde gerçekleştiği görülmektedir. Ancak günümüzde Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası kuruluşlar tarafından ulusal bütçe sürecinde katılımcı bir yaklaşım sergilenmesi gerekliliğine ilişkin vurgu artmaktadır. Ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımının sağlanabilmesi için yasama organlarının, yürütme organlarının ve yüksek denetim kurumlarının bütçe sürecinin farklı aşamalarına ilişkin çeşitli mekanizmalar geliştirmeye başladığı görülmektedir. Ulusal bütçe sürecine vatandaş katılım düzeyini araştırmak için "Uluslararası Bütçe Ortaklığı (IBP)" tarafından "Açık Bütçe Anketi (OBS)" araştırması yapılmaktadır. Bu araştırma ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımını küresel düzeyde ölçen tek araştırmadır. OBS 2021 sonuçları, araştırmaya dahil edilen ülkelerin büyük çoğunluğunun bütçe sürecine vatandaş katılımı konusunda iyi durumda olmadığını göstermektedir. Bu çalışma ile ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımını sağlayan araçların neler olabileceğinin araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ulusal Bütçe Süreci, Katılımcı Bütçeleme, Ulusal Bütçe Sürecine Vatandaş Katılımı

JEL Kodları: H61, H69, H72

Evaluation of Citizen Participation and Tools in the National Budget Process

ABSTRACT: According to recent observations, most of the occurrences related to citizen participation in the public budget process have realized at the level of local governments. However, there is an increasing emphasis on the necessity of adopting a participatory approach by international organizations such as the World Bank and the IMF. It has been observed that legislative and executive bodies and supreme audit institutions have started to develop various mechanisms regarding various stages of the budget process in order to ensure citizen participation in the process of creating the national budget. As a data collection instrument, the "Open Budget Survey (OBS)" have been developed by the "International Budget Partnership (IBP)" is utilized to investigate the level of participation of citizens in the national budget process. This research is a unique study that measures citizen participation in the national budget process at a global level. The OBS 2021 results indicate that the majority of the countries included in the survey do not have a good level of citizen participation in the budget process. In this study, it is aimed to investigate possible mechanisms that ensure citizen participation in the national budget process.

Keywords: National Budget Process, Participatory Budgeting, Citizen Participation in National Budget Process

JEL Codes: H61, H69, H72

Geliş Tarihi / Received: 19/09/2022

Kabul Tarihi / Accepted: 28/03/2023

*Bu çalışma, "Ulusal Bütçe Sürecine Vatandaş Katılımını Belirleyen Faktörlerin Ampirik Analizi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Arş. Gör. Dr., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, vgunes@mku.edu.tr, orcid.org/0000-0001-8201-6847

1. Giriş

Kamu ekonomisinde toplumun tercihleri siyasal karar alma süreci aracılığıyla açıklanmaktadır. Siyasal karar alma sürecinin temel aracı ise oylama mekanizmasıdır. Çeşitli oylama yöntemleri arasında günümüzde “çoğunluk kuralı” en çok kullanılan yöntemdir. Ancak çoğunluk kuralı aracılığıyla belirlenen politikaların ya da adayların büyük bir bölümü, oylamaya katılanların önemli bir oranının tercihini yansıtmamaktadır. Dolayısıyla kamu ekonomisinde toplumun ihtiyaçlarının karşılanması için hazırlanan bütçelerin, toplumun tercihlerini ne düzeyde yansıttığı tartışma konusudur.

Günümüz bütçe sürecinde daha katılımcı, tüm kesimleri kapsayıcı çerçeveye ihtiyaç duyulduğu ve bu açıdan devletin öncü rolü üstlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Katılımcı bütçe anlayışıyla yoksul bireyleri sürece dahil ederek sosyal adaleti artırabileceği, engelli bireyler gibi dezavantajlı kimselerin seslerinin duyulması için fırsat sağlanabileceği ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini azaltılabileceği düşünülmektedir.

Küresel olarak bütçe sürecine vatandaş katılımının önemi giderek daha fazla kendini göstermektedir. OECD ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımının önemine vurgu yapmaktadır. Bu doğrultuda ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımının sağlanabilmesi için çeşitli ülkelerde yasama organları, yürütme organları ve yüksek denetim kurumları farklı mekanizmalar geliştirmektedir. Fakat yapılan araştırmalar birkaç ülke (İngiltere, Güney Kore ve Yeni Zelanda) dışında ülkelerin ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımı için yeterli fırsat sunmadığına dikkat çekmektedir.

Bu çalışma ile ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımını sağlayan araçların neler olabileceğinin araştırılması amaçlanmıştır. Ulusal bütçe sürecinin aşamaları itibariyle vatandaş katılımı için hangi araçların kullanıldığını ortaya koyması açısından literatürdeki diğer çalışmalardan farklılık gösterdiği söylenebilir. Çalışmada ilk olarak ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımına ilişkin kavramsal çerçeveye yer verilmiştir. Çalışma şu sıra ile ilerlemektedir. İkinci bölümde, bütçenin hazırlanması aşamasında katılımı sağlayan araçlar incelenmiştir. Üçüncü bölümde, bütçenin görüşülüp onaylanması aşamasında katılımı sağlayan araçlara ele alınmıştır. Dördüncü bölümde, bütçenin uygulanması aşamasında katılımı sağlayan araçlara yer verilmiştir. Son bölümde ise bütçenin kontrolü aşamasında katılımı sağlayan araçlar incelenmiştir.

2. Ulusal Bütçe Sürecine Vatandaş Katılımı ve Araçları

Bütçe sürecine vatandaş katılımı; vatandaşların, sivil toplum kuruluşlarının ve diğer devlet-dışı aktörlerin çeşitli araçlar yoluyla kamu otoriteleriyle etkileşimde buldukları ve maliye politikalarının oluşturulması ve uygulanmasını etkilediği geniş bir uygulamalar dizisini ifade etmektedir. Bütçe sürecine vatandaş katılımı, bütçe sürecinin farklı aşamalarında gerçekleşebileceği gibi belirli hizmetlerin

sunulması veya kamu yatırımları ile ilgili konularda söz konusu olabilir (de Renzio ve Wehner, 2015: 9).

Diğer taraftan vatandaş katılımı terimi, maliye politikası bağlamında literatürde açık bir şekilde tanımlanamamıştır. Söz konusu terim hala net değildir. Bunun nedenleri, katılımın, mali saydamlığın bir boyutu olarak değerlendirilip geliştirilmesinin nispeten yeni bir olgu olması ve katılımın kapsamına giren çok sayıda faaliyetin bulunmasıdır. Ayrıca bu konuyla ilgili araştırmaların az olması da bir başka neden olarak gösterilebilir (Struić ve Bratić, 2018: 71).

Günümüzde yürütme organları, yasama organları ve yüksek denetim kurumları, geleneksel dolaylı mekanizmalara ek olarak kamu maliye politikasına ve bütçe süreçlerine doğrudan vatandaş katılımını sağlamak için çeşitli programlar ve mekanizmalar kullanmaktadır (The Global Initiative for Fiscal Transparency (GIFT), 2015: 1-2). Bu kapsamda ulusal bütçe sürecine vatandaş katılımını küresel düzeyde karşılaştırmalı olarak ölçen tek kuruluş olarak “Uluslararası Bütçe Ortaklığı (IBP)” karşımıza çıkmaktadır.

IBP, katılımın bütçe uygulaması ve kesin hesap dahil olmak üzere tüm bütçe süreci boyunca gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Kang ve Min, 2013: 3). Bu kuruluş, bütçe sistemlerini daha şeffaf, hesap verebilir ve bütçe sürecine katılımı teşvik etmek amacıyla 1997 yılında kurulmuştur. IBP, “Açık Bütçe Anketi (OBS)”ni geliştirmiştir. IBP, OBS üzerinden Açık Bütçe Endeksi’ni (OBI) oluşturmaktadır. OBS, dünyanın çeşitli ülkelerindeki bütçe katılım, saydamlık ve gözetim durumunu ölçmektedir (International Budget Partnership (IBP), 2008: 9).

OBS’ye göre katılım mekanizmaları, vatandaşlara danışma (public consultations), bütçe öncesi sunumlar, e-danışmalar, danışma konseyleri, sosyal denetimler ve katılımcı bütçeleme gibi araçlar olabilir. OBS, devletin bütçe sürecinin herhangi bir aşamasında önemli kararlar alırken kullandığı katılım mekanizmalarının sayısını ve anlamlılığını değerlendirmektedir. OBS, devletin üç temel aktöründe yer alan (yasama, yürütme ve yüksek denetim kurumu) katılım mekanizmalarını esas almaktadır (IBP, 2020: 48).

OBS’de ülkelerin katılım düzeyi üç farklı puan aralığı üzerinden değerlendirilmiştir. Buna göre:

0-40: Vatandaşlar katılım için hiç fırsata sahip değil ya da az fırsata sahiptir.

41-60: Vatandaşlar katılım için sınırlı veya orta düzeyde fırsata sahiptir.

61-100: Vatandaşlar katılım için yeterli fırsata sahiptir.

OBS 2021’de değerlendirilen 120 ülkeden 116’sı, vatandaş katılımı için çok az fırsata sahip olduğu veya hiç fırsata sahip olmadığı ya da 40 ve daha düşük bir puanı olduğu ortaya çıkmıştır. Sadece dört ülke (Güney Kore, İngiltere, Yeni Zelanda ve Gürcistan) 41 ile 60 arasında bir puanla vatandaş katılımı için orta düzeyde fırsatlar sunmaktadır (IBP, 2022: 23). Bütçe sürecine katılımı sağlayan araçlar, bütçenin

aşamalarına bağlı olarak OBS’de ve çeşitli çalışmalarda yer alan bilgiler ışığında aşağıda ele alınacaktır.

2.1. Bütçenin Hazırlanması Aşamasında Katılımı Sağlayan Araçlar

Bütçe sürecinin ilk aşaması, bütçenin hazırlanması veya teklif hazırlama aşamasıdır. Her mali yılın başlangıcından önce kurumların gelecek yıl için bütçe tekliflerini hazırlamaları gerekmektedir. Bu aşama, yürütme organının bütçe teklifinin meclise sunulması ile sona ermektedir (Najimi, 2018: 19). Bütçenin hazırlanması sırasında, hükümet gelecek mali yılda tahsil edilecek gelirlerin miktarını, yapılacak harcamaların düzeyini ve açık-borç seviyelerini belirlemektedir. Bütçenin bu aşamasında sivil toplumun katılımı oldukça önemlidir (IBP, 2008: 23).

Bütçenin hazırlık aşamasında alınan kararlar sadece bütçenin toplam büyüklüğünü ve gelecek mali yıl için birimler ve programlar arasındaki kaynak dağılımını belirlemekle kalmaz, aynı zamanda gelecek birkaç yılın bütçelerini etkileyebilir. Ayrıca çoğu yasama organının önerilen bütçeleri değiştirme yetkisi sınırlı olduğundan, bütçenin hazırlık aşaması genellikle sivil toplumun gelecek bütçe yılı ve bazen de daha sonraki yıllar dahil olmak üzere öncelikleri ve kaynak dağılımını etkilemesi için son fırsattır (IBP, 2008: 23). Bütçenin hazırlanması aşamasına vatandaş katılımını sağlamak için ülkeler farklı mekanizmalar oluşturmaktadır. Brezilya’da uygulanan “Kamu Politikası Konseyleri” bütçenin hazırlanması aşamasında vatandaş katılımını sağlayan araçlardan biridir.

2.1.1. Kamu Politikası Konseyleri: Brezilya Örneği

Federal bir devlet olan Brezilya’da 1988 Anayasası ile sosyal hakların güçlendirilmesi amaçlanmış ve kamu politikalarının belirlenmesinde farklı kesimlerin temsilcilerinden konseylerin oluşturulması uygulaması benimsenmiştir. Günümüzde federal düzeyde 33 konsey bulunmakta olup listesi Tablo 1’de yer almaktadır. Örnek vermek gerekirse Ulusal Çevre Konseyi (Conama) işçi-işveren örgütleri, sivil toplum temsilcileri ile federal devlet, eyaletler ve belediye temsilcilerinden oluşmaktadır (Presidency of the Republic of Brazil, 2021). Tablo 1’de Brezilya’da yer alan kamu politikası konseyleri görülebilmektedir.

Konseyler, hükümetin her seviyesinde farklı politika sektörlerinde vatandaşların doğrudan kamu politikalarına katılmaları için bir fırsat sağlamaktadır. Kamu politikalarının tasarımı, uygulanması ve izlenmesine odaklanmaktadır (The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), 2012: 29). Genellikle konseyler, hükümet ve sivil toplum temsilcilerinden oluşmaktadır. Konseyler kanunla kurulmaktadır. Hükümet temsilcileri, kurumları tarafından aday gösterilmekte ve çoğunlukla sivil toplum temsilcileri de sivil toplum tarafından aday gösterilmekte veya seçilmektedir (Barth, 2006: 257).

Tablo 1: Brezilya'daki Kamu Politikası Konseyleri Listesi

Kurulun Orijinal Adı	Türkçe Adı
Cade – Conselho Administrativo de Defesa Econômica	Ekonomik Savunma İdari Konseyi
CDDPH – Conselho de Defesa dos Direitos da Pessoa Humana	İnsan Hakları Savunma Konseyi
CDES – Conselho de Desenvolvimento Econômico e Social	Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Konseyi
CGPC – Conselho de Gestão da Previdência Complementar	Tamamlayıcı Emeklilik Fonları Konseyi
CRPS – Conselho de Recursos da Previdência Social	Sosyal Refah Konseyi
Codefat – Conselho Deliberativo do Fundo de Amparo ao Trabalhador	İşçi Yardım Fonu Müzakere Konseyi
CMN – Conselho Monetário Nacional	Ulusal Para Konseyi
Conjuve – Conselho Nacional da Juventude	Ulusal Gençlik Konseyi
Condec – Conselho Nacional de Defesa Civil	Ulusal Sivil Savunma Konseyi
Consea – Conselho Nacional de Segurança Alimentar e Nutricional	Ulusal Gıda Güvenliği ve Beslenme Konseyi
CNPq – Conselho Nacional de Desenvolvimento Científico e Tecnológico	Ulusal Bilimsel ve Teknolojik Gelişim Konseyi
CNE – Conselho Nacional de Educação	Milli Eğitim Şurası
Conselho Nacional de Esportes	Ulusal Spor Konseyi
Conmetro – Conselho Nacional de Metrologia, Normalização e Qualidade Industrial	Ulusal Metroloji, Standardizasyon ve Endüstriyel Kalite Konseyi
CNPE – Conselho Nacional de Política Energética	Ulusal Enerji Politikası Konseyi
CNPS – Conselho Nacional de Previdência Social	Ulusal Sosyal Güvenlik Konseyi
CNS – Conselho Nacional de Saúde	Ulusal Sağlık Konseyi
CNSP – Conselho Nacional de Seguros Privados	Ulusal Özel Sigorta Konseyi
Contran – Conselho Nacional de Trânsito	Ulusal Ulaştırma Konseyi
Conama – Conselho Nacional do Meio Ambiente	Ulusal Çevre Konseyi
Conanda – Conselho Nacional dos Direitos da Criança e do Adolescente	Ulusal Çocuk ve Gençlik Hakları Konseyi
CNDI – Conselho Nacional dos Direitos do Idoso	Ulusal Yaşlı Hakları Konseyi
CNPC – Conselho Nacional de Previdência Complementar	Ulusal Tamamlayıcı Refah Konseyi
CRPC – Câmara de Recursos da Previdência Complementar	Tamamlayıcı Refah Kaynakları Odası

Kaynak: Presidency of the Republic of Brazil, 2021.

Konsejlerin sivil toplumun farklı kesimlerini temsil eden 400'den fazla örgütün katılımına dayandığı; bunların % 31'inin insan haklarını savunmaya odaklanmış STK'lar; % 23'ünün çıkar grupları; % 14'ünün kentsel ve çevresel sosyal platformlar; % 14'ünün kent sendikaları; % 8'inin kent tabanlı gruplar ve % 10'unun diğer gruplar (dini, kültürel, eğitimsel hareketler vb.) olduğu belirtilmektedir (Ciconello, 2008: 5).

Brezilya'da konseyler aslında federal düzeyde olduğu gibi eyalet ve belediye olmak üzere alt kademelerde de kurulmaktadır. Her üç kademede de konseylerle bağlantılı olarak farklı gelir kaynaklarından beslenen birer fon kurulmaktadır. Üst kademeden gelen gelirleri kullanabilmek için alt kademede konseyin ve fonun kurulması zorunlu tutulmaktadır. Sistemin yönetilme sorumluluğu, devletin tüm kademelerinde ilgili devlet birimine aittir. Konseyin temel görevi; ilgili alandaki öncelikleri, amaçları ve finansal kaynakları gösteren orta vadeli bir plan hazırlamaktır (Barth, 2006: 257-258). Alt kademede bu görevlerin yerine getirilmemesi ise sorumlulukların bir üst yönetim kademesine (yani belediyelerden eyaletlere, eyaletlerden federal hükümete) aktarılmasına neden olmaktadır. Sadece sağlık alanında 1990'larda 5.500'den fazla sağlık konseyinin şehir düzeyinde kurulduğu (şehirlerin % 98'inde) ve bu konseylere 120.000'den fazla vatandaşın katıldığı ifade edilmektedir (OECD, 2011: 26).

Bir hükümet araştırma merkezi olan Brezilya'nın Uygulamalı Ekonomi Enstitüsü (Applied Economics Institute), ulusal düzeydeki konsey üyelerine bir anket yaparak bu konseylerin (i) Ulusal Kongre'yi etkileme kapasitesi; (ii) İlişkili olduğu bakanlığı etkileme kapasitesi (örneğin Sağlık Bakanlığındaki ulusal sağlık konseyi) ve (iii) Diğer bakanlıkları etkileme kapasitesini sormuştur. Anket sonuçlarına göre konsey üyelerinin yaklaşık %75'inin ilgili kurum üzerinde önemli ya da çok önemli bir etkiye sahip olduğunu düşündükleri belirtilmektedir (Wampler, 2013: 21).

2.1.2. Orta Vadeli Harcama Çerçevesinin Hazırlanmasına Katılım

Orta vadeli harcama çerçevesi, "*çok yıllık bir süreç kapsamında bütçe gelirlerini tahmin eden ve ödenek tavanlarını belirleyen bütçe*" olarak tanımlanmaktadır (Mutluer, Öner ve Kesik, 2005: 167-168). Orta vadeli harcama çerçevesinin hazırlanması sürecine vatandaş katılımına ilişkin olarak Güney Kore ve Sierra Leone'de yer alan uygulamalardan söz edilebilir.

Güney Kore, vatandaşların ve STK'ların bütçe ve politika karar alma süreçlerine katılımlarını artıran bir dizi girişimi hayata geçirmiştir. Güney Kore'nin katılım ve saydamlık sisteminin ayırt edici bir özelliği, politika uzmanlarının ve politika temelli STK'ların doğrudan katılımıdır. Vatandaşların katılabileceği bir dizi halka açık danışma oturumu olmasına rağmen, Güney Kore teknik niteliği olan karar verme süreci geliştirmiştir (Wampler, 2013: 27-28).

Güney Kore'de "Orta Vadeli Harcama Çerçevesi"ni hazırlama süreci, bütçe ofisi adına Kore Kalkınma Enstitüsü tarafından yürütülmektedir. Bu çerçeveye ilişkin önceliklerin ve tavanların belirlenebilmesi amacıyla 5-6 günlük halka açık

toplantılar yapılmaktadır. Çerçeveye ilişkin ilk taslak hazırlandıktan sonra toplantılara başlanmaktadır. Bu toplantılara bakanlıklar, bütçe uzmanları, akademisyenler, sivil toplum kuruluşları ve özel sektör davet edilmektedir. Bu toplantılar 90 dakikalık paneller şeklinde gerçekleştirilmektedir. Vatandaşlara da yorum yapma ve soru sorma fırsatı verilerek, gözlemci olarak davet edilmektedir. Toplantılar kamuoyuna duyurulmakta ve ayrıca televizyonda da yayınlamaktadır. Uzmanların, hükümetin ve vatandaşların sürece dahil edilmesi sonucu oluşan çeşitlilik beraberinde konulara ilişkin kapsamlı ve nesnel görüşlerin elde edilmesini sağladığı düşünülmektedir (Marchessault, 2014: 6).

Ayrıca Güney Kore’de bütçe ofisinden bir ekip yerel yönetimleri, proje paydaşlarını ve vatandaşları sürece dahil etmek için 16 büyük şehri ziyaret etmektedir. Bu kapsamda bütçe ofisi, merkezi yönetimin mali durumuna ve kararlarına ilişkin bilgi paylaşmakta ve projelerin durumunu kontrol etmek amacıyla yerel vatandaşlarla ve proje paydaşlarıyla görüşerek yerinde denetimler gerçekleştirmektedir. Yerel yönetimler de ihtiyaçlarına ve önceliklerine göre talepte bulunabilmektedir. Bu süreç, yerel yönetimi ulusal bütçeleme süreçlerinde önemli bir paydaş olarak kabul etmektedir (Marchessault, 2014: 6).

Bütçe Ofisi, ulusal meclise bütçeyi göndermeden önce Maliye Politikası Danışma Konseyi’ni bütçeyi gözden geçirilmesi ve son şeklinin verilmesi için toplamaktadır. Bu konsey; bakan yardımcılarını, 16 yerel yönetimin belediye başkan yardımcılarını ve akademi ve araştırma enstitülerinden gelen 25 uzmandan oluşmaktadır. Bu süreç, adil bir bütçe elde etmek ve önceki danışma süreçlerinin belirlediği kapsayıcı politika hedeflerine yönelme amacı taşımaktadır (Marchessault, 2014: 6).

Sierra Leone’de hükümet önerdiği Orta Vadeli Harcama Çerçevesi ile önemli sektörel öncelikleri ve politikaları tartışmak üzere bir günlük politika oturumu düzenlemekte ve bu oturuma farklı gruplar ve kamu mensupları davet edilmektedir. Kadın çiftçiler, engelli gençler ve HIV ile yaşamına devam eden bireyler gibi çeşitli gruplar oturumda yer almaktadır. Bu oturumun ardından her bakanlık ve devlet kuruluşu, önerdiği bütçelerin tartışılması için sivil toplum kuruluşlarının yer aldığı tartışma oturumları düzenlemektedir. Son olarak da hükümet, ülkenin farklı bölgelerinden görüş almak için 22 yerel konseyle bütçe görüşmeleri gerçekleştirmektedir. Politika oturumu ve danışmalar, Maliye Bakanlığı’nın resmi bütçe hazırlama takvimi ve radyo duyuruları ile duyurulmaktadır (IBP, 2020: 54).

Sierra Leone’de hükümetin kamusal katılım süreçlerinde yaptığı değişiklikler vatandaşlardan toplanan girdileri ve bütçe/politika kararlarına erişimi genişletmiştir. Örneğin Tarımsal Araştırma Enstitüsü, tarım, balıkçılık ve ormancılık üzerine bütçe tartışması gerçekleştirmiştir. Bu bütçe tartışması sırasında bir katılımcıdan gelen bir yorum söz konusu enstitünün Sierra’da yetiştirilen soğanların ekonomik uygulanabilirliği konusundaki araştırmalarını genişletmesine yol açmıştır (IBP, 2020: 54-55).

2.1.3. Yeni Zelanda'nın Refah Bütçesi Yaklaşımı

Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), ekonomik refahın neredeyse evrensel bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Ancak GSYİH; eşitsizlikleri, barınma, eğitim, istihdam ve çevre gibi vatandaşların değer verdiği konuları yansıtmamaktadır. Bu doğrultuda Yeni Zelanda, dünyada ilk defa “refah bütçesi” olarak adlandırılan bir bütçe üretmiştir. Bu bütçenin, ruh sağlığı sorunlarıyla mücadele, çocuk refahını iyileştirme, çevresel açıdan sürdürülebilir bir ekonomiyi teşvik etme ve istihdamı iyileştirme dahil olmak üzere birçok önceliği bulunmaktadır. Yeni Zelanda, bütçe tahsisini gerçekleştirirken ve öncelikleri belirlerken yeni yaklaşım olarak refah ölçümünden faydalanmaktadır (Anderson ve Mossialos, 2019: 320-321). Maliye Bakanı, özellikle ilk refah bütçesinde önceliklerinin Yeni Zelanda'nın karşı karşıya olduğu uzun vadeli zorluklarla mücadele etmek olduğunu vurgulamaktadır (Wellbeing Budget, 2019: 7).

Yeni Zelanda 2019 yılında ilk refah bütçesini yayınlamaya başlamıştır. Bu bütçe, refah göstergelerine dayalı ilerlemeyi ölçme konusunda yeni bir yaklaşımdır. Göstergeler, devletin salt ekonomik önlemlerin ötesine geçme vizyonunu desteklemekte ve sağlık, çevre ve toplum gelişimi gibi alanlarda kuşaklar arası refahı geliştirmeye odaklanmaktadır. Yeni Zelanda'nın refah bütçesi, sadece bütçenin amacını yeniden şekillendirmek için değil, aynı zamanda vatandaş katılım mekanizmaları için de yenilikçi bir yaklaşımdır (IBP, 2020: 55).

Refah bütçesi başlatılmadan önce Yeni Zelanda Hazine Kurumu ile İstatistik Kurumu bir danışma süreci başlatmıştır. Bu danışma ile Yeni Zelandalıların “refah” hakkındaki görüşlerini ve refahın nasıl ölçülmesi gerektiğine ilişkin fikirlerini öğrenmek amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Temmuz 2018'de vatandaş katılım toplantıları başlatılmış ve beş ay boyunca çeşitli yöntemlerle bireylerin refah kategorilerini nasıl önceliklendirdikleri konusunda geri bildirim toplanmıştır. Daha sonra İstatistik Kurumu, bu danışma sonuçlarını dikkatli bir şekilde belgelemiş ve bu geri bildirimlerin, refahı ölçme konusunda bir dizi gösterge geliştirmek için nasıl kullanıldığını açıklayan bir rapor yayınlamıştır. Vatandaşlarla gerçekleştirilen danışmalar sırasında geliştirilen 61 göstergeyle ilgili veriler kullanılarak “Yaşam Standartları Çerçevesi” adlı yeni bir politika analiz aracı geliştirilmiştir. 2019 Refah Bütçesi tasarlanırken de bu yeni politika analiz aracından faydalanılmıştır (IBP, 2020: 55).

2.1.4. Katılımcı Bütçeleme

Katılımcı bütçeleme uygulaması, ağırlıklı olarak yerel yönetimlerde kullanılmaktadır. Bu uygulama, kamu önceliklerine göre fonları tahsis etme ve bütçenin bir kısmı için karar verme yetkisini doğrudan topluma devretme sürecidir. Güney Kore ve Portekiz, uzun yıllardır yerel yönetim düzeylerinde katılımcı bütçeleme yöntemi uygulamaktadır. Ancak son zamanlarda her iki ülke merkezi yönetim düzeyinde de katılımcı bütçeleme yöntemini başlatarak bu uygulamayı genişletti (IBP, 2020: 56).

Güney Kore ve Portekiz’de merkezi yönetim katılımcı bütçeleme süreci, yerel yönetimlerde bulunan süreçle benzerdir. Hükümetler, projeler için katılım kuralları ve parametreleri belirledikten sonra finanse edilecek projeler hakkında fikir almak için çağrı yapmaktadır. Sunulan öneriler süzgeçten geçirilmekte ve uygunluk, fizibilite ve maliyet etkinliği açısından değerlendirilmektedir. Portekiz modelinde, sunulan öneriler için beyin fırtınası yapmak üzere yüz yüze toplantılar yapılmaktadır. Güney Kore’de ise rastgele seçimle oluşturulan bir vatandaş komitesi, çevrim içi olarak sunulan önerileri tartışmak ve süzgeçten geçirmek için toplanmaktadır. Bu toplantılar; vatandaşlara, sivil toplum kuruluşlarına ve hükümet yetkililerine birlikte çalışma ve fikir birliği oluşturma fırsatı sunmaktadır. Ardından vatandaşlar, çevrim içi veya toplantılar sırasında önerileri oylamaktadır. Kazanan projeler, bütçe sürecinin bir parçası olarak yasama organı tarafından bütçeye kabul edilmektedir (IBP, 2020: 56).

Katılımcı bütçeleme, diğer vatandaş katılım türleriyle karşılaştırıldığında karşılaşılan zorluk, ortaya çıkan projelerin toplam bütçenin çok küçük bir kısmını temsil edebilmesidir. Örneğin Güney Kore’de katılımcı bütçe süreci, 2019 yılındaki toplam bütçenin sadece % 0,018’ini oluşturan 70 milyon ABD Doları değerinde 38 projeyi içermekteydi. Portekiz’in 2019 yılındaki katılımcı bütçe sürecinde ise toplam bütçenin sadece % 0,004’ü olan 5,5 milyon ABD Doları değerinde 22 proje bulunmaktaydı (IBP, 2020: 56).

Katılımcı bütçeleme, OECD ve diğer ülkelerde yerel düzeyde giderek daha fazla uygulanan ve “bütçe okuryazarlığını” teşvik eden bir tekniktir. Genellikle katılımcı bütçeleme, bütçenin bir kısmını ayırmayı ve halkı bu kaynakların en iyi kullanımı hakkında görüşlerini açıklamaya davet etmektedir. Uygulama bazı belediyelerde artık iyice yerleşmiş olsa da (Paris’in katılımcı bütçe uygulaması önde gelen uluslararası bir örnektir), OECD ülkelerinde henüz merkezi/federal düzeyde yaygın değildir. Sadece dört OECD ülkesinin (Kanada, Güney Kore, Meksika ve Portekiz) merkezi/federal düzeyde katılımcı bütçelemenin başlatıldığı vurgulamaktadır (OECD, 2019: 104–105).

2.1.5. Bütçe Öncesi Danışmalar

Kanada federal düzeyde bütçe süreçlerinin hazırlık aşamasından gözetime kadar birçok kısmını kapsayan vatandaş katılımı yaklaşımına sahiptir. Bütçe süreçlerine uzman veya uzman olmayan kişiler katılabilmektedir. Kanada’da 1994’ten beri Maliye Bakanları rutin olarak bütçe öncesi vatandaş ile danışmalar gerçekleştirmektedir (Page, 2015: 11). Ayrıca Kanada’nın çeşitli eyaletlerinde (Britanya Kolumbiyası ve Ontaria gibi) parlamento komiteleri yıllık bütçe öncesi kamu danışmalarına doğrudan katılmaktadır. Parlamento komiteleri, maliye politikasının gelecekteki yönüne ilişkin vatandaşlardan girdi toplamak için alternatif oturumlar düzenlemektedir (Lloyd ve diğerleri, 2005: 43). Bütçe öncesi danışmalar çeşitli şekillerde gerçekleşmektedir. Online anketler, tartışma oturumları ve bütçeye ilişkin çeşitli konuları tartışmak için gerçekleştirilen vatandaş toplantıları bütçe öncesi danışmalara örnektir (Tellier, 2019: 103).

Kanada’da hükümet, bütçe öncesi görüşmeler sırasında hangi bütçe önceliklerinin olması gerektiği konusunda paydaşların, işletmelerin, sivil toplum kuruluşlarının ve halkın görüşlerini almak istemektedir. Kanada’da parlamento bütçe süreci, bütçe öncesi danışma süreci ve onay süreci olarak üçe ayrılabilir (OECD, 2019: 162-163).

Kanada Maliye Bakanlığı, yıllık bütçe sürecinin bir parçası olarak bütçe öncesi çevrim içi danışma başlatmıştır. 2006 yılında yaklaşık 6.000 kişi açık uçlu üç soru hakkında görüş bildirmiştir (Tanaka, 2007: 159):

- 2006 bütçesinde ve gelecekteki bütçelerde vatandaş ne görmek ister?
- Eğer daha fazla vergi indirimi öneriliyorsa veya harcama artarsa, devlet nerede daha az harcama yapmalı?
- Devlet, programları nasıl daha verimli ve etkin sunabilir?

Ayrıca Kanada Maliye Bakanlığı tarafından 2006 yılında mali dengenin yeniden inşa edilmesi ve sonuçları hakkında bir raporun yayınlandığı ayrı bir çevrim içi danışma gerçekleştirilmiştir. Rapor, çevrim içi danışmanın yanında yüz yüze danışmalardan da alınan yorumları özetlemiş ve 2007 bütçesinin oluşturulması sırasında bu görüşlerin değerlendirileceğini belirtmiştir (Tanaka, 2007: 159).

Kanada’da 2006 tarihli federal bütçe öncesi danışmalarda “Okur Yazarlık Hareketi” tarafından yazılı sunum yapılmıştır. Kanada Okur Yazarlığı Hareketi, her şehir ve bölgeden okuryazarlık koalisyonlarını, örgütlerini ve bireyleri temsil eden, kar amacı gütmeyen ulusal bir kurumdur. Bu sunumda yetişkin okuryazarlığının güçlendirilmesinin, Kanada’nın ekonomik ve sosyal refahının anahtarı olduğu vurgulanmıştır. Söz konusu kurum, okuryazarlığın geliştirilmesi için çeşitli önerilerde bulunmuştur. Bu önerilerden bazıları şunlardır (The Movement for Canadian Literacy, 2006: 1-7):

- Federal hükümet, okuryazarlığı bir politika ve fonlama önceliği olarak konumlandırmalıdır.

- Federal hükümet, çocuk bakımı stratejilerini geliştirirken kuşaklar arası okuryazarlık konusunu dikkate almalıdır. Okur Yazarlık Hareketi’ne göre ebeveynlerin okuryazarlığını geliştirmek, ailelerinin ekonomik ve sosyal beklentilerine yapılan bir yatırımdır ve çocuk bakımı için maliyetlerin yüksek olması, okuryazarlık programlarına kaydolmanın önünde bir engeldir.

Kenya’da ise hem bütçenin hazırlanması hem de onaylanması aşaması için resmi olarak katılım mekanizmaları anayasa ve diğer yasalar aracılığıyla oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar vatandaşlara ve sivil topluma, ulusal bütçenin politika ve öncelikleri belirlenirken etkilemek için kapsamlı iki fırsat sunmaktadır. Birinci fırsat olarak, bütçenin hazırlanma aşamasında oluşturulan bütçe öncesi beyanının geliştirilmesine halkın katılabilmesi için bu yasalar bir mekanizma öngörmektedir. Maliye Bakanlığı sağlık, eğitim, kamu güvenliği ve tarım gibi sektörlerle ilgili olarak ulusal düzeyde kamuya açık oturumlar düzenlemektedir. Vatandaşlar, sınırlı

da olsa bütçe öncesi beyanın yasama organına sunulmasından önce içeriğine ilişkin görüş bildirme fırsatına sahiptir. Sivil toplum kuruluşları ve vatandaşlar, bu beyana ilişkin sorular sormak ve önerilerde bulunmak için sektör oturumlarına davet edilmektedir. Böylece bütçe tasarısı son halini almadan önce vatandaşlar bütçe politikalarını ve önceliklerini etkileme fırsatına sahip olmaktadır. Benzer şekilde sivil toplum kuruluşlarının da gelir ve harcama önceliklerini etkileme fırsatına sahip oldukları söylenebilir (IBP, 2015: 46).

Bu doğrultuda Kenya’da sivil toplum kuruluşları, gelir ve harcama önceliklerini etkilemek için yenilikçi yöntemler geliştirmiştir. Örneğin Ekonomik Konular Enstitüsü (Institute of Economic Affairs) ülke çapında kamu danışmaları yürütmekte ve alternatif bir vatandaş bütçesi hazırlamaktadır. Bu alternatif bütçe daha sonra kamuya açık oturumlarda sunulmaktadır (IBP, 2015: 46-47).

İngiltere’de ise Hazine departmanı vergi teklifleri dahil olmak üzere tüm yasa tasarılarını halka çevrim içi olarak sunmakta ve tasarlara ilişkin halkın yazılı görüş bildirmesi için çağrı yapmaktadır. Halkın bütçe tasarısını gözden geçirmesi ve fikir sunabilmesi için sekiz haftalık süre verilmektedir (IBP, 2020: 51).

2.2. Bütçenin Görüşülüp Onaylanması Aşamasında Katılımı Sağlayan Araçlar

Bütçenin onaylanması aşaması, yürütme organının bütçe teklifini yasama organına sunmasıyla başlamaktadır. Çoğu ülkede yasama organı bütçeyi tartışmakta ve ilgili uzman komisyonlar belirli tekliflere ilişkin kamuya açık oturumlar düzenleyebilmektedir. Onay aşaması, yasama organının bütçeyi yasalaştırmasıyla sona ermektedir (IBP, 2008: 24).

OBS 2019’a göre yıllık bütçenin onaylanmasından önce yasama organı tarafından düzenlenen vatandaş katılımı, resmi vatandaş katılımının en yaygın biçimidir. Ancak kamuya açık oturumlara sahip tüm ülkelerde tamamen açık veya kapsayıcı prosedürler bulunmamaktadır. Bu araştırmaya göre kamu oturumları olan 65 ülkeden sadece 21 yasama organı halka açıktır. Guatemala Parlamentosu ve Yeni Zelanda Parlamentosu, iyi uygulama örnekleri olarak gösterilebilmektedir. Guatemala Parlamentosu, bütçe teklifinin parlamentoda tartışılmasına ilişkin herhangi bir konuda toplum üyelerine görüş bildirmeleri için imkan sağlamaktadır (IBP, 2020: 52).

Yeni Zelanda Parlamentosu tarafından ise vatandaşlardan yazılı ve sözlü görüş talep eden bütçe öncesi oturumlar, yasama katılımının güçlü bir örneğidir. Parlamento, vatandaşlara yapılan danışmaların ardından oturumların içeriğini ve alınan görüşleri özetleyen bir rapor yayınlamaktadır (IBP, 2020: 52).

Konuyu daha somutlaştırmak adına **“Bütçe Komisyonunca Düzenlenen Açık Oturumu”** bütçenin görüşülüp onaylanması aşamasına vatandaş katılımı aracı olarak gösterilebilir. Bu kapsamda bütçenin görüşülüp oylanması aşamasına vatandaş katılımını sağlayan ülkelerden biri Güney Kore’dir. Güney Kore’de Parlamento Bütçe Komisyonu tarafından uzmanlar halka açık oturuma davet edilmektedir. Oturuma katılan uzman sayısının fazla olması için çaba sarf

edilmektedir. Oturumda genel ekonomi ve vergi, mali durum ve harcama programlarında değişikliğe ihtiyaç olup olmadığı değerlendirilmektedir. Oturum sırasında soruların gelmesi halinde Bütçe Komisyonu hükümetin de yer aldığı bir soru oturumu düzenlenmeyi talep edebilmektedir (Marchessault, 2014: 9).

Kanada’da mali konulardan sorumlu olan parlamento komisyonu, maliye bakanı tarafından bütçe sunulmadan önce halka açık oturumlar başlatmaktadır. Söz konusu komisyon Kanada genelinde 10 farklı yerde ortalama olarak toplam 20 halka açık oturum gerçekleştirmektedir. Komisyon bu süreci rapor sunarak tamamlamaktadır. Komisyon raporunun yanı sıra birkaç azınlık görüşü de yayınlanmaktadır. Parlamento daha sonra bütçe politikasını tartışmakta ancak oylama yapmamaktadır. Bakan bütçeyi şubat sonunda açıklamaktadır (Marchessault, 2014: 8).

Kenya’da ise anayasa, parlamentoda yer alan bir komisyonun bütçeyi tartışmak ve gözden geçirmek için vatandaşların katılımını talep etmesini şart olarak koymuştur. Kenya Parlamentosu Bütçe Komisyonu, makroekonomik tahminleri, vergileri ve harcamaları tartışmak için ilk kez 2011’de halka açık oturumlar düzenlemiştir. Yürütme organı, ilçe düzeyindeki görevliler tarafından temsil edilmiştir ve toplantılar halka açık gerçekleştirilmiştir. Vatandaşları toplantılara davet etmek ve katılımı artırmak için komisyonlar, önde gelen gazetelere ilanlar vermiş ve radyo istasyonlarında duyurular yapılmıştır (IBP, 2012: 35). Kenya’da sivil toplum kuruluşlarının ve vatandaşların bütçe politikalarını ve kaynak tahsislerini etkilemeleri için fırsat “Bütçe Komisyonunun” yürütmenin sunduğu bütçe teklifini değerlendirdiği sırada ortaya çıkmaktadır. Yasama organının bütçe tasarısını tartışabilmesi ve değiştirebilmesi için iki aylık zamanı bulunmaktadır. Aynı zamanda bu süreç halkın bütçe içeriğini etkilemesi için de bir fırsattır. Bu süre zarfında sivil toplum kuruluşları, komisyona Nairobi’deki halka açık oturumlarda e-posta ve sunum aracılığıyla görüş bildirebilmektedir (IBP, 2015: 47).

Benzer şekilde Güney Afrika’da parlamento komisyonlarının, bütçeyi her masaya yatırıp görüştüğünde sivil toplumu ve uzmanları yorum yapmaya davet etmesi gerekmektedir. Oturumlarda vatandaşlar yazılı olarak görüş sunabilir ve sunum yapabilir. Komisyonlar, gerçekleştirilen danışmalar üzerinden daha sonra bir rapor hazırlamaktadır (Marchessault, 2014: 9).

2.3. Bütçenin Uygulanması Aşamasında Katılımı Sağlayan Araçlar

Bütçe, yasama organının onayladığı bütçe kanununa göre doğru bir şekilde yürütülmezse, bütçeden istenilen sonuca ulaşılamayabilir. Bütçenin uygulanması, bütçe sürecinin üçüncü aşamasıdır. Bu aşama bütçenin parlamento tarafından onaylanmasıyla başlamaktadır. Bütçe hazırlama aşamasında olduğu gibi bütçe uygulaması aşamasında da her bir bakanlık çoğu ülkede merkezi bütçe otoritesi olan maliye bakanlığı ile yakın çalışmaktadır. Bütçenin yürütülmesi veya uygulanması süreci, bütçe döngüsünün en önemli aşamasıdır (Najimi, 2018: 21-22).

Ancak OBS 2021 araştırması vatandaş katılımının özellikle bütçe uygulama ve gözetim aşamalarında eksik olduğunu belirtmektedir (IBP, 2022: 24). Najimi’ye

göre vatandaş ve sivil toplum kuruluşlarının bütçenin uygulanmasına ve gözetimine katılımı, vatandaşlar ve hükümet arasındaki boşluğu kapatmak, yolsuzluğu azaltmak ve hizmet sunumunu iyileştirmek için çok önemlidir. Vatandaş ve sivil toplum kuruluşlarının hizmet sunumunu ve projeleri izleyip ve değerlendirebilmesi için farklı yöntemler bulunmaktadır (Najimi, 2018: 50).

2.3.1. Şikayet Mekanizmaları

Güney Kore’de yürütme organının bütçeyi doğru bir şekilde uygulayabilmesi için bütçenin uygulama aşamasına vatandaş katılımı teşvik edilmektedir (Kang ve Min, 2013: 1). Bu doğrultuda “Bütçe Verimsiz Harcama Raporlama Merkezi”, vatandaşın bütçe uygulanması sırasındaki israf ve verimsizliği rapor etmesini sağlamak için kurulmuştur. Merkezde, vatandaşların şüphelenilen herhangi bir verimsiz bütçe harcama vakasını raporlayabileceği veya verimliliği artırmanın yollarını önerebileceği bir web sitesi ve telefon hattı bulunmaktadır. Bu merkezde bütçe uygulama tecrübesine sahip emekli bütçe görevlileri çalışmaktadır (Marchessault, 2014: 6). Bu merkezi, Strateji ve Maliye Bakanlığı kurmuştur. Vatandaşlar sağladığı girdilerden dolayı ödüllendirilmektedir. Sağlanan bilgiler gelir artışı veya harcama tasarrufu ile sonuçlanırsa, 2015’ten itibaren bilgiyi sağlayan kişiye 39 won (yaklaşık 34.000 ABD doları) ödenebilmektedir. 1998 ve 2013 yılları arasında, vatandaşlar ve memurlar 1.922 verimsiz harcama veya kötüye kullanma vakası rapor ettiler ve bu da 13,5 trilyon won (yaklaşık 11 milyar ABD doları) gelir artışı ve 2,3 trilyon won (yaklaşık 2 milyar ABD doları) harcama tasarrufu sağladı. Buna karşılık, hükümet yaklaşık 35 milyar won (yaklaşık 31 milyon ABD doları) ödül ödedi (IBP, 2015: 46).

Benzer şekilde Güney Afrika’da “Performans İzleme ve Değerlendirme Departmanı”, etkin olmayan hizmet sunumlarının bildirilmesi için bir telefon hattı bulunmaktadır. Bu çağruları alan bir birim; onları kaydetmekte, hizmet sunumunun yapılmadığı yerde araştırmalar yapmakta ve sorunların giderilip giderilmediğini görmek için daha sonra vatandaşlarla görüşmektedir. Vatandaşın problemlerinin devam etmesi durumunda şikayetin araştırılması yapılmaktadır. Bu araştırmalar, hizmet sunum hedeflerinin karşılanmamasının nedenlerini değerlendirmek için saha ziyaretlerini, iyileştirme için spesifik ve somut önerileri ve iyileştirmelerin yapılıp yapılmadığını görmek amacıyla denetimleri takip etmeyi içermektedir. Bakanlık, elde ettiği bulguları ve gerçekleştirdiği faaliyetleri vatandaşlara geri bildirmektedir (Marchessault, 2014: 7).

2.3.2. Parlamento Web Siteleri ve E-Dilekçeler

Bilgi ve iletişim teknolojisiyle desteklenen çağdaş siyasi katılım araçları, vatandaşlara ve siyasi kurumlara yeni bir karar alma kültürü inşa etme fırsatı sunmaktadır (British Council, 2006: 8). Bu doğrultuda parlamento web siteleri ve aktif katılım araçları, parlamenterlerin vatandaşların bütçe kararları alırken vatandaşların görüş ve taleplerinden yararlanmaları için önemli fırsatlar sunmaktadır. Bu araçlar aracılığıyla vatandaşlardan elde edilen bilgilere göre

hareket edebilen parlamenterler, hangi kamu hizmetlerinin genişletilmesi gerektiğini veya hangi programların sonlandırılması gerektiğini belirleyebilir ve bu konulara bütçe döngüsü sırasında yasama gündeminde yer verebilir. Kapalı kapılar ardında hazırlanan ve sessizce parlamentodan geçirilen bir bütçe yerine; parlamenterlerin, kamu ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) tercihlerini daha iyi yansıtan katılımcı bir bütçe anlayışı getirilebilir (Demirbaş, 2012: 185).

Genellikle, parlamento web siteleri bütçe sürecinde aktif katılımı sağlayan bir dizi araç sunmaktadır. E-dilekçeler, önemli araçlardan biridir. E-dilekçeler vatandaşların ortak çıkarlar etrafında toplanmalarını ve belirli bir bütçe konusunda gündem oluşturmalarını sağlamaktadır. Söz konusu araç, Almanya, İskoçya ve İngiltere dahil olmak üzere birçok parlamento web sitesinde mevcuttur. Parlamento web sitelerinde e-dilekçe dışında araçlar da yer almaktadır. Örneğin, çevrim içi tartışma forumları, vatandaşların devlet bütçesini kendi aralarında tartışmalarına ve kendi önerilerini üretmelerine olanak tanımaktadır. Çevrim içi sohbet, vatandaşların sorularını doğrudan parlamenterlere veya uzmanlara iletmesine fırsat sağlamaktadır (Demirbaş, 2012: 184).

2.4. Bütçenin Kontrolü Aşamasında Katılımı Sağlayan Araçlar

Bütçe uygulamasından sonra bütçenin denetçiler tarafından denetlenmesi ve yetkili aktörler tarafından (yürütme ve yasama) kontrolü söz konusudur. Bütçe döngüsünün bu son aşaması olan denetim aşamasında kamu kaynaklarının uygun ve etkili bir şekilde kullanılıp kullanılmadığı değerlendirilmektedir (IBP, 2008: 27). Vatandaş katılımı, bütçe sonrası aşamada daha az sıklıkta görülmektedir (OECD, 2019: 103). Vatandaş katılımının özellikle bütçe uygulama ve gözetim aşamalarında yetersiz olduğunu vurgulanmaktadır (IBP, 2020: 49). Birçok ülkede yüksek denetim kurumu (YDK) halkın gözetim işlevini güçlendirmeye yardımcı olmak için vatandaşların ve STK'ların kapasitesinden yararlanmaya başlamıştır. Latin Amerika'dan Doğu Asya'ya kadar YDK'lar, denetimlerin etkinliğini artırmak için farklı vatandaş katılımı modellerine öncülük etmektedir (Marchessault, 2014: 11).

Katılımcı uygulamalar, denetimin planlaması ve önerilerin takibi gibi farklı denetim döngüsü aşamaları ile düzenlenebilmektedir. Ayrıca, belirli denetim türleri (örneğin performans veya sürdürülebilir kalkınma denetimleri gibi) vatandaşlarla etkileşimde bulunmak için daha uygundur. Performans denetimleri, farklı türdeki paydaşlara hükümet programları ve faaliyetleri hakkında iç görüş kazandırmak suretiyle değer katmayı amaçlamaktadır ve böylece performans denetimleri genellikle medyanın dikkatini çekmekte ve sivil toplum tarafından sağlanan bilgilerden yararlanılabilmektedir (Effective Institutions Platform, 2014: 35-36).

Denetim, dört aşamadan (planlama, uygulama, raporlama ve takip etme) oluşan bir süreçtir. Vatandaş katılımı, denetim sürecinin her aşamasında mümkündür (Marchessault, 2014: 11):

1. Denetimin planlanması, örneğin hangi sektörlerin/programların ve kurumların denetleneceğini belirlemek, 2. Denetimin uygulanması, 3. Denetim raporlarının kamuya yayılması, 4. Denetim tavsiyelerine hükümetin uyma derecesini takip etme.

2.4.1. Parlamento Komisyonu

OBS 2021'e göre bütçe onay aşamasına kıyasla daha az sayıda yasama organı YDK denetim raporuna ilişkin kamuya açık oturumlar düzenlemektedir. Söz konusu araştırmaya göre yasama organının denetim raporunu gözden geçirme aşamasına vatandaşları dahil etme 120 ülke arasından sadece 19 ülkede görülmektedir. Dolayısıyla çok az ülke halka açık oturumlar veya yazılı girdiler yoluyla açık katılım sağlamaktadır. İyi uygulama örneği olarak Peru gösterilebilir. Peru, YDK denetim raporunu halktan yorum yapması talebiyle meclis web sitesinde yayınlamaktadır. Bu çevrim içi portal aracılığıyla alınan geri bildirimler özetlenmekte ve raporu inceleyen komisyon üyeleriyle (Bütçe ve Genel Hesaplar Komisyonu) denetim bulguları hakkında görüş bildirmeden önce paylaşılmaktadır (IBP, 2020: 52).

2.4.2. YDK Denetim Programının Planlanmasına Katılım

OBS 2021 göre denetim programlarının planlanması aşamasına katılım, YDK ile birlikte gerçekleştirilen en yaygın katılımdır (IBP, 2022: 24). OBS 2019'a göre ise Latin Amerika'da denetçi ile birlikte gerçekleştirilen katılım, özellikle denetim planının belirlenmesinde daha güçlüdür. Söz konusu araştırmada değerlendirilen Latin Amerika bölgesindeki 18 ülkeden 15'inde vatandaşların görüşlerini sunabileceği mekanizmalar bulunduğu görülmüştür (IBP, 2020: 53). Denetimin planlama aşamasında katılım genelde iki şekilde olmaktadır. Bunlardan birisi vatandaşlar için oluşturulan şikayet mekanizmalarıdır. Diğerisi ise katılımcı planlama yöntemidir (USAID, 2013: 68-81).

2.4.2.1. Şikayet Mekanizmaları

Denetimin planlama aşamasında vatandaşların, YDK'nın araştırması için yanlış - şüpheli durumları bildirebilecekleri şikayet mekanizmalarının kurulması daha yaygın yöntemdir. Bazı ülkelerde şikayetlerin bildirilmesi için özel mekanizmalar bulunmaktadır. Bu araçların bilgi iletişim teknolojisi yoluyla uygulanması nispeten kolaydır; ancak bunların etkinlikleri, şikayetleri işlemek ve araştırmak ve bilgileri denetim döngüsüne dahil etmek için kapasite ve mekanizmaların bulunmasına bağlıdır. Güney Kore ve Kolombiya da olduğu gibi bazı YDK'ların vatandaşların şikayetlerini takip etmekten sorumlu belirli ofisleri veya komiteleri bulunmaktadır (Effective Institutions Platform, 2014: 36).

Güney Kore YDK, ilginç ve önemli bir örnektir, çünkü vatandaş şikayet ve talepleri için Denetim ve Teftiş Kurulu (BAI) aracılığıyla çok sayıda kanal sunmaktadır (USAID, 2013: 78). BAI katılımı üç şekilde kolaylaştırmaktadır. İlk olarak, denetlenecek kurumların isimlerini ve ilgili denetim tarihlerini web sitesinde yayınlamakta ve vatandaşın geri bildirim yapabilmesi için imkan tanımaktadır. Vatandaşlar, hangi kamu kuruluşu faaliyetlerinin veya harcamalarının denetlenmesi

gerektiğini önermesi için teşvik edilmektedir. İkincisi, vatandaşlar BAI'den uygunluk raporlarını incelemelerini veya bütçenin uygulanması aşamasında belirli bütçeleri incelemelerini talep edebilmektedir. Üçüncüsü olarak vatandaşlar, sadece yapılan verimsiz harcamaları değil, aynı zamanda programın uygulanması ve tamamlanmasındaki önemli gecikmeler ve rasyonel olmayan kamu politikası da dahil olmak üzere kamu yararı ile ilgili konuların denetlenmesini talep etmek için toplanabilir (Kang ve Min, 2013: 5).

Güney Kore'de BAI, vatandaşların hizmet sağlayıcılarla ilgili denetim talep edebilecekleri bir çevrim içi "Vatandaşların Denetim İsteği Sistemine" sahiptir. Bu sistem, kamu yararı ile çatışan usulsüzlük ve yolsuzlukları Denetim ve Teftiş Kurulu'na iletmek için olanak sağlamaktadır. Vatandaş denetim isteğinin değerlendirilebilmesi için 20 yaşından büyük en az 300 kişi ya da toplamda en az 300 üyesi olan birkaç sivil toplum kuruluşunun imzası gerekmektedir (USAID, 2013: 78).

Vatandaş Denetim İsteği Sistemine bağlı "Vatandaşların Denetim İsteği Tarama Komitesi" bulunmaktadır. Bu komite bir talebe karşı lehine ya da aleyhinde karar almaktadır. Bu komite YDK yetkilileri ve dış uzmanlardan oluşmaktadır. Onaylanan talepler için YDK denetimler yapmakta ve sonuçları talep eden taraflara bildirmektedir. Denetim ve Teftiş Kurulu ayrıca vatandaşlara çıkarlarını etkileyebilecek planlı denetimlerin kapsamı ve zamanlaması hakkında önceden bilgilendirmek için bir "Çevrim içi Önceden Bildirim Denetim Sistemi" uygulamaktadır. Bu sistemi kullanarak Denetim ve Teftiş Kurulu, kamu kuruluşlarının zayıf uygulamaları hakkında vatandaş şikayetlerini veya bilgilerini alabilmekte ve bu bilgileri denetimlerine yansıtılmaktadır. Son olarak, halk özel bir denetim yapılması için YDK'ya dilekçe verebilir. Denetim ve Teftiş Kurulu, vatandaşlara yapılan herhangi bir işlemi bildirmektedir (Marchessault, 2014: 11-12).

2.4.2.2. Katılımcı Planlama

YDK'nın yıllık denetim planı geliştirilirken katılımın sağlanması, vatandaş bilgisini dahil etme, cevap verilebilirliği artırma ve YDK'ya olan güveni artırma için önemli bir mekanizmadır. Denetim konusunun seçiminin, objektif ve sistematik olması gerekmektedir; ancak teknik ihtiyaçlarla tutarlı olduğu ölçüde potansiyel denetimler için önerilerini bir araya getirmek için sivil toplumla birlikte çalışmak beraberinde güçlü bir vatandaş katılımı mekanizması sağlamaktadır. YDK'lar arasında yalnızca Arjantin, güçlü bir kurumsallaşma devam etmemesine rağmen katılımcı bir planlama mekanizması uyguladığı görülmektedir. YDK'lar arasında yalnızca Arjantin'de YDK, denetlenecek kurumlara ve programlara ilişkin önerileri almak üzere STK'larla yıllık halka açık toplantılar ve bilgilendirme toplantıları düzenlemektedir (Effective Institutions Platform, 2014: 36).

Arjantin'de katılımcı planlama uygulaması aşağıdaki altı aşamada tanımlanabilir (USAID, 2013: 82-83):

a. YDK, STK'lara toplantı için çağrı yapar, b. YDK, STK'ları denetim türleri ve denetlenecek olan kurumun seçilmesine ilişkin teknik kriterler hakkında bilgilendirir, c. YDK, STK'ların önerilerini alır, d. YDK, STK'ların önerilerini analiz eder, e. YDK, STK'lara önerilerine ilişkin geri dönüş yapar, f. YDK, süreçle ilgili bilgi paylaşır.

2.4.3. Ortak Denetim Yoluyla Katılım

Kolombiya'da YDK, vatandaş katılımını yolsuzluğa karşı mücadelede çok önemli bir unsur olarak görmektedir. Bu bağlamda YDK, sivil toplum kuruluşlarını eğitmek ve bütçe denetim süreci hakkında farkındalık yaratmak için çalıştaylar düzenlemektedir. Kolombiya YDK'dan yetkililer ve sivil toplum kuruluşları, neyin denetime tabi olacağına ve özel konu veya vakaların olup olmadığına karar verdikten sonra ayrıntılı bir plan hazırlanmaktadır; sivil toplum kuruluşları daha sonra denetimde vurgulanan tavsiyeleri takip ederek süreci desteklemektedir (IBP, 2012: 35).

Resmi kurallar, mevzuat ve ofisler aracılığıyla kurumsallaştırılmış ortak denetim mekanizmasının tek örneği Kolombiya YDK'sında bulunmaktadır. Kolombiya örneğinde, ortak denetim birkaç aşamadan oluşmaktadır (USAID, 2013: 83).

Filipinler'de ise "Vatandaş Katılımcı Denetimler" adlı bir uygulama bulunmaktadır. Bu uygulamada vatandaşlar ve STK'lar denetim komisyonu ile birlikte denetimler gerçekleştirmektedir. Söz konusu uygulama denetim incelemelerinde vatandaşların doğrudan yer aldığı bir uygulamaya örnektir (IBP, 2020: 53).

2.4.4. Denetim Tavsiyelerine Uyuma Düzeyinin İzlenmesine Katılım

YDK'nın denetim tavsiyelerine uyması açısından hükümetin izlenmesinde vatandaş katılımı yaygın değildir. Tavsiyelerin izlenmesinde, vatandaşların denetim tavsiyelerine uyumunu izlemeye katılım deneyimleri Kolombiya ve Güney Afrika ile sınırlıdır. Güney Afrika'da Kamu Hizmeti Hesap Verebilirlik İzleme Sistemi (The Public Service Accountability Monitor-PSAM), YDK'nın raporlarında belirtilen mali suistimal ve yolsuzluk vakalarına devletin müdahalelerini izlemek için Güney Afrika yasama organı ile yakın bir şekilde çalışmaktadır (Effective Institutions Platform, 2014: 38). Diğer ifade ile PSAM, YDK'nın ve ilgili meclis komisyonunun tavsiyelerinin uygulanıp uygulanmadığını ve ne ölçüde uygulandığını takip etmektedir. PSAM analizi yaptıktan sonra, kamu maliyesi süreçlerine vatandaş katılımını teşvik etmek için açık ve anlaşılır bir şekilde hazırlanmış raporlar yayınlamaktadır (USAID, 2013: 87-88). Kolombiya'da ise YDK'dan yetkililer ve sivil toplum kuruluşları, ayrıntılı denetim bir plan hazırladıktan sonra sivil toplum kuruluşları daha sonra denetimde vurgulanan tavsiyeleri takip ederek süreci desteklemektedir (IBP, 2012: 35).

3. Sonuç

Günümüzde yürütme organlarının, yasama organlarının ve yüksek denetim kurumlarının; bütçe süreçlerine vatandaş katılımını sağlamak amacıyla çeşitli araçlar kullanmaya başladığı görülmektedir. Araştırmalar, vatandaş katılımının maliye politikası gündeminin belirlendiği orta vadeli planlama ya da bütçenin hazırlanması aşamasında gerçekleşebileceği gibi bütçe sürecinin diğer aşamalarında da gerçekleşebileceğini göstermektedir. Bu doğrultuda bütçenin hazırlık aşamasında “Orta Vadeli Harcama Çerçevesinin Hazırlanmasına Katılım”, “Katılımcı Bütçeleme” ve “Bütçe Öncesi Danışmalar” gibi araçların kullanıldığı görülmektedir. Bütçenin görüşülüp onaylanması aşamasında en yaygın kullanılan aracın “Bütçe Komisyonunca Düzenlenen Açık Oturum” olduğu görülmektedir. Bütçenin uygulanması aşamasında “Şikayet Mekanizmaları” ve “Parlamento Web Siteleri ve E-Dilekçeler” katılım için kullanılan araçlar arasında yer almaktadır. Bütçenin kontrolü aşamasında ise “YDK Denetim Programının Planlamasına Katılım”, “Ortak Denetim Yoluyla Katılım” ve “Denetim Tavsiyelerine Uyma Düzeylerinin İzlenmesine Katılım” gibi çeşitli araçların katılım için kullanıldığı görülmektedir.

OBS 2021’de ülkelerin katılım düzeyi üç farklı puan aralığı (0-40, 41-60, 61 ve 100) üzerinden değerlendirilmiştir. Bu puan aralığı çerçevesinde 120 ülkeden 116’sı, vatandaş katılımı için çok az veya hiç fırsata sahip olmadığı ortaya çıkmıştır. Araştırmada yer alan sadece dört ülke (Güney Kore, İngiltere, Yeni Zelanda ve Gürcistan) 41 ile 60 arasında bir puanla vatandaş katılımı için orta düzeyde fırsatlar sunmaktadır.

OBS 2021 sonuçları, gelişmiş ülkeler dahil ülkelerin genel olarak bütçe sürecine vatandaş katılımı konusuna gereken önemi vermediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu durum gelişmiş ülkelerde bile bütçe sürecine vatandaş katılımının sağlanabilmesi için geliştirilmesi gereken çok sayıda politika olduğuna işaret etmektedir. Araştırma sonuçları özellikle bütçe uygulaması ve gözetimi aşamasında vatandaş katılımının eksik olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte araştırma, bütçenin hazırlanması veya onaylanması aşamasında daha çok sayıda devletin vatandaşla etkileşime geçtiğini ortaya koymuştur.

Diğer taraftan katılım sürecinin başarılı olması için bazı temel ilke ve özelliklerin belirlenmesi gerekmektedir. Yüzeysel ve kötü tasarlanmış katılım araçları vatandaşlarda güven kaybına neden olabilir. Öncelikle vatandaşın ilgisini ve katılım fırsatlarını en üst düzeye çıkarmak için başlangıçtan itibaren katılım için net bir amacın ortaya konmasının önemli olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca bütçe tipik olarak binlerce harcama kalemi içerdiği için her bir kalemde vatandaş katılımı aranmaz. Dolayısıyla vatandaş katılımı için vatandaşın katıldığı ve diyalogunun en değerli olacağı yerlerdeki programların seçilmesine dikkat edilmelidir. Amaçlar tanımlandıktan sonra, hedeflenen katılımcıların tespit edilmesi gerekmektedir.

Katılımcıların seçilmesinin ardından, ortaya konan amacı gerçekleştirmek için hangi katılım yöntemlerinin en iyi olacağını değerlendirmek gerekmektedir. Güney Afrika'daki komisyonlar, kamuya açık meclis oturumları ve Kanada'da yazılı bildirimler, Güney Kore'deki atölyeler, Güney Afrika ve Güney Kore'deki yardım hatları ve Filipinler'de ortak çalışma ekipleri örnek yöntemler içerisinde. Bazı yöntemlerin bütçeleme sürecinin belirli aşamasında diğer yöntemlere göre daha uygun olması söz konusudur. Örneğin, oturumlar ve yazılı bildirimler bütçenin onaylanma aşaması için uygunken, ortak çalışma ekipleri denetim aşaması için en uygun olabilir.

Katılım süreçleri, birden fazla şehirde, birden fazla oturumda, basın açıklaması ve çevrim içi tartışma ile gerçekleştirilebilir. Vatandaşların katılım süreçlerini bilmesini ve anlamasını sağlamak için bir iletişim stratejisine ihtiyaç bulunmaktadır. Web siteleri ve sosyal medya gibi bilgi iletişim teknoloji araçları katılım sürecine ilişkin bilgileri vatandaşlarla paylaşmak için kullanışlıdır. Ayrıca bu araçlar toplumun daha geniş bir kesiminden görüş ve öneri alınmasını sağlayabilir. Diğer taraftan bütçe sürecine vatandaş katılımının etkisini ortaya koyan raporların yayınlanması güven oluşturabilir ve daha fazla katılım için teşvikler yaratabilir.

Bütçe sürecine vatandaş katılımına ilişkin önerilerin yukarıda belirtilmesinin ardından katılım araçlarıyla ilgili bazı değerlendirmeler yapılabilir. Bu kapsamda Güney Kore'de "Orta Vadeli Harcama Çerçevesi"nin hazırlanma sürecinde bütçe ofisinden bir ekibin çok sayıda yerel yönetimi ve orada yaşayan vatandaşları sürece dahil etmek için ziyaret etmesi katılım açısından güzel bir uygulamadır. Böylece yerel yönetimler ve orada yaşayan vatandaşlar, ihtiyaçlarına ve önceliklerine göre doğrudan talepte bulunabilme imkanına kavuşmaktadır. Güney Kore'de "Orta Vadeli Harcama Çerçevesi"nin hazırlanmasına katılımın, birden fazla şehirde gerçekleştirilmesi ve dolayısıyla yerel vatandaşlarla görüşülebilmesi söz konusu uygulamanın diğer uygulamalara göre üstün yönünü teşkil ettiği söylenebilir. Benzer şekilde Sierra Leone'de hükümet önerdiği "Orta Vadeli Harcama Çerçevesi" ile önemli sektörel öncelikleri ve politikaları tartışmak üzere kadın çiftçiler, engelli gençler ve HIV ile yaşamına devam eden bireyler gibi toplumun farklı kesiminden insanlar oturumlarda yer almaktadır. Bu sağlanan toplumsal çeşitlilik, uygulamanın diğer uygulamalara göre üstün tarafını oluşturduğu ifade edilebilir. Diğer taraftan ulusal bütçe sürecinde katılımcı bütçe uygulaması çerçevesinde gerçekleştirilen projeler genellikle toplam bütçenin çok küçük kısmını temsil etmektedir. Bu durumun, söz konusu uygulamanın diğer uygulamalara göre zayıf yönünü oluşturduğu söylenebilir.

Kaynakça

Anderson, M. & Mossialos, E. (2019). Beyond Gross Domestic Product for New Zealand's Wellbeing Budget, *The Lancet Public Health*, 4(7), 320-321.

- Barth, J. (2006). Public policy management councils in Brazil: How far does institutionalised participation reach? *Public Administration and Development*, 26(3), 253–263.
- British Council. (2006). *Facilitating active citizenship: E-participation in the United Kingdom and Germany*, Berlin.
- Ciconello, A. (2008). Social participation as a democracy-consolidating process in Brazil. *From Poverty to Power*, 12.
- de Renzio, P. & Wehner, J. (2015). *The Impacts of Fiscal Openness: A Review of the Evidence*, GIFT.
- Demirbaş, T. (2012). The Role of Parliamentary Websites in the Budget Process: The Case of the Turkish Parliament, M. Z. Sobacı (Ed.), (E-Parliament and ICT-Based Legislation: Concept, Experiences and Lessons içinde), Information Science Reference.
- Effective Institutions Platform. (2014). *Supreme Audit Institutions and Stakeholder Engagement Practices: A Stocktaking Report*.
- GIFT. (2015). *The Time Is Now: Advancing Public Participation In Government Fiscal Policy And Budget Making*, Global Initiative on Fiscal Transparency.
- International Budget Partnership. (2008). *Open Budgets Transform Lives: The Open Budget Survey 2008*, International Budget Partnership, Washington DC.
- International Budget Partnership. (2012). *The Open Budget Survey 2015*, International Budget Partnership, Washington DC.
- International Budget Partnership. (2015). *The Open Budget Survey 2015*, International Budget Partnership, Washington DC.
- International Budget Partnership. (2018). *The Open Budget Survey 2017*, International Budget Partnership, Washington DC.
- International Budget Partnership. (2020). *The Open Budget Survey 2019*, International Budget Partnership, Washington DC.
- International Budget Partnership. (2022). *The Open Budget Survey 2021*, International Budget Partnership, Washington DC.
- Kang, Y. K. & Min, S. Y. (2013). Public Participation in the Budget Process in the Republic of Korea, PREM Notes, The World Bank, 3.
- Lloyd, K. R. Schofield, J. & Fershau, J. (2005). Pre-budget Consultations in British Columbia, *Canadian Parliamentary Review*, 43-48.
- Marchessault, L. (2014). *Public Participation and the Budget Cycle: Lessons from Country Examples*, Retrieved from Country Examples.

- Mutluer, K., Öner, E. & Kesik, A. (2005). *Bütçe Hukuku*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Najimi, B. (2018). *Gender and Public Participation in Afghanistan*, Canada: Palgrave Macmillan.
- OECD. (2003). *Promise and problems of e-democracy: Challenges of online citizen engagement*. France.
- OECD. (2007). *Role of the Legislature in the Budget Process: Recent Trends and Innovations*, *OECD Journal on Budgeting*, 7(3), 1-26.
- OECD. (2011). *Public Sector Integrity in Brazil: Case Study 3*.
- OECD. (2012). *OECD integrity review of Brazil: Managing risks for a cleaner public service*. OECD Publishing.
- OECD. (2019). *Budgeting and Public Expenditures in OECD Countries*.
- International Budget Partnership. (2008). *Open Budgets Transform Lives: The Open Budget Survey 2008*, International Budget Partnership, Washington DC.
- Page, K. (2015). *Public Participation in Federal Fiscal Policy and Budget Processes in Canada*, Global Initiative on Fiscal Transparency.
- Presidency of the Republic of Brazil. (2021). *The federal government is composed of ministries, secretariats and special organs*, Brazil.
- Struić, G. & Bratić, V. (2018). *Public Participation in the Budgetary Process in the Republic of Croatia*, *Public Sector Economics*, 42 (1), 67-92.
- Tanaka, S. (2007). *Engaging the Public in National Budgeting: A Non-Governmental Perspective*, *OECD Journal on Budgeting*, 7(2), 139-177.
- Tellier, G. (2019). *Canadian Public Finance*, Canada: University of Toronto Press.
- The Movement for Canadian Literacy. (2006). *Pre-budget Consultations April 19*.
- USAID. [U.S. Agency for International Development]. (2013). *Civil Society and Citizens in the External Audit Process*. Belgrade.
- Zhang, Y. & Liao, Y. (2011). *Participatory Budgeting in Local Government: Evidence from New Jersey Municipalities*, *Public Performance and Management Review*, 35(2), 281–301.
- Wampler, B. (2007). *A Guide to Participatory Budgeting*”, A. Shah (Ed.), *The World Bank*, (Participatory Budgeting kitabı içinde).
- Wampler, B. (2013). *Participation, Transparency and Accountability: Innovations in South Korea, Brazil, and the Philippines*. Global Initiative for Fiscal Transparency.
- Wellbeing Budget. (2019). *New Zealand*.